

1926 – 1930 AĞRI İSYANLARI

Çağlayan POLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof.Dr. Sadık SARISAMAN

Afyon

Afyon KOCATEPE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan 2007

ÖNSÖZ

Büyük medeniyetlere beşiklik yapmış Anadolu, jeopolitik konumu ve muhtelif zenginlikleri ile daima ilgi odağı olmuştur. Özellikle, Doğu Anadolu Bölgesi İran'a sınır ve Kafkaslar'a açılan kapı konumunda bulunması nedeniyle, bu etkilere çok daha fazla maruz kalmıştır. Tarihsel süreçte bölge halkı, sık sık isyanlara teşvik edilmiştir. Ağrı isyanı da bölgede meydana gelen ayaklanmalardan birisidir.

Yapılan çalışmada görülmüştür ki; Ağrı Ayaklanması, diğer Kürt ayaklanmalarına göre en az incelenen isyanlardan birisidir. İsyân, önceleri eşkıyalık faaliyetleri olarak başlamıştır. Hatta denilebilir ki olayları başlatanlar dahi sonunda bu kadar büyüyeceğini hesaplayamamışlardır. Ancak gelişmeler sonunda isyan, temelinde Kürtçülük olan, Şeyh Sait artığı kişilerle, İran'daki aşiretler ve Ermeni Hoybun örgütünün işbirliği ile büyümüştür.

Ağrı İsyânı denilince bazılarının aklına 16 Mayıs 1926 tarihinde başlamış bir ayaklanma ve ararlıklarla meydana gelen olayların ardından 1930 yılı yazında başlayan büyük isyan gelmektedir. Bazı yazarlar isyanı böyle değerlendirmiş ve Ağrı isyanını birinci, ikinci ve üçüncü Ağrı isyanı diyerek numaralandırarak bölmüşlerdir. Ancak gerçekte isyan bölgede başlatılan ve 1930 yılı sonuna kadar devam eden, bir merkezden idare edilen tek isyandır. İsyân aynı liderler tarafından yönetilmiş ve bağımsızlık amacını gütmüştür. İsyânı yayma çabalarına rağmen yöre halkının isyana isyancıların umduğu desteği vermedikleri tespit edilmiştir. İsyanda İngiliz ajanı Lawrence'ın da rol aldığı iddiaları olsa da bunu destekleyecek herhangi bir bulguya rastlanamamıştır.

Doğrusu bu çalışmaya yönelik olarak daha önceden yapılmış olan başka bir eser bulmakta çok zorlandım. 4 yıl süren ve özellikle son yılında büyük oranda genişleyen bu isyan, ülkemiz insanı tarafından da fazla bilinmemektedir. Bu isyanı detaylı ve belgelere dayanarak anlatan tarafsız bir eser de yoktur. Ayrıca gerek ATASE, gerekse de Cumhuriyet arşivlerinden

isyana dair elde etmeyi umduğum belgeleri edinilemedim. Kullanılan belgeler ise isyan ile ilgili çalışmayı dolaylı olarak destekleyecek belgelerdir. Bundan dolayı çalışmada basılı eserler, gazeteler ve anılar ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada isyancılara karşı yapılan askeri harekâtların detayı üzerinde durulmamıştır. İsyancılarla askeri kuvvetlerimiz arasında yaşanan olaylara genel olarak değinilmiştir. Daha çok isyanın sebepleri, yörede yaşayan insanlarımızın isyanın içine çekilmesi için harcanan çabalar, isyana verilen dış destek, olayları sonlandırmak için alınan tedbirler üzerinde durulmuştur.

Çalışma toplam iki ana bölümden oluşmaktadır. Önsöz ve girişten sonra isyan bölgesinin kısa tarihçesi hakkında bilgiler vererek konuya giriş yapıldı. Yine bu bölümde Cumhuriyet'in kurulma aşamasında ve kurulduğu dönemde Kürtlerin durumu özet olarak anlatıldı. Bölgenin jeostratejik yapısı ve isyan yıllarında bölgedeki sosyal yaşamdan da bahsedildi. İkinci bölümde isyanın doğduğu ortamdan başlayarak, tarihsel sırasıyla 1926–1930 yıllarında yaşanan olaylar, karşılığında yapılan askeri harekâtlar, isyanı sona erdirmek için devletin aldığı iç ve dış tedbirleri anlatıldı. İsyana destek veren ülkelere ve amaçlarına da ikinci bölüm içerisinde yer verildi. Bu ülkelerden Sovyetler Birliği başlangıçta isyancıları desteklediyse de, isyanın arkasında İngilizlerin bulunması kuşkusu ile bu desteğini kesmiştir. İsyana en fazla etkisi ise isyanın son yılında olmuştur. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin isyana etkisini, isyanın başlangıcında değil “İsyancıların Dış Bağlantılarını Kesme Çabaları” bölümünde ele alındı.

Ayrıca yine ikinci bölümde yabancı basında Ağrı isyanının nasıl değerlendirildiği belirtildikten sonra ve son bölümde de sonuç yazısı ile çalışma bitirildi.

Çalışmamı meydana getirirken gerçekten çok zorlandım. Ancak danışmanım olan Prof. Dr. Sadık SARISAMAN, özel zamanını dahi bana ayırarak çalışmayı tamamlamamda büyük destek oldu. Bana bu çalışmamda

yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Sadık SARISAMAN'a teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunmayı da bir borç bilirim.

Çağlayan Polat

ÖZGEÇMİŞ

Çağlayan POLAT
Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans

Eğitim : Kara Harp Okulu (30 Ağustos 1989)
İş,İstihdam : 1989 – 2007 (Subay)

Kişisel Bilgiler:

D. Yeri : Ankara
D. Tarihi : 24 Ekim 1968
Cinsiyeti : Erkek
Yabancı Dil : İngilizce

Kısaltmalar Tablosu

YY	: Yüzyıl
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.e.	: Adı geçen eser
MC	: Milletler Cemiyeti
s.	: Sayfa
No	: Numara
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb.	: Ve bunlar gibi

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
TARİH ANA BİLİM DALI

AĞRI İSYANLARI

Çağlayan POLAT
Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyon

2007

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

AĞRI İSYANLARI

Çağlayan POLAT

Tarih Anabilim Dalı

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan 2007

Danışman: Prof.Dr. Sadık SARISAMAN

Dış destekli ve bir teşkilat tarafından yönlendirilen Cumhuriyet tarihinin önemli isyanlarından bir tanesi Ağrı ve yakın çevresinde ortaya çıkmıştır. Ağrı isyanlarının temelinde siyasi Kürtçülük hareketi ve İngiliz kışkırtması yatmaktadır. İsyanı yönlendiren ise Kürt-Ermeni dayanışmasını temsil eden Hoybun Cemiyetidir. Ağrı isyanı ile İngiltere, Türkiye'yi buralarda uğraştırarak, Ortadoğu'daki hâkimiyetini sürdürmek amacını gütmüştür.

İngilizler yeni Türk Devletini zor durumda bırakmak maksadıyla, Ortadoğu bölgesindeki çıkarlarına hizmet edecek Hoybun Cemiyeti'nin kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Bazı aşiret reisleri ile yapamadıkları yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde "Ermenistan ve Kürdistan" hayalini gerçekleştirmek için bu bölücü hareket Ermeniler ile beraber yürütülmüştür.

Şeyh Sait isyanının ardından birçok Kürtçü lider, kadro ve aşiret reisi Irak, İran ve Suriye'ye kaçmışlardır. Bu kişiler legal ve illegal yollarla yürüttükleri faaliyetlerini bu ülkelere taşımışlar, Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilatı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Ulusal Birliği ve Kürt Millet Fırkası gibi çeşitli yapılanmalar içerisine girmişlerdir. Bu teşkilatların mensupları İngiltere'nin organizatörlüğünde, Ermeni Taşnak Komitesi mensupları kullanılmak sureti ile Xwebun-Hoybun teşkilatları bir araya getirilmişlerdir. Ağrı isyanı ile İngiltere, Türkiye'yi buralarda uğraştırarak, Ortadoğu'daki varlığını sürdürmek gayreti içerisindeydi.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Ağrı'da başlatılan hareketi bastırmak için, 4 yıl askeri harekâtlar yapmış ve 1930 Haziran ayında, Zeylan olayları ile başlayan süreç sonunda isyan 14 Eylül 1930 tarihinde sona erdirilmiş ve bölge isyancılardan temizlenmiştir.

ABSTRACT

AĞRI REBELLION

Çağlayan POLAT

Department Of History

Afyon Kocatepe University, The Institute of Social Sciences

April 2007

Advisor: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

One of the most important rebellions of republican history took place in the Ağrı and Ağrı region. It was guided by an organization supported by foreign power. The base of the rebellion is political Kurdistan and British provocation. The rebellion was directed by the Hıybon association which is a symbol of the Kurd-Armenian coalition. The British tried to annoy Turkish troops and to continue their sovereignty in the Middle East with this rebellion.

The British intended to make trouble to the New Turkish State by supporting the formation of the Hıybon association which helps their interest in the Middle East region. They used some tribe leaders to spread destructive and disruptive activities in Eastern and South Eastern Anatolia which failed. They tried to settle their "Armenian and Kurdistan" dream in this region with this dividing movement. They acted with Armenians to turn their policy into reality.

Many Kurdish political leaders, tribe leaders and personnel escaped Iran, Iraq and Syria after the Sheikh Said rebellion. They carried on their illegal activities by joining the Kurdish Lofty Society (Kürt Teali Cemiyeti), the Kurdish Institute and Social Society (Kürt Teşkilatı İctimaiye Cemiyeti), the Kurdish National Society (Kürt Ulusal Birliği), and the Kurdish People Party (Kürt Millet Fırkası). The members of these groups united with the Xwebun-Hıybon organization by British coordination. The British wanted to carry on their sovereignty in the Middle East and made trouble to Turkey with the Ağrı rebellion.

The government of the Turkish Republic had spent 4 years to overcome the Ağrı rebellion. The rebellion was started with the Zeyland incident in June 1930 and was overcome on 14 September 1930. The entire region was cleaned from rebels.

İÇİNDEKİLER	SAYFA
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖZGEÇMİŞ.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
İSYAN BÖLGESİNİN TARİHİ VE JEOPOLİTİĞİ	
I. BÖLGENİN TARİHİ.....	5
II. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE İSYAN BÖLGESİ.....	7
III. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE JEOPOLİTİĞİ.....	9
IV. İSYAN YILLARINDA BÖLGEDEKİ SOSYAL YAŞAM.....	13
İKİNCİ BÖLÜM	
AĞRI İSYANI (1926–1930)	
I. İSYANIN DOĞDUĞU ORTAM.....	15
II. İSYANIN SEBEPLERİ.....	15
A) İSYANIN GÖRÜNÜRDEKİ SEBEBİ.....	16
B) SEVRES ANTLAŞMASI VE SÖZDE KÜRDİSTAN.....	17
1. Sevres Antlaşması.....	17
2. Sözde Kürdistan.....	17
C) LOZAN VE SONRASINDA TÜRKİYE’NİN İÇ POLİTİKASI.....	19
III. AYAKLANMANIN BAŞLAMASI VE 1926 YILI OLAYLARI.....	21
A) İSYAN BÖLGESİNİN SINIRLARI.....	21
B) İSYANIN BAŞLANGICI.....	22
C) BİRİNCİ ASKERİ HAREKÂT (16 MAYIS 1926).....	23
1. Harekâtın İcrası.....	23
2. Harekâtın Sonuçları.....	25

D) İKİNCİ ASKERİ HAREKÂT (16-17 HAZİRAN 1926).....	25
1. Harekâtın İcrası.....	26
2. Harekâtın Sonuçları.....	30
E) ERMENİLERİN İSYANA ETKİLERİ VE HOYBUN ÖRGÜTÜ.....	31
F) İSYANIN LİDERLERİ VE ÖZELLİKLERİ.....	41
1. Zilan.....	42
2. Bro Heski Tello.....	43
3. İhsan Nuri.....	45
IV. MÜCADELEYİ YAYMA ÇABALARI VE İSYANIN GENİŞLEMESİ...48	
V. İSYANIN BAŞLANGICINDA İSYANA VERİLEN DIŞ DESTEK.....50	
A) İNGİLTERE’NİN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK.....50	
B) SURİYE’NİN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK.....53	
C) İRAN’IN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK.....53	
VI. 1927 YILI OLAYLARI.....54	
A) NAKİL KANUNU (19 HAZİRAN 1927).....55	
B) ÜÇÜNCÜ ASKERİ HAREKÂT (13 – 20 EYLÜL 1927).....57	
1. Harekâtın İcrası.....57	
2. Harekâtın Sonuçları.....59	
C) BİÇAR İSYANI.....60	
VII. 1928 YILI OLAYLARI.....61	
A) İSYANCILARLA YAPILAN GÖRÜŞMELER.....63	
B) AF KANUNU, İSYANCILARA GÖNDERİLEN MEKTUPLAR.....65	
C) ZİLAN’LI RESUL AĞA İSYANI.....67	
VIII. 1929 YILI OLAYLARI.....68	
IX. 1930 YILI OLAYLARI.....73	
A) ERCİŞ OLAYLARI VE ZEYLAN İSYANI.....77	

B) TUTAKLI ALİCAN İSYANI VE TAŞBURUN OLAYI.....	84
C) İSYANCILARIN DIŞ BAĞLANTILARINI KESME ÇABALARI.....	85
1. Sovyetler Birliği – Türkiye İlişkileri.....	86
2. İran – Türkiye İlişkileri.....	89
D) İSYANIN BASTIRILMASI.....	96
1. İsyancıların Yaşadıkları Sıkıntılar.....	97
2. Yaşanan Son Çarpışmalar.....	98
3. Son Askeri Harekât (7–14 Eylül 1930).....	99
E) BAŞARISIZLIK KARŞISINDA İSYANCILARNDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI.....	105
F) İSYAN SONRASI DURUM.....	107
X. YABANCI BASINDA AĞRI İSYANI.....	110
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA.....	115
EKLER.....	122

AĞRI İSYANLARI

GİRİŞ

Tarihte yaşanan ayaklanmaların birçoğunun sebebi benzerdir. Meydana gelen ayaklanmaların sebepleri içerisinde din ya da özgürlük mücadelesi önemli bir yer tutar. Özellikle 18 nci yüzyıldan sonra Osmanlı toprakları da sık sık bu türden ayaklanmalara sahne olmuştur.

Batı dünyası, son yüzyıllarda doğunun zengin kaynaklarından ve insani unsurlarından faydalanarak doğuyu sömürge alanı haline getirmeye çalıştı. Doğu kökenli olan Türklerin tarihi de, bu durumdan payını aldı. Ayrıca, tarih sahnesinde Türklerin oynadığı özel rol, ilgiyi daha da fazla üzerlerine çekmelerine sebep oldu. Çeşitli din ve ırklardan meydana gelen Türk ulusunu bölmek, birbirine düşman etmek, Türklerin rakiplerinin tarihi politikalarıydı.

Bu hedefe ulaşmak için tutulan yolun temel kaidelerini, yüzyıllar önce Türkten başka her komşusunu mahvetmiş, ama yalnız Türkler karşısında hiç bir sürekli başarı sağlayamamış olan Çin İmparatorlarının koyduğu bilinen bir gerçektir. Zira, Çin İmparatorluğu'ndan başlayarak bu politika pek çok devlet tarafından Türkler üzerinde kullanılmaya çalışıldı.

Aynı konuda bilhassa XVII nci yüzyıllardan itibaren uygulanan politika ise, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun uluslar arası politika olarak benimsediği "**Divide and Rule**" (Böl ve Yönet) kuralından ibaretti. Bu kuralı da en yalın biçimde dönemin Türk İmparatorluğuna karşı uyguladılar.¹

Osmanlı İmparatorluğu kurulduktan sonra çok uluslu bir imparatorluk oldu. Fransız ihtilali olana kadar, imparatorluğun Hıristiyan unsurlarının devlete olan bağlılıkları sürdü. Çünkü Osmanlı yönetimi onların dinlerine, dillerine ve milliyetlerine müdahale etmiyordu. Ancak Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı Osmanlı'daki tüm dengeleri altüst etti.

1789'dan sonra gelişen milliyetçilik akımlarıyla da önce ülkenin batısı, sonra da doğusu ayaklandı. Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte kurtuluş yolunu çok uluslu, çok dinli bir imparatorluğun sınırlarının ve yönetiminin mümkün olduğunca korunması olarak görüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilmesi, şartların olgunlaşmasını sağladı. İtilaf devletlerinin de desteğini alan bölücü hareketler zirve noktasına

¹ M. Sadi KOÇAŞ, **Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, İstanbul 1990, s.19.

ulaştı. Rumlar Mavr-i Mira ve Pontus Cemiyetleri, Ermeniler Taşnak ve Hınçak Cemiyetleri ile harekete geçtiler. Kürdistan Teali Cemiyeti ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da bir Kürt devleti kurmayı amaçladı.

Batı dünyası ülkeleri de uygun koşulların ortaya çıkmasıyla tek başlarına veya iş birliği halinde Osmanlı Devletine karşı yıkıcı, parçalayıcı ve hırpalayıcı faaliyetler içine giriştiler. 16 ncı yüzyılın sonuna kadar tüm Avrupa’yı ciddi biçimde titreten Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyal, askeri, ekonomik ve siyasal gücünün, dış ve iç dinamiklerin olumsuz etkisiyle giderek zayıflaması devletin de sonunu hazırladı.

Dünya tarihinden Osmanlı İmparatorluğu’nu adeta silmekte olan Sevr Antlaşması ile bir zamanların üç kıtaya yayılmış imparatorluğu talana uğruyordu. Bu talanda; yabancı devletlerin stratejik çıkarları; Rum, Ermeni, Kürt ve Arapların milliyetçilik akımları, kişisel çıkarlar, eşkıyalık hevesi ve yıkıcı propagandalar önemli rol oynadı. Bu heves ve propagandalar sonunda ortaya çıkan ideolojilerden biri de “Kürtçülük İdeolojisi” idi.

Avrupalıların gösterdikleri ilgi sonucu ortaya çıkan Kürtçülük ideolojisi batılı devletlerin desteğiyle güçlenip örgütlü bir hale geldi. Kürtçülük ideolojisi Türkiye’nin doğu ve güneydoğu bölgelerini içine alan Irak ve İran’ın topraklarının bir kısmını da kapsamak üzere bağımsız Kürdistan devletinin kurulması esasına dayandı.

Kürtçülük ideolojisi, şeriatçı söylemlerle de desteklendi. Şeriat devleti kurma çabalarının altında “İrtica” isteği yatıyordu. Uygarlık çabalarının tarih boyunca en büyük düşmanı olan irtica, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yenik düşen Osmanlı Devleti’nin yarattığı boşluk içinde yeniden ve mükemmel bir yapıyla örgütlendi. İstiklal Savaşında çeşitli maksatlarla gizli ve gizli olmayan bir takım parti ve dernekler, çıkarıcıların faaliyet merkezleriydi. Bunlardan başlıcaları: Kürt Teali Cemiyeti, Teali-i İslam Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Kızıl Hançer Cemiyeti, Mukaddesatı Muhafaza Cemiyeti, Tarik-i Salah Cemiyeti, Saltanatı Koruma Cemiyeti ve en önemlisi İngiliz Muhipleri Cemiyetiydi.²

Tarih sahnesinde rol alan devletler, harp ve ayaklanma gibi musibetlere sebep olan faktörleri gerçek ve görünür yönleri ile karşı tedbirlerle yok edemedikçe kaybolup gitmeye mahkûm olurlar. Osmanlı İmparatorluğu’nun da sonu böyle oldu.

² Reşat HALLI, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar” Genel Kurmay Harp Yayınları, Ankara 1972, s.9.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti bu koşullar altında kuruldu. Genç devletin ilk yıllarında da Osmanlının son dönemlerinde olduğu gibi irili ufaklı ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmaların içinde Ağrı isyanından hemen önce olan Şeyh Sait İsyanı, en önemlilerinden biridir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren meydana gelen ayaklanmaların sebepleri genel olarak irtica kökenli idi. Daha küçük çaplı olanlarda ekonomik ve sosyal avantaj sağlama gibi amaçlar taşıyanlar olduysa da “bağımsız bir devlet kurma” düşüncesiyle meydana gelen en büyük çaplı isyan, Ağrı isyanı oldu. Bölgede yaşayan Kürtler hangi amaçlı olursa olsun, yaşadıkları yörede çıkarılan tüm isyanlarda kullanıldılar.

Kürtler, İran sınırlarının Türkiye ve Irak’la birleştiği dağlık kesimlerde ve bu arazilerin civarı ile Türkiye sınırlarının Suriye ve Irak’la kesiştiği bölgelerde yaşayan Müslüman bir topluluktur. Bu sebeple Kürtler İran, Irak, Türkiye ve Suriye olmak üzere dört bağımsız devletin hüküm sürdüğü topraklarda yaşamaktadırlar. Bundan dolayı denilebilir ki Kürtlerin Cumhuriyet Dönemi isyanlarında, bu dört devletin de farklı rolleri olmuştur. Ancak Türkiye hangi bölgede olursa olsun, isyanları körükleyici değil yatıştırıcı bir rol üstlenmeyi tercih etmiştir. Diğer devletlerde meydana gelen Kürt isyanlarının sonucu ne olursa olsun Türkiye’nin doğusunda patlak veren bu isyanların hiç biri amacına ulaşamadı ve başarılı olamadı. Zira isyanlara asla yörede yaşayan halk tarafından umulan destek sağlanmadı.

1930 yılında yayımlanan Cumhuriyet Gazetesi o yıllarda ülkemizde yaşayan insanların konumunu çok güzel tanımlıyordu: *“Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde yaşayan insanların ırk ve din farkı olmaksızın umumen Türk olduklarını unutmamaya mecburuz... Cumhuriyet Türkiye’inde siyasi manasile Türk’ten başka bir camia farz etmekte isabet yoktur. Bu düşünce cumhuriyet düşüncesidir ve Türk milletinin muhtelif unsurlardan mürekkep olması hakikatine müdafî değildir. Türk camiasının Türk unvanı bu muhtelif unsurları kendi umumiyeti içinde hallederek onların hepsine yeni bir terkip ile umumi bir mahiyet vermiştir.”*³

Günümüzde de ülkemizi huzursuz eden Kürtçü terör faaliyetlerinin tarihte cereyan eden isyanlara benzer bir strateji ve taktik izlediği müşahede edilmektedir. İster PKK, ister KADEK, ya da ilerideki isimleri ne olursa olsun, Kürtçü terör örgütlerinin isyan çizgileri incelendiğinde mutlaka dış destek alarak gelişme gösterebildikleri görülür.

Türkiye’nin sömürülmesi, kalkınma gayretlerinin kösteklenmesi ve mümkün olursa

³ Cumhuriyet Gazetesi, “Şark’taki Hadise ve İran”, s.1.,13 Temmuz 1930

bağımsızlığını tamamen kısıtlanması için uğraşanlar, önceden olduğu gibi bu gün de vardır. Bunlar halkın her türlü problemlerini, duygu ve heyecanlarını tahrik amacı ile istismar etmektedirler. Ve yine Kürtleri bu oyunun içine çekmeye çalışmaktadırlar.

İ NCİ BÖLÜM

İSYAN BÖLGESİNİN TARİHİ VE JEOPOLİTİĞİ

I. BÖLGENİN TARİHİ

Orta Asya'dan gelen kavimlerin Anadolu'ya girişleri sırasında bölge, bir geçiş oluşturmuş, dolayısıyla birçok medeniyete de sahne olmuştur. Ancak bu medeniyetler özellikle Ağrı'yı bir giriş kapısı olarak gördüklerinden burada çok köklü bir uygarlık oluşturamadılar. Bölgede egemenlik kurdukları sanılan Hititler'in güçlerini yitirmeleri üzerine, M.Ö.1340-M.Ö.1200 tarihleri arasında Hurriler bölgeye yerleştiler. Ağrı bölgesinde en köklü uygarlığı Hurilerden sonra gelen Urartular kurdular. Bölgede daha sonra sırayla Kimmerler, Medler, Persler ve Sakalar hüküm sürdüler. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sökmenli Devleti, Atabekler, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular bölgeye hâkim oldular.

Osmanlı İmparatorluğu 1514 yılındaki Çaldıran savaşından sonra bölgeyi ele geçirdi. Doğu vilayetleri Osmanlılara Yavuz Sultan Selim zamanında ve Diyarbakır kalesi muhasarası müstesna olmak üzere, mücadelesiz geçti. O güne kadar bölge İranlıların kontrolündeydi.⁴ Bölge Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra, Yavuz Sultan Selim'in İran seferinde Osmanlı tarafını tutan ve sonra da devlete bağlılığını gösteren mahalli beylere ellerinde ve tasarruflarında bulunan yerler ocaklık olarak verildi.

Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölge beş sancağa ayrılarak yerleşik düzene geçilmesi için göçebe aşiretleri iskâna tabi tutuldu ve toprağa yerleşmeye özendirildi. Feodal yapı ve Padişah fermanları sayesinde kendilerine sancak ve dirlik verilen beylerin egemenliği neredeyse Tanzimat Dönemi'ne kadar sürdü. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile mahalli beylerin nüfuzları azaldı. Ayrıcalıklı statüler sonunda kaldırıldı. Vilayetlerin, livaların, kazaların, köylerin idari yapılanmaları tamamlandı.⁵

İsyan bölgesinin tarihi Şark Meselesi veya Doğu Sorunu'nun ortaya çıkması ile önem kazanmıştır. Denilebilir ki, "Şark Meselesi" kavramı ilk olarak 1815 Viyana Konferansı'nda gündeme Ruslar tarafından getirildi. Konu "Osmanlı'daki Hıristiyan azınlıkların durumu" idi. Osmanlı'nın yıkılmasına kadar devam eden süreçte bu kavram görünüş ve esasta

⁴ Ş.Süreyya AYDEMİR, **Tek Adam III**, İstanbul Mart 1996, s.207.

⁵ Metin KUNT, Sina AKŞİN, Ayla ÖDEKAN, Zafer TOPRAK, Hüseyin G. YURDAYDIN, **Türkiye Tarihi 3 - Osmanlı Devleti**, İstanbul 1992, s.145.

birbirinden farklı iki mana taşıdı. Görünüşte, Osmanlı'daki Hıristiyan unsurların korunmasıydı. Esasta ise, Osmanlı topraklarının Avrupa Devletlerince paylaşılmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu ise Avrupa'nın bahanelerini ortadan kaldırmak maksadıyla pek çok reformlar yaptı. Yine de onları tatmin edemedi.

31 Mart 1877'de imzalanan Lozan Protokolü ile Osmanlı'daki Hıristiyan azınlık konusunun deşilmeye devam edileceği anlaşıldı. Ancak protokolün kabulü ile savaşın önüne geçileceği bahane edilmekteydi.⁶ Yine de protokolün sonunda 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşları gerçekleşti. Rusların galibiyeti ile sonuçlanan savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos antlaşmasının Avrupalı devletler tarafından kabul edilmemesi üzerine Berlin Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın maddeleri gerçekten çok ağırdı:⁷

- a. Balkanlarda Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlığını;
- b. Bosna-Hersek'in yönetiminin Avusturya'ya bırakılması;
- c. Doğu'da Kars, Ardahan, Batum'un Ruslara verilmesini;

d. Doğu Anadolu'da sözde Ermenilerin çoğunlukta buldukları yerlerde ıslahat yapılmasını öngörüyordu.

Rusya Ermenilerle ilgili hüküm sayesinde Kars'tan İskenderun'a kadar uzanarak Akdeniz'e açılmayı hedefliyordu. İngilizler ise Ermenileri Rusların önünü kesmek amacıyla kullanmaya çalışıyordu. Bu mücadele içerisinde Osmanlı - Rus savaşlarında bölge birkaç kez el değiştirdi. Bu dönemde ise Padişah II. Abdülhamid eski beylerin ve hanedanların rakibi durumundaki kalabalık aşiretleri teşkilatlandırarak merkezi otoriteyi güçlendirmek ve gittikçe artan Ermeni faaliyetlerine engel olmak istedi.

Ekonomik çıkarların öne çıkmaya başladığı dönemde "Doğu Sorunu" daha fazla önem kazanmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti 1900 yılında Almanlara yaklaşıp Bağdat Demiryolu yapımını onlara verince olayların siyasi boyutu da değiştirdi. Tahrir edilen Ermenilere Araplar da katıldı. Ayrıca bölgede yaşayan Kürtler de kışkırtılmaya başlandı. Bu olaylar çerçevesinde Ağrı da, "Doğu Sorunu" adı verilen bölge coğrafyasının içinde yer aldı. 19 ncü yüzyılda Ağrı bölgesi, Erzurum vilayetinin Bayezid livasına bağlı 5 nahiyeden birisi idi.⁸

⁶ Süleyman KOCABAŞ, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul 1989, s. 305.

⁷ Süleyman KOCABAŞ, a.g.e., s.341.

⁸ Tuncer BAYKARA, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I - Anadolu'nun İdari Taksimatı**, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), Ankara 1988, s.252.

Osmanlı döneminde, günümüz Ağrı ili sınırları içinde yer alan Doğubayazıt sancak merkeziydi. Ağrı ise bu sancağa bağlı küçük bir yerleşim alanıydı. O zaman ki adı Şarbulak'tı. Şehir, 1876 yılından sonra gelişmeye başladı. Önce bucak merkezi, sonra da ilçe merkezi oldu. Ermeniler daha sonra Şarbulak'a siyah taşlardan bir kilise yapınca yörenin adını "Karakilise" olarak değiştirmeye çalıştılar. Yöreye Kasım 1919 yılında "Karaköse" adı verildi. 1927 yılında vilayet merkezi olan Karaköse, bölgenin en yüksek dağından dolayı "Ağrı" adını aldı.⁹

Kürtlerin tarihi ve dili ile ilgili ise pek çok iddia vardır. Kesin olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar bölgede sorun yaşanmadığıdır. Ancak tarihi ipek yolunun önemini yitirmesinden sonra bölgenin ekonomik gücü zayıfladı. Bayındırlık faaliyetlerinden de yoksun kalan bölge insanı, cumhuriyetin kurulduğu döneme gelindiğinde oldukça fakir ve yoksuldu.

İstiklal savaşı sıralarında Kürtlerle meskûn bölgelerde birkaç istisna dışında önemli olay olmadı. Gerçi bu bölgeden milli mücadele için pek asker de alınmadı.¹⁰ Özellikle Ermenistan ile sıkıntıların yaşandığı dönemde bölgedeki Kürtlerin, Ermenileri ortak tehlike olarak görmesi olayların olmaması konusunda en büyük faktör oldu.

Yaşanan olayların sonunda, nihayet 2/3 Aralık 1920'deki Gümrü Antlaşması'ndan sonra Ağrı kesin olarak Misak-ı Milli içerisinde kaldı. Ağrılılar Türkiye Cumhuriyeti'ne dâhil olduktan sonra, 1925'de Şeyh Sait İsyanı'na katılmadılar. Hatta bazı aşiretler İran'a sığınmak isteyen Şeyh Sait yanlılarına karşı savaştılar.

Ancak Cumhuriyet döneminde, Avrupalılar her fırsatta "Hıristiyan oldukları için ellerinden tutmaya zorunlu hissettikleri Ermenileri katleden, vahşi bir topluluk olarak gördükleri Kürtlere" sahip çıktıkları rolünü oynadılar. Böylece "Şark Meselesi" de yeni bir boyut kazandı.

II. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE İSYAN BÖLGESİ

Bölge gününüzde olduğu gibi isyan yıllarında da nüfus yapısı itibarı ile homojen değildi. O zaman da bölgede ırk ve din bakımından farklı kökenden insanlar bulunmaktaydılar. Bunun sonucu olarak önceleri din, sonraları ise ırk kökenli kandırmacalarla bölgede pek çok ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmalar başlangıçta Ermeniler tarafından çıkarıldıysa da sonradan Kürt ayaklanmalarına dönüştü. Ermeni ayaklanmalarında olduğu gibi, Kürt ayaklanmalarında da

⁹ İsmet ALPARSLAN, *Ağrı, Anadolu'nun Giriş Kapısı*, Ankara 1984, s.1.

¹⁰ Ş.Süreyya AYDEMİR, *Tek Adam III*, s.208.

dış güçler etkili oldular.

Bu amaçla 1914'ten itibaren, Birinci Dünya Savaşı boyunca İngiliz gizli servisleri, bazı aşiret şeyhlerine sokuldular. Onlara “hediye” adı altında rüşvetler verdiler. İngilizler verdikleri rüşvetlerin etkisi ile bazı Kürt aşiretlerine dost ve müttefik gözü ile bakmaya başladılar. Milli mücadele döneminde ise şartlar değişmişti. Mustafa Kemal Paşa, 1919'da Erzurum ve Sivas kongrelerinde üye olarak çağırdığı aşiret liderleri ile mücadelesine desteklerini sağlayacak şekilde anlaştı.¹¹ Ağrı ise, Erzurum'daki Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin fahri üyesi yapıldı.¹² Bu cemiyet, bölgede yaşayan insanların Kürt-Türk ayrımı yapmaksızın kendilerini savunmak amacıyla kurmuş oldukları bir örgüttü.¹³ Erzurum Kongresi'ne, Bayazıt'tan Hüseyin Avni Ulaş, Diyadin'den İsmail Nalbantoğlu ve Mustafa Bey, Karaköse'den Necati Güner delege olarak katıldılar.¹⁴ Cemiyet, Doğu Anadolu bölgesinin Ermeni toprağı olmasına mani olan siyasi, sosyal faaliyetleri gösteren önemli bir güç teşkil etmişti.¹⁵

Kazım Karabekir Paşa'nın yaptığı Şark Harekâtı'na, Paşanın da çabaları ile Kürt aşiretleri de iştirak ettiler. Böylece olası bir “Kürt – Ermeni ittifakının” önüne geçilmiş oldu.¹⁶ Öte yandan ters yönde çalışmalar da vardı. Milli mücadelenin daha başlangıcından itibaren Doğu'daki Kürt vatandaşları Atatürk'e karşı kullanılmak istendi. İstanbul Hükümeti, İngilizlerin de yardımıyla Kürt aşiretlerini ayaklandırılmak için çaba harcadı.¹⁷ Ancak, Milli Mücadele boyunca yöre insanı Atatürk ve silah arkadaşlarının yanında oldular. Özellikle Ermeniler ve Ermenistan tehdidi, bu yakınlaşmayı hızlandırıcı bir rol oynadı.

Lozan görüşmelerinde ise Lord Curzon'un Musul konusunu öne sürerek, “Kürtler arasında halk oylaması yapılmasına razı olmadığını belirtmesi” toplantıda bulunan Türkiye temsilcilerinin tepkilerini çekti. Curzon'a göre böyle bir oylama mümkün değildi. Curzon'un bu ifadelerine karşı Türkiye'de de büyük tepkiler gösterildi. Yusuf Ziya Bey (Bitlis milletvekili), Necip Bey (Mardin milletvekili), Hacı İlyas Sami Efendi (Muş milletvekili) gibi Kürt kökenli yörelerden gelen vekiller; “Kürtlerin ayrı bir talebi olmadığı ve Türklerle beraber yaşamak

¹¹ M. Sadi KOÇAŞ, a.g.e., s.144.

¹² İsmet ALPARSLAN, a.g.e., s.126.

¹³ **Hadisat Gazetesi**, 4 Aralık 1918,

¹⁴ Fahrettin KIRZIOĞLU, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993, s.201-230.

¹⁵ Bayram SAKALLI, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İstanbul 1997, s.161.

¹⁶ Kazım KARABEKİR, **Kürt Meselesi**, İstanbul 1995, s.11.

¹⁷ Bernard LEWIS, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, 9 ncu Baskı, Ankara 2004, s.250.

arzuları olduğunu” bildirilmiş bulunuyorlardı.¹⁸

Bölge insanı, cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu’nun tamamı gibi sıkıntılar altında yaşadı. Ancak bölgenin aşiretlere bağlı sosyal yapısı kolay kandırılmalarına sebep oldu. Bu sebep çoğu kez dindi. Bunun yanı sıra bireysel sebepli ayaklanmalar da oldu. Bunlara Beytüşşebap isyanı (küçük çaplı ekonomik ve sosyal amaçlı isyan), Güyan isyanı (Kürt Devleti kurma amaçlı), Şeyh Sait isyanı (büyük çaplı irtica amaçlı isyan) örnek olarak gösterilebilir.¹⁹ Çıkarılan bu isyanlarda hangi devletin çıkarı varsa o devlet, Kürtleri “Bağımsızlık” aldatmacası ile ayaklandırdı. Ancak bu devletler hedefledikleri çıkarlarına ulaştıktan sonra, Kürtleri yüz üstü bırakmaktan da çekinmediler. Özellikle İngiltere bu başkaldırı potansiyelini çok kullandı. Her şeye rağmen Kürt isyanlarında, halkın tamamının isyancıların yanında yer almadıkları görülmektedir. Hatta halkın ve aşiretlerin bir kısmı isyancılara karşı çıkarak güvenlik kuvvetlerine destek olmuşlardır.

İşte Cumhuriyet Döneminde Ağrı bölgesinde meydana gelen isyanda İngilizler yine en önemli kışkırtıcı konumundaydılar. Bu isyan daha sonra kurulacak olan Ermeni - Kürt ilişkilerinde de önemli bir yer tutacaktı.

III. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE JEOPOLİTİĞİ

Ağrı Dağı, Türkiye, Ermenistan, Nahçıvan ve İran devlet sınırlarının kesişme noktası yakınında yer almaktadır. Bulunduğu konum itibarı ile askeri savunmaya uygundur. Bu cümleden olarak stratejik önemi olan bu dağ elinde bulunduran kuvvetler diğerine göre avantajlı olacaktır.

Bölge coğrafi yapısı itibarı ile düzenli bir askeri harekâttan çok terör ve eşkıyalık faaliyetlerine kolaylık sağlar. Büyük ve Küçük Ağrı adı ile iki farklı bloktan oluşan Ağrı Dağı coğrafi özellikleri ile ülkemizde diğer tüm yükseltilerden ayrılmaktadır.

Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı’nın Türk sınırı²⁰ içerisindeki parçası genellikle bölgenin en arızalı kısmı olup kayalık ve susuz olduğu için askeri harekâta elverişli değildir.²¹ Tepeleri örten büyük kar kütlelerine rağmen Ağrı Dağı’nda ancak iki mühim su kaynağı vardır. Bunlar,

¹⁸ Mahmut GOLOĞLU, **Türkiye Cumhuriyeti 1923**, Ankara 1971,s.75.

¹⁹ Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, **Anadolu İsyancıları**, KK Basımevi Ankara, 1998, s.44.

²⁰ İsyancı yıllarında Küçük Ağrı Dağı’nın doğusu İran topraklarında bulunuyordu. Sınır anlaşması ile 1932 yılında Türkiye’ye dâhil oldu. (bknz. Fahir ARMAOĞLU, **20 nci Yüzyıl Siyasi Tarihi I-II**, İstanbul 1992, s.332)

²¹ Ağrı Dağı Krokisi için bknz. **EK NO 1**

Serdarbulak Vadisi ve meşhur Yakup membasıdır. Bundan dolayı da doğal hayat da fakirdir.²² Serdarbulak geçidi, Büyük ve Küçük ağır dağlarını birbirinden ayıran ve yükseltisi 2700 metreyi bulan bir boyun noktasıdır.²³ Bu cümleden olarak, Ağır isyanı patlak verdikten sonra yapılan tüm askeri harekâtlarda “Serdarbulak” bölgesinin adının sıkça geçeceği söylenebilir.

Ağır Dağı, Türkiye – İran hududunda olup 5156 metre yüksekliğindedir. Bu dağın 3500 metreden yukarısı eskiden beri karlarla kaplıdır.²⁴ Rakımın yüksek ve engebeli olması, dağ üzerindeki kırık arazinin çokluğu, saklanmaya müsait mağara, geçit ve gedikler özellikle eşkıyalara avantaj sağlar. Aynı şartlar düzenli askeri harekâtlar yapan birlikler için ise sıkıntı yaratır.

Ayrıca dağın her noktasından çıkış olmaması ve dağın yakın çevresinin düz bir yapıda bulunması, dağa yaklaşmayı zorlaştırmaktadır. Zira çok uzun mesafeden gözetleme yapmak imkânı vardır. Gece yapılacak harekâtlar için ise arazinin zorluğu harekâtı tehdit edebilmektedir. İsyân yıllarında da bu coğrafi yapı isyancıların işini kolaylaştırmıştır.

Küçük Ağır’ın İran dâhilindeki kısmı ise nispeten az arızalı ve arazi yapısı olarak eşkıya hareketlerine daha müsaitti. Herhangi bir harekât yapılması halinde asiler, aile, eşya ve hayvanlarını o tarafa geçirerek İran köylerinde barındırabildiler.

Türkiye’nin en yüksek noktası olan bu dağ, Doğu Anadolu Bölgesi’nde, Erzurum-Kars Yaylası kesimini Murat Havzası’ndan ayıran merkezi sırt Karasu-Aras Dağları’nın doğu ucunda yükselen büyük bir volkan konisidir.

Dağın zirvesinde Ağustos ayında bile ısı çok düşüktür. Özellikle 5000 metreye yaklaşılmca yamaçların sarplığı daha da artar; ısı da -8* civarında olur.²⁵

Büyük ve Küçük Ağır olarak bilinen her iki dağın çevre uzunluğu 128 km.dir. Ağır Dağı’nın tepe tarafı üç çatallıdır. En yüksek zirvesi Iğdır’a bakmaktadır. Ağır Dağı küçük tepeler teşkil etmeden, birden bire tek başına yükselerek dünya volkanlarının en görkemlisi olmuştur.

Dağ, geniş bir alana egemen olduğu için Iğdır ilinin ve Nahçıvan’ın her tarafından, Ağır ilinin birçok yerinden, Van, Erzurum, Kars, Ermenistan ve İran’ın yüksek yerlerinden

²² **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, “Ağır Maddesi”, İstanbul 1950, s.152.

²³ **Grolier International Americana**, Cilt 1, “Ağır Maddesi”, İstanbul 1993, s.168.

²⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Şakiler Perişan Bir Haldedirler”, s.1.,11 Temmuz 1930

²⁵ **Grolier International Americana I**, a.g.m., s.168.

görülmektedir. Genellikle doğu-batı doğrultusunda uzanır. Van havzasını İran Azerbaycan'ından ayıran bir kesime yerleşmiştir. Dağın, % 65'lik kesimi Iğdır ili, %35'lik kesimi ise Ağrı ili topraklarında kalır. Ağrı Dağı, kendisine en yakın kentler olan Iğdır'a 15 km, Doğubayazıt'a ise 20 km uzaktadır.²⁶

Bölgede bulunan ve yöre halkınca da bilinen mağaralardan birinin adı "Lawrence Mağarası"dır. Yöre halkının anlattığı rivayete göre, "İngiliz casusu Lawrence gelip bu mağarada kalmış ve Ağrı isyanını çıkartmıştır." Ancak bu olayda Lawrence'ın da rolü olduğunu gösteren bir belgeye rastlanılamamıştır. Çöküntünün güney yamacında ve yaklaşık 2.800–3.000 m yükseltisinde bir pınar vardır. Buna "Yakup Peygamber Çeşmesi" denir. Adı geçen Peygamberin buraya gelerek abdest aldığı ve namaz kıldığı söylenmektedir.²⁷

Ağrı Dağı'nda su kaynağı bulmak olanaksızdır. Dağın üstünde çok büyük ölçüde kar birikmesine karşın, çatlaklar ve volkanik yapı suyu hemen çeker. Bu nedenle isyancıların yiyecek ve su sıkıntısı yaşadıklarını söyleyebiliriz. Dağın yamaçlarında ağaçsı bitki örtüsü çok seyrek. Bu durum, dağın zeminini oluşturan yanardağ kökenli kayaların geçirimli olmasının yol açtığı su azlığıyla da ilgilidir. Ayrıca bir yandan insanların, bir yandan da hayvanların ormanı acımasız bir şekilde yok etmiş olmasının da, bu görünümde büyük rolü vardır.

Büyük Ağrı Dağı'nda 3.000 m. kadar olan ve yayla olarak kullanılan kesimler otlak alanlardır. 3.000 m.den başlayarak kalıcı kar sınırı olan, 4.000 m'ye kadar uzanan alanlar ise yüksek dağ çayırları ile kaplıdır. Büyük Ağrı Dağı üzerinde yer alan otlaklar çevre ve bölge halkı için büyük bir ekonomik değer taşır. Özellikle küçükbaş hayvancılık yapılmasına olanak sağlayan bu alanlar yaz mevsimi boyunca yayla olarak kullanılır. Büyük Ağrı Dağı'nda zengin bir yaban hayatı görülür. Yüksek kesiminde kurt, ayı toplulukları ve yaban koyunu, Büyük Ağrı Dağı kuzey yamaçlarında sazlık göllerde çok sayıda yabani kuş, keklik ve ördek bulunur.²⁸ 1930'lu yıllarda anılan bu av hayvanlarının en az günümüzde olduğu kadar çeşitli ve bol miktarda oldukları düşünülebilir. Ancak bütün bunlara rağmen isyan yıllarında isyancılar için bir kaynak gibi görülen bu av hayvanları, sayıları gittikçe artacak olan isyancıları beslemeye yetmeyecektir.

²⁶ Yeşil Iğdır Gazetesi, s.1., 06 Eylül 2006

²⁷ 1959,Kars Doğumlu, Mehmet Ali ÖZDEMİR

²⁸ Yöredeki av hayvanları çeşitlilikleri ve çoklukları bakımından dikkat çekicidir. Şüphesiz ki isyan yıllarında bu hayvanların daha da fazla olduğundan bahsetmek yanlış olmaz. İsyancılar yaşayacakları yiyecek sıkıntısını bu yolla çözmek isteyeceklerdi.

Ağrı Dağı, çeşitli kültürlerde farklı şekilde adlandırılmıştır. Yakut dilinde “Ağr”, “Selçuklu Türklerinde “Eğri Dağ”, bazen de “Ağır Dağ”, İranlı’larda “Küh-ı Nuh”, Araplarda Büyük Ağrı’ya “Cebelü’l-haris”, Küçük Ağrı’ya ise “Cebelü’l-huveyrıs”, isimleri verilmiştir. Ermeniler bu dağa “Massis” veya “Masik” derken, batı coğrafyacıları “Ararat” demektedirler. Ararat adı dinsel kitaplara geçmiş olan “Nuh Tufanı ve Nuh’un Gemisi” söylencesinden geldiği belirtilir.²⁹

20 nci yüzyılın başında Ağrı dağı, üç devlet arasında bir hudut taşı görevi görmekteydi. Ağrı Dağı’nın güney coğrafyası Rusya’ya, kuzey coğrafyası Türkiye’ye ve Küçük Ağrı Dağı’nın doğu coğrafyası İran’a aitti. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Kars ve Moskova antlaşmaları ile sınırın Aras nehrinden geçirilmesi üzerine, Büyük Ağrı Dağı’nın kuzeyi de Türkiye topraklarına alındı.³⁰

İran ile Küçük Ağrı meselesi, isyanın gelişimine paralel olarak 1930 yılındaki görüşmeler sonunda çözülecekti. Nihayet 1932 yılında Küçük Ağrı da Türkiye topraklarına katılacaktı.

Ağrı isyanında adı geçen bir diğer bölge de Süphan Dağı’dır. Burası, Ağrı Dağı’na çok yakın bir bölge değildir. Ama bu bölgede de Ağrı isyancılarına destek olmak ve bölgedeki askeri yoğunluğu azaltmak maksadı ile eşkıyacılık faaliyetleri oldu. Ancak, nispeten sınırdan daha içeride olmasına rağmen jeopolitik olarak aynı öneme sahiptir. Yine askeri harekâtı zorlaştırır. Eşkıyaya ve elinde bulundurana avantaj sağlar.

İsyan yılları boyunca sadece Ağrı Dağı bölgesinde değil civar bölgelerde de isyancıların faaliyetleri olmuştur. Buna karşılık tüm bu bölgelere askeri hareketler yapılmıştır. Bu bölgelerden birisi de Süphan Dağı’dır. Süphan Dağı, Erciyeş kasabasının batısına düşer. Sipsivri bir külah şeklinde bulunan Süphan Dağı bütün civar vilayetlerden Bitlis, Muş ve Van’dan görülebilmektedir.³¹ Bu dağın da, tıpkı Ağrı Dağı gibi yükseklerinde hiçbir köy olmadığı gibi su ve ot da yoktur. Bu durum ise yapılan askeri harekâtlardan kaçmak amacıyla yükseklere çıkmak zorunda kalan eşkıyalara sıkıntı yaratmıştır.

²⁹ **Grolier International Americana I**, a.g.m., s.168.

³⁰ **İslam Ansiklopedisi I**, a.g.m., s.153.

³¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Şakiler Perişan Bir Haldedirler”, s.1., 11 Temmuz 1930

IV. İSYAN YILLARINDA BÖLGEDEKİ SOSYAL YAŞAM

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda bölgedeki insanların çoğunluğu kırsal alanda yaşıyordu. Şehir ve ilçe merkezlerinde de kırsal alan özelliklerine rastlanmaktaydı.

İstanbul ve İzmir gibi şehirler hariç ülkenin tümünde olduğu gibi bölgede de sanayi yok denilecek vaziyetteydi. Bölgenin büyük bölümü dağlıktı. 1920’li yıllarda da şimdi olduğu gibi kış mevsimi bölgede uzun sürmekteydi.

Tarım sadece ova tabanlarında ve yüksek platolarda yapılmaktaydı. Toprak ve yaylalar zengindi. Arazinin büyük bölümü ağaların elindeydi. Bölge arazisi yöre insanını beslemeye yetmediğinden ve arazinin yapısının eşkıyalık faaliyetlerine uygun olması nedeni ile bölgede pek çok çete türemişti. İçinde yaşadıkları, hayvanlarını besledikleri coğrafyayı, gizli yolları, geçitleri, mağaraları çok iyi bilirdiler. Bölge insanının yaşadığı sorun özünde ekonomik bir sorundu.

Uzun zamandan beri süregelen aşiret yapısı kendini Ağrı bölgesinde güçlü bir şekilde hissettiriyordu. Aşiret düzeni; aynı soydan gelen ailelerin (akraba ve hısımların) ve kabilelerin bir reis başkanlığında ve ortak bir sosyal düzen içinde, aynı bölgede toplu olarak yaşamalarıdır.³²

Aşiretlerin bir kısmı yarı yerleşik, diğer kısmı ise göçebeydi. Göçebeler için sınır söz konusu değildi. Sözde sınır yasaklarına rağmen kaçakçılık, hayvan ticareti ve hayvansal besinlerin pazarlanmasından elde ettikleri gelirle yaşamlarını sürdürüyorlardı. Göçerlerde aşiret disiplini daha güçlüydü. Aşiret reisinin büyük bir otoritesi vardı. Ekonomik durumları ziraatla uğraşanlardan daha iyiydi.³³

Aşiretler çoğunlukla birbirleriyle geçinemezlerdi. Tıpkı günümüzde de olduğu gibi arazi, kadın, kan davaları gibi sebepler çoğu zaman aşiret kavgalarına yol açıyordu. Öte yandan aşiret yapısı nedeniyle bölgede devletin vergiyi tam olarak toplayabildiğini söylemek de mümkün değildi. 1925–1930 yılları arasında bölgeden toplanması gereken verginin ancak 1/10 toplanabilmişti.³⁴

³² Selahattin ÇETİNER, *Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, Ankara 2003, s.99.

³³ M. KALMAN, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi*, İstanbul, EKİM 1997, s.15.

³⁴ Hamit PEHLİVANLI, *Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye*, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, İstanbul 23–25 Ekim 1995, s.561.

Aşiretler sadece diğer aşiretlerle değil, kendi içlerinde de mücadele ediyorlardı. Örneğin, Ağrı bölgesinin en büyük aşiretlerinden olan Hayderenliler'in Patnos ve Erciş'te oturan üç reisi vardı. İsyanda adı geçecek olan Kör Hüseyin Paşa en ünlüsüydü. Hacı Timur ve Emin Paşa da aşiretin reisleri arasındaydı. Bu üç kişi çok yakın akraba olmalarına rağmen aralarında kavga eksik olmazdı.³⁵ Bu örnek bile bize yöre insanının yaşayışı ve birbirleri ile olan ilişkileri hakkında bilgi vermeye yetmektedir. Kör Hüseyin Paşa daha sonra çocukları ve mahiyeti ile beraber isyancılara katıldı.³⁶ Daha sonra isyancılara Emin Paşa'nın da adamlarıyla katıldıkları bilinmektedir.³⁷ Ancak Hacı Timur ile ilişkili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Bölgede askere giden erkek sayısı da oldukça azdı. Bunun ise iki sebebi vardı. Birincisi, nüfus kayıtları düzenli tutulmadığından askerlik çağına gelenlerin bir kısmı kayıtlarda görülüyor, dolayısı ile de askerlik çağrısı yapılamıyordu. İkincisi ise nüfus kaydı olanların askere alınmalarında karşılaşılan güçlüklerdi.

Cumhuriyet döneminin daha başlarında bölgedeki ilçe merkezlerine yollar yapıldıysa da bölücüler bunu “devletin egemenliğinin bölgeye daha rahat getirilebilmesi ve orduların rahatça hareket edebilmesi için yaptırıldığı” şeklinde yorumladılar. Oysa bölge halkını eğitmek için okullar, asayişini temin etmek için karakollar, ulaşımı sağlamak için yollar yapılırken hedef ülkenin tümüyle beraber bölgeyi de kalkındırmaktı. O günlerde bölgeye “medeniyet götürmek için” yapılan bu hamleler devletimize karşı bir isyan sebebi olarak kullanıldı.

Bölgede sık yaşanan isyanların sonunda; pek çok insan göç ederek yöresini terk etmek zorunda kaldı. Bunların geri dönmeleri ise daha fazla sıkıntıya sebep oldu. Zira o yıllarda ülkeye Rumeli'nden göç olmaktadır. Bu göçmenlerin bir kısmı isyancıların ayrıldığı bölgelere gönderildi. Göçmenlere ve toprak alanlara tapu verilmediği, batıya göçenlerin veya Suriye'ye, Irak'a kaçan ağaların, beylerin kendi bölgelerinde etkileri kesilmediği için, doğuda ciddi bir ıslahat hareketlerine de geçilemedi.³⁸

³⁵ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.16.

³⁶ Kör Hüseyin Paşa Hamidiye alayları sayesinde zengin oldu. Daha sonra Ermeni olaylarında Ermeni Patriğinden 400 altın alarak onları destekleme sözü verdi. Umumi harpte Ermeni köylerini de yağmaladı. Rus işgalinden sonra Konya'ya göçtü. Mütareke döneminde geri döndü. Dönüşünde büyük servetini de yanına almasına rağmen hükümet tarafından köylerine kadar iâşe ve ibateleri sağlandı. (**Vakit Gazetesi**, 23 Temmuz 1930)

³⁷ Mehmet BAYRAK, **Kürdoloji Belgeleri II**, Ankara 2004, s.349.

³⁸ Ş. Süreyya AYDEMİR, **İkinci Adam I**, s.301.

II NCI BÖLÜM

AĞRI İSYANI (1926–1930)

I. İSYANIN DOĞDUĞU ORTAM

Ağrı İsyanı 16 Mayıs 1926'da başladı. İsyan, bazı yorumculara göre, birbirinden ayrı isyanlardan oluşmaktadır. Ancak gerçekte birbirinin devamı olan bu isyanlar 1930 yılının Ekim ayına kadar sürdü. Başlangıçta yurt içinde başlayan bu isyan, özellikle son yılına gelindiğinde neredeyse tamamen İran'dan gelen aşiretlerin desteği ile sürdürüldü. Bu cümleden olarak en şiddetli çarpışmaların da bu yıl içinde olduğu söylenebilir.

Ağrı bölgesinde ortam isyan için müsaitti. Şeyh Said isyanı bastırıldıktan sonra isyancıların tamamı yakalanamadığından dolayı olaylar durmuş görülse de, gerçekte sadece beklemedeydi. Zira isyan bastırılmasına rağmen pek çok isyancı yakalanamamıştı.

Şeyh Said isyanından sonra Celalli, Hasenan, Cibran ve Hayderen aşiretlerinin ileri gelenleri, hükümet kuvvetlerinden kaçarak Ağrı Dağı'na sığındılar.³⁹ Bu aşiretler 1926 yılında başlayacak olan Ağrı isyanında önemli rol oynayacaklardı.⁴⁰

Yusuf Taşo'nun başlattığı bu isyana daha sonra Bro Heski Tello da adamlarıyla katıldı. 1927 yılında isyancılara katılacak olan İhsan Nuri ise, bu isyanın öncesinde Şeyh Sait isyanına da katılmıştı. İhsan Nuri, 1925 yılında meydana gelen Şeyh Said isyanı sırasında, Türk ordusunda yüzbaşı iken, birliği ile beraber isyancıların saflarına katıldı. Şeyh Said isyanı bastırıldığında İran'a kaçan İhsan Nuri ile Hoybun cemiyetinin faal elemanlarından olan Ermeni Zilan, Hoybun Cemiyetinin emri ile Ağrı Dağı'na gittiler. Daha önce orada bulunan Celalli Aşireti'nden Bro Heski Tello ve Yusuf Taşo komutasındaki, kuvvetleri askeri eğitime tabi tutmaya başladılar.⁴¹ Böylece isyanın ikinci aşaması başlamış oluyordu. Bu isyanın ikinci safhasından itibaren tertipçisi İngiliz ve Fransız desteğiyle kurulan HOYBUN Cemiyeti (Kürt-Ermeni Cemiyeti)'ydi.

II. İSYANIN SEBEPLERİ

Şeyh Sait isyanı sonrasında yakalanamayan isyancılar, Ağrı Dağı bölgesinde

³⁹ Vedat ŞADİLLİ, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, Ankara 1980, Cilt No1, s.127.

⁴⁰ M. Nuri DERSİMİ, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, İstanbul 1994, s.163.

⁴¹ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.128.

saklanmaya devam ettiler. Teslim olarak kendi topraklarına dönmemeleri ve ülkeyi terk etmemeleri, Şeyh Sait isyanının bakiyelerinin yeniden harekete geçebilmeleri için fırsat bekledikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bölgede çıkarılacak yeni bir isyan da böyle bir fırsat olabilirdi.

Şeyh Sait isyanının temelinde irtica vardır. Ancak Ağrı İsyânının direk sebebi olarak din gösterilemez. Öncesinde yaşanan Şeyh Sait İsyânının din sebepli olduğu ve Ağrı İsyânının içinde Şeyh Sait'çilerin de büyük rol oynadığı düşünülürse, din bahanesinin bu isyanda dolaylı da olsa bir rol oynadığı sonucuna ulaşılacaktır.

Gerçekte isyan, çok basit sebepler bahane edilerek önceki isyanın bastırılmasına tepki olarak doğdu. İsyân ortaya çıktıktan sonra Hoybun'un da yönlendirmesiyle milliyetçi bir kimlik kazandı. Ağrı Ayaklanması, diğer Kürt ayaklanmalarına göre en az incelenen Kürt hareketlerinden birisidir. Ayrıca, diğer ayaklanmalardan ikinci farkı, onlara göre en uzun süreli olması özelliğidir.

A) İSYANIN GÖRÜNÜRDEKİ SEBEBİ

4 yıl süren isyan boyunca, genellikle çapulculuk niteliğinde olan birçok eşkıya hareketleri oldu. Bunlara karşı da küçük askeri birlik hareketleri yapıldı. Ancak esas olarak üç ayrı tarihte ve ordu birlikleriyle büyük sayılabilecek çapta müdahale edilme ihtiyacı görülen ayaklanma hareketleri gerçekleşti. Bunların hemen hepsi “Kürt Özerkliği” altında yabancı propagandaları ile Türkiye’yi sıkıntıya sokmak amacını güttü.

İsyânın başlaması için görünürdeki sebep çok basitçe hazırlanmış bir plana dayandı. Ayaklanmanın görünürdeki sebebi, o zamanlar da yörede sık sık yaşanan hayvan çalma olaylarından birisidir.

1926 Mayıs'ı başlarında Yusuf TAŞO ve avanesinden oluşan isyancı grup, Doğubayazıt'ın Muson bucağının Kalacık köyünden hayvan ve öteberi çalarak Ağrı Dağı'na götürdüler. Buradaki maksatları kendilerini takibe gelecek olan Jandarma Müfrezesini bu bölgeye çekerek, Jandarmalara yapacakları müsademeyle zarar vermektir. Böylece isyanı da başlatacaklardı.⁴² Yusuf TAŞO ve çetesinin İran sınırını geçip Bayazıt'ın Kalacık köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı yaylarına götürmesi Cumhuriyet tarihimizde “Ağrı İsyânları” denilen

⁴² Reşat Hallı, a.g.e., s.16.

bir seri olayları başlattı. Böylece bölge, 4 yıl kadar devam edecek asayişsizlik olaylarına sahne oldu.

B) SEVRES ANTLAŞMASI VE SÖZDE KÜRDİSTAN

1. Sevres Antlaşması

İsyanın başlangıcından çok daha önce imzalanan Sevres, adeta Doğu'daki insanları kıskırtacak maddeler içeriyordu. Sevres'de sözde Kürdistan ile ilgili üç madde vardı. 62, 63 ve 64 ncü maddeler. Birinci Dünya Savaşından sonra Kuzey Irak Kürtlerinin de yaşadığı Irak toprakları İngiltere'nin mandasına verildi. Sevres'le saptanan Osmanlı sınırları içindeki Kürtlere ise yukarıdaki maddelerle yerel özerklik getirilmekte, bu özerkliğin bağımsızlığa dönüşmesini de ilk bakışta mümkün kılan bir ifade kullanılmaktaydı.⁴³

“Md.62: “Fırat’ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan’ın güney sınırının güneyinde ve... Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, iş bu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içerisinde... üç üyeden (İngiliz, Fransız, İtalyan) oluşan bir komisyon hazırlayacaktır...”

Md.63: “...Osmanlı Hükümeti 62 nci maddede öngörülen (hükümlerle ilgili kararları) üç ay içerisinde kabul etmeyi ve yürürlüğe koymayı şimdiden kabul eder.”

Md.64: “İş bu antlaşmanın yürürlüğe konuluşundan bir yıl sonra 62 nci maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye’den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyetine başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı tanımayı Türkiye’ye salık verirse, Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölge üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi, şimdiden yükümlenir...” Bu vazgeçme gerçekleşirse ve gerçekleşeceği zaman, Kürdistan’ın şimdiye dek Musul İlinde kalmış kesiminde (İngiliz Mandası altında) oturan Kürtlerin, bu bağımsız Kürt Devletine kendi istekleriyle katılmalarına, Başlıca Müttefik Devletlerce (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktı.⁴⁴

(2) Sözde Kürdistan

Görüldüğü gibi md.62’ye göre Osmanlı sınırları içindeki Kürtler siyasi özerkliğe

⁴³ Sevres Antlaşmasına göre Türkiye’nin Taksimi Haritası (10 Ağustos 1920) için bkz. **EK NO 2**

⁴⁴ İbrahim Sadi ÖZTÜRK, **Mondros, Sevr, Lozan Antlaşmaları**, ATO yayınları, Ankara 2004, , s.55

kavuşmaktaydı. Yalnız bu özerk toprağın güney sınırı belli olmakla birlikte, kuzey sınırı belirsizdi. Çünkü bu sınır, aynı zamanda, kurulması kararlaştırılmış olan Büyük Ermenistan'ın güney sınırıydı ve saptanması Sevres md. 89 hükmü sonucu ABD Başkanı W. Wilson'a bırakılmıştı.

İşte bu belirsizlik sonunda Sevres'in md. 62'yle özerklik verdiği ve 64 ncü md. ile bağımsızlık kapısını açık bıraktığı Kürtler yine Sevres'in getirdiği Ermeni tehdidi yüzünden, Ankara'nın yönettiği kurtuluş savaşına güçlü bir destek vereceklerdi.

En ilginç olan madde ise 64 ncü madde idi. Çünkü "Osmanlı Kürtlerine ilk bakışta büyük olanaklar getiriyor" biçimde yorumlanabilecek bu madde pek o kadar net değildi. Maddede, Osmanlı sınırları içindeki Kürtlerin bağımsız devlet kurabilmeleri için 2 koşul ileri sürülmekteydi:

1) Osmanlıdan bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak MC'ye başvurmak. Ancak bu kanıtlamanın nasıl olacağı belli değildi. Bölgede oylama yapmanın zorluğu bir yana, böyle bir oylamanın sonucunun yaratacağı sıkıntılar da hesaplanmış değildi. Bununla birlikte kesin olan bir husus varsa o da bu konudaki kararların tamamen İngiliz etkisinde alınacağıydı.

2) MC Komisyonunun Kürt halkının bağımsızlığa yetenekli olduğuna karar vermesi ve Osmanlı Devleti'ni bu yönde bir kararı tanımaya çağırması. Bir kere böyle bir kararın hangi ölçütlere dayanacağı tamamen belirsizdi. Bununla birlikte ABD'nin henüz bölgeye müdahale düşüncesinde olmadığı göz önüne alındığında ve Konsey'e tamamen İngiltere'nin egemen olduğu anımsandığında bu konuda da esas olarak İngiltere'nin etkili olacağı söylenebilirdi ve dolayısıyla Kürtlerin kaderi tamamen bu devletin eline verilmişti.

Bu durumda, böyle bir bağımsızlığın İngiltere'nin o sıradaki ulusal çıkarlarına uyup uymayacağı hususu önemli oluyordu. İngiltere gibi sürekli dostları ve düşmanları olmayan, yalnızca sürekli kendi çıkarları olan bir devletin ittifakları ise her an değişebilirdi. İngiltere, Kürtlere güneydeki Suriye'ye egemen bir Fransa'nın egemenliğinde kalabilecek bir bağımsızlık verebilirdi. Ya da güneyde kendi mandası Irak'ta yaşayan Kürtlerle birleşerek güçlenebilecek bir Kürdistan yaratabilirdi. Ancak bunların yerine Sevres'le iyice zayıflamış bir Osmanlı'yı tercih etmesi daha mantıklıydı.

Bölgede Sevres antlaşması ile oluşturulan şartlarda çıkarılan isyanlarda farklı bahaneler kullanıldı. Bu bahaneler daha çok vergi, asker alma, jandarma baskısı, kaçakçılık, iskân

uygulamaları, idari değişiklik kararları, şapkaya reaksiyon, Tunçelinde bir Genel Müfettişlik kurulması gibi olaylardı. Ancak bütün bu bahaneler yine iç ve dış tahrikçilerin kışkırtmaları ile sonuca ulaşabildi. Tahrikçilerin en çok kullandıkları kozlar arasında “*din elden gidiyor*” gibi sloganlar vardı.⁴⁵

Ama hiçbir olayda kitlenin bir ve beraber olarak ayaklandığının örneği yoktu. Çıkarılan ayaklanmalarda isyancılar bir türlü istenen bütünlük ve desteği sağlayamadılar. Ayaklanmalarda, aşiretlerin çoğu devletin yanında yer aldı, ya da tarafsız kaldı. Bir olayda harekâta katılan aşiretlerin, başka bir olayda devletle beraber eski işbirlikçileri ile savaştığının da örnekleri vardı. Bu durum ise neredeyse tüm ayaklanmaların başarısız olmasının arkasındaki temel nedendi.

C) LOZAN ANTLAŞMASI VE SONRASINDA TÜRKİYE’NİN İÇ POLİTİKASI

Lozan görüşmelerinin ilk ayağı 20 Kasım 1922’de başladı. Bu görüşmelerde özellikle Musul konusu, Türk heyeti ile İngilizlerin arasının gerginleşmesine sebep oldu. Bölgenin stratejik konumu ve yeraltı zenginliği göze alındığında, İngiltere’nin burada yaşayan Kürtleri düşünüyor olması söz konusu değildi. Buraları Türkiye’ye bırakmak istemiyor ve bu sebeple de bölgede yaşayan Kürtleri el altından Türkiye ye karşı kışkırtıyordu.⁴⁶ Oysa Hoybun örgütünde başkanlık yapmış ve pek çok Kürtçülük hareketi içinde rol alan Dr. Mehmet Şükrü Sekban⁴⁷, “Kürt Meselesi” adlı eserinde “hiçbir Kürt politikacının Türkiye’den ayrılmayı düşünmediğini” açıkça söylüyordu.⁴⁸

Lord Curzon’un, Kürtleri bahane ederek Musul’u hedeflemesine Türkiye’den büyük tepkiler geldi. Curzon, “Kürtlerin oylama yapmaya muktedir olmadıklarını” iddia ediyordu. Bu iddianın gerçek olmadığının kanıtı ise TBMM çatısındaki milletvekilleri idi. Ankara’da bulunan ve Türkiye’nin her yerinden gelen vekiller Curzon’a tepki gösterdiler. Bitlis milletvekili Yusuf

⁴⁵ M. Sadi KOÇAŞ, a.g.e., s.6.

⁴⁶ Ergün AYBARS, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir 2005, s.362.

⁴⁷ **Dr. Mehmet Şükrü SEKBAN**, Diyarbakır/Ergani doğumlu olup, Üsteğmen Mehmet Ağa’nın oğludur. 1903 yılında Yüzbaşı rütbesi ile Askeri Tıbbiye’yi bitirmiş olup Kürt Teavün Cemiyeti kurucularındandır. 1919 yılında ordudan istifa ederek serbest çalışmıştır. Daha sonra Bağdat’ta bir süre Hoybun Cemiyeti’nin Bağdat Şube Başkanlığı’nı yapmıştır. Ancak daha sonra 1933 yılında Fransızca olarak yayınladığı “Kürt Sorunu” adlı kitabında, şimdiye kadar Kürtçülük konusunda tuttuğu yolun yanlış olduğunu, Türklerin ve Kürtlerin kardeş olduklarını, birlikte huzur ve mutluluk içinde yaşayacaklarını yazmıştır. 1939 yılında Paris’ten Türkiye’ye dönen Dr. Mehmet Şükrü SEKBAN, 1960’da İstanbul’da ölmüştür. (Bknz. Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.338.)

⁴⁸ Mehmet Şükrü SEKBAN, **Kürt Meselesi**, Ankara 1979, s.29.

Ziya Bey “Curzon’un Kürtlere hakaret ettiğini ve vekillerin seçimle meclise geldiklerini” belirterek tepkisini ortaya koydu. Mardin milletvekili Necip Bey “seçim tutanaklarının Curzon’un yalanlayıcısı olduğunu” ileri sürdü. Muş milletvekili Hacı İlyas Sami Efendi göre ise “İngilizler, Türk, Kürt ve türlü namlar altında birleşip birlik olmuş tekbir milletin bulunduğunu çok iyi bildikleri için bunları ayrılığa, anlaşmazlığa ve ayaklanmaya yöneltmek istiyorlardı.” Hakkâri milletvekili Mazhar Müfit Bey de “Kürtlerin ve Türklerin aynı soydan geldikleri gibi bu güne kadar da tüm felaketlere beraber göğüs gerdiklerini” söyledi. Böylece Kürtlerin ayrı bir talebi olmadığı ve Türklerle beraber yaşamak arzuları bildirilmiş bulunuyordu.⁴⁹

Bu arada görüşmelerde Ermeniler de taleplerde bulundular. İsmet Paşa ile baş başa görüşen eski Osmanlı bakanlarından Norakanduyan Efendi’nin “nerede olursa olsun, Ermeni yurdu olarak bize bir yer verin”⁵⁰ sözleri Ermeni taleplerini açıkça ortaya koyuyordu. Yeni Cumhuriyet de sıkıntılar yaşıyordu. Cumhuriyet ilanında sert ve yıkıcı direnmeye rağmen, başta Atatürk olmak üzere Cumhuriyetin kurucuları memleketin muhtaç olduğu köklü devrimleri gerçekleştirme gayreti içindeydiler. Bu devrede muhalefet edenler, önce Cumhuriyet karşısında istedikleri biçimde ve kendi iktidarlarında bir devlet kurmak hayali içinde yaşadılar.

Genç Cumhuriyet yaşadığı pek çok sıkıntı ile beraber ülkenin tümünde ihtiyaçlara yönelik atlımlar yapmaya gayret gösterdi. Ancak bu çabalar bile isyancılar tarafından suiistimal edildi. İsyanları başlatmak için dini istismarın yanı sıra her türlü bahane ve hatta devletin bu hizmetleri bile kullanıldı. Devletin ulaşımı kolaylaştırmak için bölgeye getirdiği yol, eğitim için yaptığı okul ve hatta asayişin sağlanması için kurulan karakollar dahi isyanları körüklemek için bahane oldu. Bu cümleden olarak tüm bu hizmetlerin “bölgeyi sömürebilmek amacıyla getirildiği” gibi iddialar bazı çevrelerce bu gün dahi dillendirilebilmektedir. Yolların yapılmasını tamamen devletin, halk üzerindeki egemenliğini sürekliliğe dönüştürmesi, kendi disiplinini koruması ve böylece ordularının rahatça hareket edebilmesi amacına yönelik olduğu savunulmaktadır. Okulların yapılmasını ise Kürtleri Türkleştirmek, karakol denetimini sürdürmek için yapıldığı söylenmektedir.⁵¹ Bu iddiaların saçma ve gerçek dışı olduğu çok nettir. Zira o yollar yapılmadan önce de bölgede asker görev yaptı. Bölgede askerin görev yapmasının nedeni ise, yine yöre halkının asayişini, güvenliğini ve huzuru sağlamaktır.

⁴⁹ Mahmut GOLOĞLU, a.g.e., s.76.

⁵⁰ İsmet İNÖNÜ, **Hatıralar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.350.

⁵¹ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.17.

Ayrıca Mustafa Kemal ATATÜRK kullandığı cümle ile genç Cumhuriyet'in halkına yaklaşımını net olarak gösterdi. “NE MUTLU TÜRKÜM DİYENE!” Türküm diyerek, kendisini Türk hissedene ve Türk kabul edilen herkes bu tanımın içerisine girer.

III. AYAKLANMANIN BAŞLAMASI VE 1926 YILI OLAYLARI

A) İSYAN BÖLGESİNİN SINIRLARI

İsyanın sınırları olarak başlangıç bölgesini ayrı, gelişme evresinin sınırlarını ayrı olarak değerlendirmek gerekir. Zira daha sonra isyancılara destek olmak amacıyla farklı bölgelerde bazı olaylar olmuştur. Buraları da isyan bölgesine dâhil edilmelidir.

Başlangıçta, Ağrı ayaklanmalarına sahne alan bölge, genellikle Şıhlısuyu ve gölünün kuzeyi – Çengel geçidi doğusu – Eski Korhan – Ahuri kuzeyi – İran sınırı ile çevrelenmişti.⁵² Bu bölge kabaca Ağrı Dağı bölgesidir.

Sonraki aşamada ayaklanmaya sonradan sahip çıkacak olan Hoybun cemiyeti; ayaklanmanın daha etkili, daha yoğun ve başarı şansının daha da fazla olması amacıyla ayaklanma bölgesinin yeni sınırlarını bizzat belirledi. Bu nedenle de isyan, Hoybun'a mal edildi. Seçilen araziler, elbette askerlerin ulaşmasının zor olacağı aynı zamanda da isyancıların barınma şartlarının da güç olacağı yerler olmalıydı. Bu durum, şartları zorlaştırırsa da başarı şansını daha da arttıracaktı.

Hoybun, çıkarmayı düşündüğü isyan bölgesini altıya böldü. Ağrı'yı merkez ve birinci bölge kabul etti. İkinci bölge Şeyh Barzan bölgesi (Suriye'de), üçüncü bölge Haco Ağa bölgesi (Suriye'de), dördüncü bölge Barzani Aşiretinin içinde (Irak'ta), beşinci bölge Sason (Muş) bölgesi ve altıncı bölge de Dersim bölgesiydi.”⁵³ Seçilen bölgelere dikkat edildiğinde çoğunluğunun Türkiye topraklarında olduğu görülmekteydi.

Hoybun'un yönlendirmesi ile bu isyanla doğrudan bağlantılı olmayan ancak isyanın gelişmesini ve süresini etkileyen başka isyanlar da vardı. Zeylan bölgesinde ve Süphan Dağında, Hakkâri'de (Oramar İsyanı), Muş'ta, Erciş'te isyan benzeri olaylar meydana geldi. İsyanın çıktığı bölgeye uzak da olsa bu bölgelerdeki olaylar isyanın sürecine etki ettiğinden isyan bölgesi içine

⁵² Reşat Hallı, a.g.e., s.167.

⁵³ Oğuz AYTEPE, “Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti”, Toplumsal Tarih Dergisi, EKİM 1998, s.51.

dâhil edilmelidir. Zira bu olaylar, ordumuzun siklet merkezinin Ağrı bölgesine yoğunlaşmasını geciktirmiş ve isyanın daha da uzamasına sebep olmuştur.

Bu olaylar Ağrı'dan farklı bölgelerde meydana geldilerse de, Hoybun cemiyetinin planını çizdiği ve tertiplemiş olduğu Ağrı isyanının çıkarılacağı bölgenin merkezi olarak Ağrı Dağı seçilmişti.⁵⁴ Ayaklanma başladıktan sonra da, zaman içerisinde Hoybun Cemiyetinin isyan için merkez olarak seçtiği Ağrı Dağı bölgesinde yoğunlaşmıştı

B) İSYANIN BAŞLANGICI

İsyanı başlatan olay başlangıçta çok küçük, ama daha sonra büyümesi planlanan bir hareketti. İsyanın başlangıcı için planlanan olay gerçekleştirildikten sonraki adım isyanı duyurmaktı.

Bölgede sık yaşanan eşkıyalık hareketlerinden birisi gibi görülen ve Yusuf TAŞO'nun Doğubayazıt'ın Muson bucağının Kalacık köyünden hayvan ve öteberi çalması, isyanın başlamasının görünürdeki sebebi oldu.

İran'daki aşiretlerle iş birliği yapmış olan Yusuf Taşo çaldığı hayvanları ve emtiayı Ağrı Dağı'na götürdü. İsyancıların maksatları Şeyh Sait isyanından dolayı kin duydukları askerlerden intikam almaktı. Takibe gelecek olan jandarma müfrezesi ile girilen çatışma sonunda da isyan başlayacaktı.⁵⁵ Şakiler bu askeri birliğe ciddi bir zarar vermeyi düşünüyorlardı. Bu amaçla İran'daki bazı aşiretleri de sınıra yaklaştırdılar.

Sonunda her şey onların istedikleri gibi gerçekleşti. Eşkıyalara karşı yapılan ve kötü idare edilen ilk askeri harekât başarısız olunca bir anda isyan konuşulmaya başlandı. İsyanı duyurma ve yaygınlaştırma işi daha sonra gerçekleşti. Ağrı Dağı'na sığınan eski isyancılar da işin içine girdiler.

⁵⁴ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.128.

⁵⁵ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.129.

C) BİRİNCİ ASKERİ HAREKÂT (16 MAYIS 1926)

1. Harekâtın İcrası

İsyancıların Yusuf TAŞO önderliğinde yaptıkları eşkıyalığa karşı, ordu süratle harekete geçti. Şakileri takip için bir Jandarma Müfrezesi ile 28 nci Piyade Alayı görevlendirildi. Harekâta derhal başlanması hedeflendi.

Harekâta başlamadan önce sınır sorunları yaşanan İran, yanlış anlamaların önüne geçilebilmek maksadıyla bilgilendirildi. Bölgeyi iyi bilen yöre insanından kılavuzlar alındı. Zaman kaybetmeksizin aceleyle harekâta başlandı. Gerekli istihbarat bilgilerinin ve hazırlıkların tamamlanmadan harekâtın yapılmasının harekâtın sonucunu da etkilemesi muhtemeldi.

16 Mayıs 1926 günü Doğubayazıt batısı, Gürbulak kapısı, Ağrı Dağı üçgeni bölgesinde asayiş sağlama harekâtı, 28 nci Piyade Alayı birlikleri tarafından başlatıldı.⁵⁶

İsyancıların sayısı 100 veya 150 silahlı olarak değerlendirilmişti.⁵⁷ Doğubayazıt'tan hareket eden 28 nci Alay, Zarova ile Aşağı Demirkapı arasında bir gösteriş harekâtı yaparak, asileri bu bölgeye çekti. Aynı günün akşamında Jandarma müfrezesi Ağrı Dağı'na çıkarak asilerin bulunduğu bölgeye hâkim tepelere vardı. 17 Mayıs 1926 sabah saat 09.00'da isyancılara karşı taarruza geçildi. Bu zaman içerisinde Yukarıdemirkapı bölgesinde bulunan diğer bir isyancı kuvveti de batıya kayarak, Jandarmalarla çarpışmaya başladı. Müsademe esnasında alayın sol tarafından Serdarbulak ve Gevgeve istikametinden gelen İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş⁵⁸ aşiretlerinden müteşekkil kuvvetli bir asi grubu da isyancılara katıldı.⁵⁹ Böylece toplam isyancı sayısında ciddi bir artış meydana geldi. Askeri kuvvetlerimizce beklenmeyen bu durum dengeyi isyancıların lehine çevirdi. Alay, güneybatıya kayarak Hamzaköy kuzeybatısında Yusuf TAŞO ve Lezgi'nin grubu ile temas sağlamayı başarmıştı. Ama diğer grupların desteğini alan isyancılar bir anda askeri birliklere karşı üstünlük sağladılar. Bunun sonucu çıkan çatışma daha da büyüdü.⁶⁰

⁵⁶ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.209.

⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyancılar ve Alınan Dersler, Genelkurmay Basımevi, Ankara1946, s.20.

⁵⁸ **Kızılbaş Aşireti**, 1929 yılına kadar İran'a tabi bir aşirettir. Yazın hayvanları ile beraber Ağrı eteklerine yerleşirlerdi. Tüm ihtiyaçlarını da İran'dan karşılarlardı. Ancak mecbur kaldıklarında İğdır ve Bayazıt civarından yiyecek temin ederlerdi. Tüm hayvanlarını türk topraklarında otlatırlar ancak vergi vermezlerdi. İsyancılara büyük destek sağlamışlardır. İhsan Nuri ve Bro Heski Tello ile çok yakın temastaydılar. (Bknz. “**Doğu İsyancılarında Bir Türk Subayı**”, **Dünya Gazetesi**, 8 Mart 1953,Anlatan, Zühtü GÜVEN)

⁵⁹ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.129.

⁶⁰ 1926 yılı 1 nci Harekât Tatbik Krokisi için bknz. **EK NO3**

İran yönünden gelen Kızılbaş Aşireti İngilizler tarafından en yeni silahlarla donatılmıştı. Bu güç durum karşısında 6 saat kadar süren çarpışmalardan sonra, Alay çekilmeye başladı ve gece yarısından sonra Bayezid'a geldi.⁶¹ Harekâtın sonunda önemli miktarda askerimiz şehit düştü.⁶² Alay'ın harekât sonunda başarısız olmasının sebepleri şunlardı:

a. Alay komutanının harekâttan önce İran hudut subayına Ağrı Dağında bir harekât yapılacağını bildirmesi, İranlı yetkililerin isyancıları bilgilendirdiği ihtimalini akla getirmekteydi. Çünkü isyancılar askeri birliklerimizi, arazide gerekli tertibatı alarak beklediler. Bu sebepten dolayı da gereken baskın sağlanamadı.

b. Birliklerin ellerinde bulunan haritalar yetersiz olmalıydı ki, Alay komutanı yöre insanından birkaç kişiyi kılavuz olarak karargâhında bulundurdu. Ancak bu esnada gerekli gizlilik prensiplerine de uyulmamasının başarısızlığa sebep olduğu değerlendirilmektedir.

c. Yapılan tertiplenme hatası da başarısızlığı getiren başka bir faktördü. 2 nci Tabur komutanı ile Alay Karargâhında bulunan bir jandarma subayı sol yandaki tepenin tutulmasını teklif etmişlerdi. Alay komutanı, elinde üç ihtiyat bölüğü olmasına rağmen bu öneriye kulak asmadı. 2 nci Tabur bu tepeden açılan yan ve geri ateşlerinin etkisi altında kaldı.⁶³

d. Bölgede yapılacak olan harekâtta kullanılan istihbarat ile sınır güvenliği de yetersizdi. Bu cümleden olarak İran'dan gelen aşiretlerden, son ana kadar haberdar olunamadı. Askeri birliklerle fiili olarak sınırın kapatılması, en ideal olan hareket tarzı idi. Arazinin yapısı da bunun uygulanmasına imkân vermemekteydi. Ancak yöre halkından sağlanacak istihbarat ile bu açık kapatılabilirdi. Harekâtın aceleyle başlaması, bu ihtimali de ortadan kaldırdı.

e. Bu acele, ayrıntılı planların yapılmadan harekâta başlanmasına ve göreve çıkan birlikler arasında koordine sağlanamamasına sebep oldu. Alay, 2 nci Taburunun yan ve gerilerinden ateş aldı. Diğer taburlar da bu duruma engel olamadı.

⁶¹ Reşat Hallı, a.g.e., s.168.

⁶² Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.208. (ÇETİNER, bu hareketin sonundaki şehit sayısını 30 civarında göstermektedir.)

⁶³ Faik BULUT, **Devlet Gözüyle Kürt İsyancıları**, İstanbul 1991, s.80.

Bu harekât sırasında komşu ülkelerin, özellikle de İran'ın isyanı desteklediği ortaya çıktı. İngiliz ve Sovyet Ermenileri tarafından silahlandırılan Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinin İran'dan gelerek isyancıların yanında yer almaları da bu iddiayı doğrulamaktadır.⁶⁴

2. Harekâtın Sonuçları

1926 yılındaki bu olaylar, çevrede yankı buldu. İsyancılar, isyanı genişletebilmek için büyük bir fırsat yakaladılar. Yurt içinden kendilerine ciddi katılımlar oldu. İsyancılara katılanların başında İbrahime Hasso Biro Tello (Bro Heski Tello) bulunmaktaydı.

Bro Heski Tello önceki isyanlara katılmamıştı. Ama bu isyanda adı en çok geçenlerden biri olacaktı. Celalli Aşiretinden olan Bro Heski Tello'nun 250 adamı ile beraber isyancılara katılması, mevcutlarının ve psikolojilerinin güçlenmesini sağladı.⁶⁵

Harekâtın başarısız olması aynı zamanda isyancıların propagandalarını yapmalarını da sağladı. Artık daha önceki isyanlarda rol alanlar da bu isyana dâhil olmak için çaba gösterdiler. Zira başıboş isyancılar için de bu bir fırsattı.

Bu gelişmeler üzerine yeni ve ayrıntılı bir harekât daha yapılması ihtiyacı doğdu. Haziran ayı içerisinde yapılması planlanan ikinci askeri harekâta yönelik hazırlıklar başladı.

Yapılan bu ilk askeri harekâtın başarısız olması isyancıların 4 yıl kadar Türkiye'yi uğraştırmalarına ve Ağrı Dağı'nı merkez edinmelerine sebep oldu. Artık tarihteki adıyla "Ağrı İsyanı" büyümeye ve ön plana çıkmaya başlamıştı.

D) İKİNCİ ASKERİ HAREKÂT (15–17 HAZİRAN 1926)

Başarısız olan birinci askeri harekât sonunda, daha kesin sonuç elde etmek amacıyla yeni planlar hazırlanması ve icra edilmesi gerektiği ortaya çıktı.

3 ncü Ordu Komutanlığı tarafından hazırlanan yeni plan, 13 Haziran 1926'da Genelkurmay'a onaya sunuldu. Harekâta; 17 nci Alayın daha önce başarısız olan 1 nci ve 2 nci Taburları da katılacaklardı.⁶⁶ Planlı bir şekilde Ağrı ayaklanmasının bastırılmasına yönelik askeri harekâta 16 Haziran 1926'da başlanacaktı. Harekât şu şekilde planladı:

⁶⁴ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.130.

⁶⁵ Garo SASUNİ, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Med Yayınları, s.283.

⁶⁶ Reşat Hallı, a.g.e., s.169.

5 piyade taburu ve bir bataryadan oluşan büyükçe bir kısım iki kolla baskın tarzında Gevgeve (Küçük Ağrı Batısı) istikametine ilerleyeceklerdi. Aynı zamanda Kolordu Süvari Alayı, Bayezid Hudut Bölüğü ve mahalli Jandarmalar da gece yürüyüşü ile Hallaç bölgesinde toplanarak kuzeye doğru gösteriş hareketi yapacaklardı. Doğu yanı da emniyete alacaklardı. Tümenin Komutanı, emrindeki 17 nci Alayın 2 nci Taburu ile Bayazıt'taki topçudan bir top almak üzere, 11 Haziran 1926'da Iğdır'da bulunacaktı. Buradaki Hudut kıtalarını da emrine alarak 13 Haziran'ı istirahatla geçirecekti. Ve 14 Haziran'da Tazekent bölgesine 15 Haziran'da Ahuri bölgesine gidecekti. Bu birlikler, 16 Haziran'da büyük kısmın harekâtı ile aynı zamanda başlamak üzere Serdarbulak bölgesine karşı gösteriş harekâtı yapacaklardı. Bu müfreze aynı zamanda İran'a karşı olan yanı da örtmek ve güvenlik temin etmek sureti ile İran aşiretlerinin harekâta katılmalarına mani olacaktı. Uçaklar da taarruz günü harekât katıldılar. Harekâttan bir gün önce 14 Haziran 1926'dan itibaren keşif maksadı ile Bayazıt bölgesinde uçacaklardı.⁶⁷

Bu planda Tazekent bölgesine ikinci bir aldatmaca harekâtı öngörüldüğü anlaşılmaktadır.⁶⁸ Tamamen isyancıları yanıltmaya dayalı bu planla isyancıların esas planı anlamaları engellenecekti. Birliklerin Kuzeye hareketlendiğini zanneden isyancılar esas kuvvetleri fark edemeyecekler, kuzeye hareketlenen birlikler ise esas kuvvetlerin yan emniyetini de sağlayacaklardı.

1. Harekâtın İcrası

2 nci Askeri harekâtın yapılabilmesi için öncelikle asiler hakkında istihbarat bilgileri elde edildi. İran'dan desteğe gelebilecek olan aşiretlerin Serdarbulak yakınında bulunduğu bilgisine ulaşıldı. Bu aşiretler Türkiye tarafına geçmeden isyancıların üzerine gidilecek şekilde harekât planlandı.

Alınan bilgilere göre asilerin mevcudu toplam 1150 kişiydi.⁶⁹ Asilerin bu dağılımı bölgeye yaklaşacak olan askeri kuvvetleri kontrol edebilecek, kritik arazi arızalarını kapsamaktaydı. İsyancıların bölgedeki dağılımları şöyle idi:

⁶⁷ Reşat Hallı, a.g.e., s.169.

⁶⁸ **Tazekent**, İran sınırında Ağrı ili Diyadin ilçesine bağlı bir köydür. Tendürek Dağı ile Küçük Ağrı arasındadır. İsyan yıllarında sınır Diyadin'in hemen doğusundan geçmekteydi. Köyün bulunduğu bölgenin sınıra yakın olması dolayısı ile bölgenin stratejik önemini de artırıyordu. Buraya planlanan aldatmaca harekâtının iki amacı olmalıydı. Birinci amaç İran tarafını kapatarak isyancıların İran tarafına geçmesini önlemek, ikincisi ise İran tarafındaki aşiretlerden isyancılara destek gelmesini önleyerek asıl kuvvetlerin emniyetini sağlamaktır.

⁶⁹ Asilerin Dağılımını Gösteren Kroki için bkz. **EK NO 4**

200 kişilik bir grup Poti ve Demirkapı bölgesinde;

100 kişilik bir grup Serdarbulak bölgesinde;

50 kişilik bir grup Bulakbaşı bölgesinde;

400 kişilik bir grup Küçük Ağrı Dağı bölgesinde;

*400 kişilik bir grup Dere doğusunda.*⁷⁰

9 ncu Tümen'in icra edeceği harekât bu bilgiler çerçevesinde ayrıntılı olarak planlandı. Planlama yapılırken birinci harekâta yapılan hataların tekrar edilmemesine özen gösterildi. Plana sadık kalınmaya çalışılarak harekâta başlandı.

Planlandığı gibi Tümenin büyük kısmı 15 Haziran 1926 saat 09.00'da Zengezor doğusunda hareket ederek Şıhlı, Celal, Çevirme üzerinden sessizce Ağrı Dağı'nın karlı etekleri doğrultusunda ilerledi. 16 Haziran 1926 sabahı, saat 05.15'de 2415 rakımlı tepenin takriben 4–4,5 km güneyindeki kayalık bölgede bulunan ve gözetlemeyle görevlendirilmiş 20–25 kişilik asi Tümenin yürüyüş koluna yandan ateşe başladı. Buna karşı sağ yan korunmak suretiyle yürüyüş kolu, Ağrı Dağı'nın asilerin hâkimiyetinde olan mevkillerini işgal etmek üzere ara vermeden yürüyüşe devam etti.⁷¹ Eşküyalar ise zaman kazanmak amacıyla tepeciler vasıtası ile birliği yan ateşine tuttular.⁷² Ancak bu kez Türk ordusu ilerleme istikametine göre sağ yanında bulunan eşküyalara karşı yan emniyetlerini sağlayarak harekâta devam etmekteydi. Artık zamana karşı yarış çok önemliydi. Bu küçük grupla oyalanmadan hızla hareket edilmesinin amacı İran'dan gelmesi muhtemel bir desteğe engel olmaktı. Serdarbulak civarında bulunduğu önceden haber alınan Kızılbaz aşireti gelmeden Büyük Ağrı'nın güneydoğu eteklerindeki 1852 rakımlı tepe işgal edilmeliydi. Amaç, Iğdır müfrezesiyle irtibatı sağlamak ve buradan asi kuvvetlerin üzerine ve gerilerine atılmaktı.⁷³

Bu bölge, işgal edilmekle asilerin bulunduğu kayalık kısımlara tamamen hâkim olundu. Bu hâkim noktaların işgali ve topçu bataryasının yüksekten ateşi asilerin moraline önemli

⁷⁰ Faik BULUT, a.g.e., s.81.

⁷¹ Faik BULUT, a.g.e., s.82.

⁷² **Tepeci:** Eşküyalık ya da terör faaliyetlerinde, askeri kuvvetlerin harekâtını durdurmak veya yavaşlatmak maksadıyla hâkim yerlere yerleştirilen, 3- 5 kişilik eşkıya grubudur. Gözetleme yaparak askeri birliklerin faaliyetleri hakkında bilgi toplarlar. Yapılan bir harekâta askeri birliklere uzak mesafeden ateş açarak, birlikleri durdurarak veya yavaşlatarak büyük grubun bölgeden kaçmasını örterler.

⁷³ Reşat HALLI, a.g.e., s.172.

surette etki yaptı. Asilerin elinde olan yerlerden gelen ateş ise etkisizdi. Asilerin, kesin savunmadan vazgeçerek çekilmekte olan sürülerini ve eşyalarını himaye için vakit kazanmak maksadını güttükleri anlaşılmıştı.⁷⁴

Pek hafif ateş karşısında arızalı ve kayalık araziye tarayarak ilerleyen 28 nci Alay, 16 Haziran 1926 akşama doğru Ağrı Dağı'nın zirvesinden güneye doğru uzanan 2415 rakımlı tepenin 9 km. güneyinde bulunan Yeşiltepe'yi işgal etmişti. 17 Haziran sabahından itibaren 34 ncü Alay da⁷⁵ bulunduğu bölgeden güneye doğru olan kısımları tarayarak Yeşiltepe'ye geldi. Tümenin büyük kısmı buradan muhtelif kollarla Yeşiltepe'nin 6 km. kadar güneydoğusundaki Şeyh Mirza köyü ile Demirkapı, Türkmen ve Çiftlik istikametlerini tarayarak 17 Haziran 1926 da topluca Çiftlik'te⁷⁶ ikamet etti.⁷⁷

Küçük Ağrı Dağı'nın hemen güneyinden geçen yol Tugay Müfrezesinin kontrolü altına alındı. Asiler çekilmelerini temin için bu yoldan geçmek zorundaydılar. Bu yüzden 16/17 Haziran gecesi yolu açmak için girişimde bulundular. Bu girişim onlara mevzi üstünlük sağladıysa da kaçmalarına yetmedi. Süvari alayının bir anlık zafiyeti, asilerin Yukarı Demirkapı civarında İran'a doğru kaçmalarını sağlayacaktı.

Harekât başladığında umulduğu kadar fazla sayıda isyancı ile temas sağlanamadı.⁷⁸ İsyancılarla temas çok zor şartlarda sürdürülüyordu. 1000 metre mesafeden ve 12 lik kuvvetli dürbünlerle en küçük birliklerimizi bile görmek mümkün olmayan arazide asilerin mevzilerini tespit etmek çok zordu. Ancak gelen tüfek ateşleri ile yerleri belirlenebiliyordu.⁷⁹ Bu ateşler de hiçbir zaman 100, hatta 50 tüfeğe bile çıkmamıştı.⁸⁰ Bu tür harekâtlarda karşı taraftan açılan az ama etkili ateşlerin bir anlamı vardır ki o da, askeri birliğin hareketlerini kısıtlayarak zaman kazanmaktır. İsyancıların buradaki amaçları da aynıydı. Zaman kazanarak hem kendileri kaçmak

⁷⁴ İsyancılar hayvanları ve çadırları ile beraber hareket etmekteydiler. Bu ise onlar için zaman kaybı demektir. Ne var ki yaşayabilecekleri yiyecek sıkıntısı nedeni ile aksini de yapmaları düşünülemezdi.

⁷⁵ **34 ncü Alay**, 1880 yılında Şam'da kuruldu. 1911 Yemen Harbi'ne, 1913 Balkan Harbi'ne, 1915 Çanakkale'de Kerevizdere, Kanlıdere Muharebelerine iştirak etti. Bu muharebelere sonra Edirne'ye 1916 yılında da İstanbul'a intikal etti. Daha sonra Doğu Cephesi'nde Ermenilerle ve Ruslarla Malazgirt, Hınıs, Erciş, Rumiye, Karakurt ve Sarıkamış'ta muharebelere katıldı. 1921'de Polatlı'ya sevk edildi. Büyük Taarruz'da Yunanlılara Aslıhanlar istikametinde başarı ile taarruz ederek İstiklal madalyası ile taltif edildi. 1923 yılında Sarıkamış'a intikal eden Alay, Şeyh Sait ve Ağrı isyanlarında başarı ile mücadele etti. Halen Patnos'ta konuşludur.

⁷⁶ **Çiftlik Köyü** Doğu Bayazıt'a bağlı, Ağrı Dağı ile Şihli suyu arasında kalan ve isyancıların elebaşlarından Bro Heski Tello'nun köyüdür.

⁷⁷ Reşat Hallı, a.g.e., s.172

⁷⁸ Emin KARACA, **Ağrı Eteklerinde İsyan**, İstanbul 2003, s:22.

⁷⁹ Reşat HALLI, a.g.e., s.173.

⁸⁰ Faik BULUT, a.g.e., s.81.

hem de mallarını kaçırmak amacı güttüler. Yükseklerle bıraktıkları tepecilerin açtığı ateşin perdesinde bölgeyi terk ederek Ağrı'dan İran sınırına geçmeyi hedefliyorlardı.

Taarruz sırasında bu kadar az silahla karşılaşmış olunması sonucu denilebilir ki; Ağrı dağında direnen asi kuvvetleri, pek zayıf ve belki de yalnız Bro Heski Tello avenesinden oluşmaktaydı. Çünkü asilerin Bro Heski Tello grubu dışındaki büyük çoğunluğu İran'a kaçmayı hedefliyorlardı. Ayrıca İran aşiretlerinin büyük kısmı bu bölgeden uzakta ve İran dâhilinde kaldılar. Bu aşiretler bölgede yapılan büyük çaplı askeri harekât karşısında çatışmaya girmekten kaçındılar. Askeri harekâta inisiyatifin kitalarımız tarafından elde edilmiş bulunması asilerin moralini fena halde sarsmış ve kurtuluşu kaçmakta bulmuşlardı.

Tüm bu etkili hareketlere rağmen, isyancıların İran'a geçişlerine engel olunamadı. Harekât Planı, Süvari Alayı'nın görevini aksatması nedeni ile tam olarak gerçekleştirilemedi. Harekâta görevli Süvari Alayının Yukarı Demirkapı bölgesini (Küçük Ağrı'nın kuzeyi) kapatamaması, isyancıların amaçlarına ulaşmasını sağladı.⁸¹

İsyancıların kaçmalarında Süvari Alayı'nın ki kadar olmasa da, arazinin de payı oldu. Türk ordusu birinci harekâta göre belki daha ayrıntılı planlama yaparak ve daha hazırlıklı olarak harekâtı gerçekleştirmişti. Ancak yine de arazinin bol arızalı yapısı, isyancılara avantaj sağladı. Zira isyancılar buldukları noktalardan yaptıkları gözetleme ile bölgenin tamamına hâkimdiler. Ordunun harekâta gece başlamaması ise isyancıların yapılan her hareketi görmelerini sağladı. Böyle bir durumda arazinin dezavantajı, geceden kritik arazi arızaları ele geçirilerek avantaja çevrilebilir. Ancak ordunun imkânları ile malzeme ve teçhizatı göz önüne alındığında bu harekâtın o günkü şartlarda gerçekleştirilmesi de neredeyse olanaksızdı. Ayrıca arazinin yapısı gündüz olduğu gibi gece yapılacak harekâtları kısıtlıyordu.

İran'da ve sınırimızda bulunan aşiretlerin İran ve Türkiye'ye karşı kendilerini savunmak için birleştikleri yönünde bazı rivayetler çıktıysa da, gizlice ve süratle yapılan askeri harekât sonucunda böyle bir olanak bırakılmadı. Bro Heski Tello avenesinin bu anî durum karşısında yalnız kalarak kesin mukavemetten kaçındığı anlaşılmış oldu.

Daha sonraki yıllarda İran sınır güvenliğinde zafiyet gösterince isyanların bastırılması için Türk ordusunun zaman zaman ihtiyatlı bölgeye girdi. Ancak İran derinliklerinde isyancılara karşı bir harekât yapmadı. Basında da bunun aksine haberler çıktı: "...Müfrezelerimiz

⁸¹ Faik BULUT, a.g.e., s.83.

*hudut üzerinde ve topraklarımızdadır. Askerlerimizin hudutlarımızın ilerilerindeki harekâtı hakkında hususi membalara matuf neşriyatın hakikata muvafık olmadığı anlaşılıyor...”*⁸²

2. Harekâtın Sonuçları

Başlangıçta, harekâtın başarısı büyük oranda halen İran da bulunan aşiretlerin Ağrı Dağı'na geçmemelerine ve isyancıların da İran'a kaçmamalarına bağlıydı. Bu nedenle İran hükümetince de hudut üzerinde lüzumlu tedbirlerin alınması gerekliydi. Zira bu aşiretlerin, isyancıların kaçışlarını perdelemeleri muhtemeldi. İran hükümeti de sınırlarını sıkı kontrol ettiği takdirde Bro Heski Tello'ya yardımlar kesilecek ve ortada endişe edilecek bir durum kalmayacaktı. Ancak harekât öncesi isyancılara İran'dan destek gelemediyse de, İran'a kaçışlarına da engel olunamadı. Türkiye, İran ile halen ortak bir tavır içerisine girememişti. O halde artık siyasi girişimlerde bulunmanın zamanının geldiği anlaşılıyordu. İsyancılar geçici olarak bölgeyi terk ettiler. Ama kalıcı başarı hala sağlanamamıştı. İsyancılar ve olaylar aynı bölgede daha sonraki zamanlarda da devam edecekti.

İsyancılara karşı kesin bir başarı sağlanamaması, yabancı devletlerin isyana olan ilgisini arttırdı. Ermenistan ve İngiltere bu devletlerin başında geldi. Suriye ve İran ise Türkiye yanlısı bir tutum sergilemediler. Bu durum ise genç Türk devletinin dış siyaset çizgisinin belirginleşmesini sağladı. Özellikle İran ve Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve farklı tedbirlerin alınması ihtiyacı ortaya çıktı.

İsyancıların faaliyetlerinin daimi olarak sonlandırılmaması yeni bir adın gündeme gelmesini de sağlayacaktı. Harekât sonunda kesin başarı elde edilememesi ayrılıkçı Kürtlerin örgütlenme için çalışmaya başlamasına neden oldu. Bu “Hoybun” örgütü idi. Örgüt, kuruluşunu tamamladıktan sonra isyanların sayısında ciddi bir artış meydana geldi. Hoybun isyanların planlayıcısı ve maddi destekçisi olarak isyanı üstlendi.

Bu arada isyancılara yurt içinden de katılan bazı aşiretler oldu. Bu katılımlarla isyancılar yeni bir güç oluşturdular. Bro Heski Tello idaresindeki isyancı güçler Şipkanlı, Hayderenli, Milanlı, Hasanlı, Zerkanlı, Cibranlı ve Mokorlu aşiretlerinden oluşturulmuştu. Bundan sonra devreye Hoybun'un talimatı ile İhsan Nuri girecekti. Artık bütün isyan kuvvetlerini sevk ve idaresi, Yüzbaşı İhsan Nuri ile Ermeni Zilan'da idi.⁸³

⁸² **Hâkimiyeti Millîye Gazetesi**, “Tenkil Harekatı”, s.1., 22 Temmuz 1930

⁸³ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s. 131

İsyanın kesin olarak sonuçlandırılmaması sonunda, TBMM tarafından isyan bölgesinde ilan edilen “İdare-i Örfiye”⁸⁴ nin bir yıl daha uzatılması görüşüldü ve 22 Kasım 1926 tarihinde karara bağlandı. Bu teklif bizzat Başvekil İsmet Bey tarafından gündeme getirildi ve yapılan oylamanın sonunda tereddütsüz kabul edildi. 23 Kasım 1926 tarihinden itibaren de yürürlüğe girdi.⁸⁵ Kanunun bir yıl uzatılması teklifi kabul edilmişti, ama olayların daha da gelişmesi üzerine 1927’de tekrar uzatılacak ve Mart 1929 ‘a kadar yürürlükten kalkmayacaktı.⁸⁶

E) ERMENİLERİN İSYANA ETKİLERİ VE HOYBUN ÖRGÜTÜ

Dış destekli olan ve Hoybun Örgütü tarafından yönlendirilen Ağrı isyanı, Ağrı Dağı ve çevresinde patlak verdi. Ağrı isyanlarının temelinde siyasi Kürtçülük hareketi ile İngiliz, Ermeni ve Fransız kışkırtması yatmaktaydı. İsyanı yönlendiren ise Kürt-Ermeni dayanışmasını temsil eden Hoybun cemiyetiydi.⁸⁷ Bu cemiyetin kuruluşu ile Kürt sorunu yeni bir döneme girdi. Bu dönem, Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Kürt sorununun uluslararası boyut kazandığı bir dönemdir.⁸⁸

Bazı kaynaklar isyanın başlangıcında kesin sonuçlu bir zafer alınamamasının, isyancıları destekleyecek Ermeni katkılı HOYBUN örgütünün kurulmasına yol açtığını iddia ederler. Ancak bazı yorumlar da Hoybun’un önceden kurularak isyanı planladığı yönündedir. İsyanı örgütlerle beraber başlatan yorumlar, isyanın da 1927’de başladığını kabul eden yorumlardır. Artık örgüt kurulduktan sonra isyancılar arasında Hoybun adı da sık sık geçecektir. Bizim görüşümüze göre ise Hoybun Örgütü Ağrı İsyanını gerçekleştirmek üzere kurulmuş bir örgüt değildir. Ancak sonradan isyana sahip çıkarak, isyanın daha da büyümesine ve yayılmasına sebep olduğu söylenebilir.

Örgütün kurucuları arasında Taşnak Ermenileri de vardı. Ermeni Taşnak Partisi, Sovyet Hükümeti rejimine karşı olup, batılı devletler lehine çalışıyordu.⁸⁹ Taşnaklar, Büyük Ermenistan’ın teşkili için yalnız Türkiye’yi değil Rusya’yı da mağlup etmek gerektiğini programlarına koymuşlardı.⁹⁰ Bu konudaki çalışmalarına ise çok önceden başlamışlardı. 1896’dan

⁸⁴ **İdare-i Örfiye Kanunu:** İnönü Hükümeti’nin 3 Mart 1925 tarihinde güvenoyu almasından hemen sonra, Şeyh Said İsyanı dolayısı ile 4 MART 1925’de kabul edilen 2 Maddelik bir kanundur. (Bknz.Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, 2 nci Baskı, İstanbul 1997, s. 229.)

⁸⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 27, İçtima Senesi IV, s. 77.

⁸⁶ Bernard LEWIS, a.g.e., s.265.

⁸⁷ A.Haluk ÇAY, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, 4 ncü Baskı, Ankara 1996, s.331.

⁸⁸ Erol KURUBAŞ, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, Ankara 2004, s.170.

⁸⁹ M. Nuri DERSİMİ, a.g.e., s.167.

⁹⁰ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.358.

itibaren Erzincanlı Keri (Kavafyan) adlı bir Taşnak propagandacısı Tunceli (Dersim) bölgesine yerleşerek propagandalar yapmıştı. Taşnaklar, Cenevre’de Arap harfleriyle yazılmış “Kürtçe“ bildiriler hazırladılar. Bu bildiriler, propagandacılar vasıtası ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kürtlere dağıtıldı.⁹¹

Hoybun Örgütü’nün kuruluşu o yıllarda arayış içinde olan Ermenilerle Kürtlerin ortak paydada buluşması ile oldu. Denilebilir ki; Ermeniler, dış tahriklere kapılarak isyandan çok daha önce bölgede arayışlar içerisine girmişlerdi. Kendilerine yardım için söz vermiş bulunan ve bir zamanlar Türkiye’yi de yenen İngiltere’ye çok büyük bir güven besliyorlardı.⁹² Onların düşüncesine göre; her türlü karışıklık yalnız ve ancak Türkiye’yi zayıflatırdı. Bu ise Ermenilerin kendilerinin faydalarına gördükleri bir husustu.⁹³

Bu arada, Kürt milliyetçiler de örgütlenme arayışı içerisine girmişlerdi. Şeyh Sait isyanından sonra isyancıların çoğu İran, Irak, Suriye ve Mısır’a kaçmışlardı. İskender Bey⁹⁴, Dr. Şükrü Mehmet (SEKBAN) ve diğer Kürt milliyetçileriyle görüştü. Şeyh Sait’in büyük oğlu Ali Rıza ile de haberleşerek hep beraber bir kongre toplanmasına karar verdiler.⁹⁵ Kongre sonunda Kürtlerle bir örgütlenme kurdular. Bu örgütlenme, Ağrı olaylarının başlamasıyla önem kazandı. Özellikle olayların büyümesi ve İran, Suriye ve Türkiye’deki Kürtlerin de olaylara karışabilmesi için daha geniş çaplı bir örgüt gerektiği ortaya çıktı. 1926–1927 yılları arasında bu yöndeki çabalar devam etti.

İsyanı planlayanlar, Şeyh Sait olayında da görüldüğü gibi Kürt isyanlarının Türkiye’de pek başarılı olamadığını değerlendirdikten sonra, Ermeni – Kürt işbirliğine yönelmenin şart olduğunu tespit ettiler. Örgütlenmeyi de bu yola kanalize ettiler. Taşnak liderlerinin tecrübeleri ve uluslararası gücü ile, Kürt aşiretlerinin insan kuvvetlerinden istifade etmeyi planladılar. Bu doğrultuda İskender Bey aynı zamanda Ermenilerle temas halindeydi. Ortadoğu Ermenilerinin liderlerinden Nubar Paşa ile uzlaşmaya da gitmişti.⁹⁶ İskender Bey’in

⁹¹ Hayri BAŞBUĞ, **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara 1984, s.10.

⁹² Arnold J. TOYNBEE – Gotthard JAESCHKE, **Türkiye’nin Parçalanması ve İngiliz Politikası**, İstanbul 2005, s.361.

⁹³ Kazım KARABEKİR, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 1995, s.157.

⁹⁴ **İskender Bey**, İngilizlerin yardımıyla yurt dışına çıkan Kürt Millet Fırkası yöneticilerinden ve “Leuge Kurd” adıyla Belçika’da toplanan “Baskı Altındaki Milletler Konferansı’na (**La Natio Oprim**) katılan, notalar vererek Kürtlerin durumlarından ve bağımsızlık isteklerinden bahseden kişidir. (bkz. Kadri Cemil Paşa (Zinar SİLOPI), Doza Kürdistan (Kürt Davası), Ankara 1991, s.104.)

⁹⁵ Oğuz AYTEPE, “**Hoybun Cemiyeti’nin Amerika Faaliyetleri**” Tarih ve Toplum Dergisi, Ankara 1998, Sayı 176, s.55.

⁹⁶ Kadri Cemil Paşa (Zinar SİLOPI), a.g.e., s.105.

Ermenilerle yaptığı anlaşmaya göre, anlaşmazlık nedeniyle uzun zamandır Ermenilerin Kürtler aleyhinde yaptıkları propagandalara son verilmesi kararlaştırıldı.⁹⁷ Aslında Taşnak partisi, Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir uyuşma sağlanabilmesi için uzun süredir çaba harcamaktaydı.⁹⁸ Alınan kararlar sonunda kurulması düşünülen örgüt (Hoybun) ile ilişkili ilk toplantının Irak'ta yapılması planlandı ve 1927 Şubat'ında yapıldı. Bu toplantıya Taşnak örgütü üyelerinden Emirizyon ve Sultan Aris katıldılar.⁹⁹

Hoybun Cemiyeti'nin kurulmasında İngilizlerin de rolü oldu. Bu ilk toplantıya İngiltere'yi temsilen Yüzbaşı Moltfoltre katıldı ve bir nevi organizatörlük görevini üstlendi. Bu ilk toplantıda Türkiye'de yapılması düşünülen isyanın planları ele alındı. Buna göre;

“1. İngilizler Kürtlere para yardımının yanında lüzumu halinde silah ve mühimmat yardımı yapacaklardı.

2. Nasturi'ler, Kürt kıyafeti giymek suretiyle Kürtlerin yanında isyana katılacaklardı.

3. İsyan öncesi hazırlıklar tamamlanacak ve ondan sonra harekete geçilecekti.”¹⁰⁰

Nasturi'lerin¹⁰¹ de bu isyanda rol almaları onların bu isyanda kendi amaçlarına yönelik olarak rol oynadıklarının göstergesiydi. Nitekim isyanın ilerleyen safhalarında başka bölgelerde de olsa faaliyet gösterdiler.

İlk toplantıda; Türkiye'de gerçekleştirilmesi düşünülen büyük isyanın ön planlaması yapıldı. Bu plana göre; isyan Hakkâri ili Şemdinli ve Yüksekova bölgelerinde başlatılacak, ilk hedef olarak Van ele geçirilecek, ardından İngilizlerin vaat ettiği silah cephane ve para yardımı yapılmaya başlayacaktı.¹⁰² İsyanın adının duyulmaya başlamasından sonra İngilizlerin yardım yapmayı kabul ettikleri görülmekteydi.

Irak grubu Mart 1927 tarihinde ikinci toplantısını yine Irak'ta yaptı. Bu toplantıya bütün Kürt milliyetçi örgütlerinin temsilcileri katıldı. Bunlar; Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza, Dr.

⁹⁷ Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.50.

⁹⁸ Erol KURUBAŞ, a.g.e., s.171

⁹⁹ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.159

¹⁰⁰ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.332.

¹⁰¹ **Nasturi:** Nastur adlı Süryani rahiplerinden birinin ortaya koyduğu mezhepten olan kimselere verilen isimdir.

¹⁰² Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.159.

Mehmet Şükrü Sekban, Yüzbaşı İhsan Nuri, Mehmet Emin Dostki¹⁰³ adındaki kişiler iştirak ettiler.¹⁰⁴

Bu toplantıda cemiyetin adı ilk defa telaffuz edildi. İngilizlerin teklif ettikleri **Hoybun** adı örgüte mal edildi. Kürtçe diyaleklerde “**Benlik**” anlamına gelen bu terim aslında Ermenice olup “**Ermeni Yurdu**” anlamındadır.¹⁰⁵ İngilizler böylece Ermeni emellerine hizmet edebilecek bir teşkilatı ortaya çıkarırlarken diğer yandan Ermenice bir terimi de siyasi Kürtçülere kabul ettirmenin yolunu bulmuşlardı.¹⁰⁶ Örgüt dağıttığı propaganda amaçlı belgelerde “Hoybun Çıkata Wilati Kürda” adını kullandı. Bu adlandırma “Hoybun, Kürtlerinin toplandığı yer” anlamına gelmekteydi.¹⁰⁷

Üçüncü toplantı da çok kısa zaman sonra aynı yıl Irak’ta Seyyid Taha¹⁰⁸’nın evinde yapıldı. Bu toplantıya da Yüzbaşı Moltfoltre başkanlık etti.¹⁰⁹

Yapılan toplantılardan sonra sıra nihayet örgütün kongresinin yapılmasına ve kuruluşunu tamamlamasına geldi. Bu arada Ermeni ihtilal komitesi de Hoybun örgütünün kurulması ile yakından ilgilenmeye başladı.¹¹⁰ Ermeniler sahip oldukları yayınlar aracılığıyla hangi memlekette olursa olsun Kürt davasını savunacaklardı. Bunu yapabilecek bir Kürt örgütü kuruluncaya kadar bu konuda aracı olacaklardı. Ayrıca Taşnak Partisi, Kürtlerin lehine “Büyük Ermenistan” davasından feragat edecekti.¹¹¹

¹⁰³ **Dostki** adı İran’da yaşayan “Dostki” aşiretinden gelmektedir. Bu aşiret 1 nci Dünya Savaşı’nda ülkeden İran’a gitmiştir.

¹⁰⁴ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.159.

¹⁰⁵ “**Hoybun**” kelimesinin aslı XWEBUN’dur. Kürtçe de “xwe” sahiplenmek, sahip olmak anlamında kullanılır. Bu kelime “hoy” şeklinde okunmaktadır. Okunuşundan dolayı dilimizde “Hoybun” olarak kullanılmaktadır. Tam karşılığı “biz olalım” ya da “benliğimiz” olarak çevrilebilir. Ancak burada belirtilmesi gereken diğer ama en önemli husus ise kelimenin gerçek karşılığını tam olarak Ermenicede bulmasıdır. Ermenice olarak kelime “Haypun” ya da “Haydun” dur. Ermeniler kendilerine “**Hay**” adını verirler. “**Dun**” kelimesi ev, “**Puyn**” kelimesi ise “**yuva**” anlamına gelmekte olup, Haydun (Ermeni evi) veya Haypun (Ermeni Yuvası) anlamı taşımaktadır.

¹⁰⁶ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.333.

¹⁰⁷ Oğuz AYTEPE, “**Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti**”, s.51.

¹⁰⁸ **Seyyid TAHA**, 1881 yılında çıkan isyanın lideri Şeyh Ubeydullah’ın torunudur. Babası ise Şeyh Muhammed Sıddık’tır. Şeyh Muhammed Sıddık, Kürt Teali Cemiyeti’nin başkanlığını da yapan ve Şeyh Said isyanındaki faaliyetlerinden dolayı idam edilen Seyyid Abdülkadir’in yeğenidir. Seyyid Taha, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslarla mektuplaştı. 1923 yılında ise İngilizler tarafından Irak’ın Revanduz bölgesi kaymakamlığına getirildi. 1932 yılında Irak’ın bağımsızlığını kazanması üzerine İran’a dönen Seyyid Taha,1939 yılında Tahran’da öldü. (Hayri BAŞBUĞ, a.g.e, s.49.)

¹⁰⁹ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.333.

¹¹⁰ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.159.

¹¹¹ Kadri Cemil Paşa (Zinar SİLOPİ), a.g.e., s.105.

Kuruluş kararı Lübnan'ın Bihamdun şehrinde Kürt Milli Kurultayı adlı toplantıda verildi.¹¹² 5 Ekim 1927 yılında Kürdistan Teali Cemiyeti, Teşkilat-ı İctimaiye, Kürt Millet Fırkası ve Kürt ulusal birliği adlı Kürt cemiyetleri birleşerek Hoybun Örgütü'nü kurdu.¹¹³ Örgüt bünyesinde, daha önce kurulmuş olan Kürt örgütlenmelerini toplamıştı. Görülüyor ki, Kürtçü grupların çoğu Ermeni Taşnak Komitesi mensuplarınca kullanılmak suretiyle İngiltere'nin organizatörlüğünde “**Xwebun-Hoybun**” adlı teşkilatta bir araya getirilmiş oluyordu.

Bu durum ise ancak 1930 yılında ülkemiz basınında yer bulabilecekti. Örneğin 9 Temmuz 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesi bu konudaki ilk haberi “...*Kürt cemiyeti ile bazı Ermenilerin birleştiği anlaşılıyor...*”¹¹⁴ başlığı ile verdi.

Hoybun Örgütü, Lübnan'ın Bihamdun kasabasında ilk kongresini yaptı ve kongrenin başkanlığına Ermeni Vahan Papazian (Goms)¹¹⁵ getirildi.¹¹⁶ Hoybun'un başkanları Celadet ve kardeşi Kamuran Bedir Han'dı.¹¹⁷ Genel sekreteri Selim Memduh, yönetim kurulu üyeleri Artin, Ali Hilmi, Radi Azmi, Mevlanezade Rıfat, Sudi, Tevfik ve Haço'ydu.¹¹⁸ Bu isimler arasında Kürt olmayanlar dikkat çekmekteydi. Ermeni teşviki ile kurulan örgüt bir anda sanki tüm Kürtlerin savunucusu gibi asılsız bir rol üstlendi. Kurulan cemiyet, kuruluş maksadında da açıkladığı gibi “tüm Kürtleri bağımsızlığa kavuşturmak” amacını güdüyordu. Ama kurucularının arasında Ermenilerin bulunması tedirginlik yarattı. Denilebilir ki, Ermenilerin Hoybun'u kurarak yönlendirecek şekilde isyana sahip çıkmaları, bazı Kürtler arasında kötü karşılandı. Kürt temsilcilerden bir kısmı Vahan Papazian 'ın başkanlığına sert bir şekilde itiraz ettiler. Bunun üzerine bazı Kürt ve Ermeni temsilciler, itiraz eden Ali Rıza, Tevfik Cemil¹¹⁹ ve diğer muhaliflerin örgütten çıkarılmasını istediler.¹²⁰ Bu kişiler örgütten atıldılar. Ali Rıza, Tevfik

¹¹² Oğuz AYTEPE, “**Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti**”, s.50.

¹¹³ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.34.

¹¹⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Kürt Cemiyeti Teşkilatı İle Ermenilerin Birleştiği Anlaşılıyor”, s.1., 9 Temmuz 1930

¹¹⁵ **Vahan Papazian**, 1876 yılında Van'da dünyaya geldi. Petersburg'da Tarih ve Edebiyat eğitimi gördü. Ermeni Komitesi temsilcisi iken Meclis-i Mebusan seçimlerinde aday oldu. 30 Aralık 1908 tarihinde 61 oy alarak Van'dan mebus seçildi. Üçüncü devrede de bu görevi sürdürdü. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Ermeni çetelerine liderlik yapmıştır. (Bknz. İhsan GÜNEŞ, Türk Parlamento Tarihi - I. ve II. Meşrutiyet Cilt II, Ayan ve Mebusan Üyelerinin Özgeçmişleri, Yalova 1988, s.584.)

¹¹⁶ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.334.

¹¹⁷ Hoybun Örgütü'nün dağıttığı bildirin kapağı ve öncü kadroları ile bazı üyelerinin toplu halde fotoğrafları için bknz. **EK NO 5**

¹¹⁸ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.34.

¹¹⁹ Tevfik Cemil, Türk ordusunda da görev yapmış bir subaydır. İhsan Nuri ile beraber 1924 Ağustos'unda İngilizlerin Musul görüşmeleri devam ederken ayaklandıkları Nasturilere karşı görevlendirilen askeri birlikte bulundu. Bu isyanda İhsan Nuri ile beraber Nasturilerin yanında yer aldı ve daha sonra onunla beraber Suriye'ye kaçtı.

¹²⁰ Oğuz AYTEPE, “**Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri**”, s.56.

Cemil ve taraftarları Hoybun'a karşı amaçlarını ve oynanan oyunları açıkladılar.¹²¹ Türk Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan "İstihbarat Raporu" yine Hoybun örgütünün Ermeni kökenli olduğunu, Kürtlerden örgüte katılanlar olmasına rağmen pek çok Kürtün de bu örgüte yüz çevirdiğini açıkladı:

İstihbarat raporunda "...*Taşnak fırkasının teşkil ettiği bu cemiyet tamamıyla Kürtçüdür. Merkez-i umumisi Suriye'dedir. Firari ve muhaliflerden Kürt olmayanları arasına almıştır. Ermenilerle teşrik-i mesaisinden dolayı bazı Kürtler bu cemiyetle mesai etmemektedirler. Esasen cemiyetin başında bulunan Bedirhan ailesi de bu cemiyeti siper yapmak suretile iane parasından istifade etmektedirler...*"¹²² deniliyordu.

Hoybun Cemiyeti, bu tür muhalefet hareketlerine karşı tedbir almak ihtiyacını hissetti. Muhalifler şimdilik örgütten gönderilmişti. Ama daha sonra muhalefet edecek başkalarının da çıkması muhtemeldi. Bu yüzden nizamname hazırlanırken, nizamnameye etkileyici bir yemin metni de eklendi. Öyle ki bu metinde kurallara uyulmaması halinde verilecek cezadan dahi bahsedildi. Böylece örgüte bağlılık da sağlanacaktı. "...*Cemiyetin azası olmak itibarile umumen ve bana verilecek vazifeler itibarile hususen vakıf olacağım esrarı ifşa etmiyeceğime ve bu esrarın ifşası ve cemiyetin evamirine her ne suretle olursa olsun âdemi inkıyadım halinde hakkımda tertip edilecek her türlü mücazata razı olacağıma ve emrolunduğu halde işbu cezayı şahsım üzerinde bizzat icra edeceğime şeref ve namusum üzerine yemin ederim.Vallah Billâh.*"¹²³

Hoybun yapılanmasını aynen Taşnak partisi gibi gerçekleştiriyordu. Bünyesinde diğer bölücü grupları topluyordu.¹²⁴ Birinci kongrede, cemiyetin işleyiş esaslarını belirleyen bir nizamname hazırlandı. Cemiyetin kuruluş maksadı ilk kongre sonunda hazırlanan Hoybun Nizamnamesinde şöyle anlatıldı:

"1. 1927 senesinin Teşrinievvelinin beşinci günü ini'kat eden birinci Kürt Kongresinin kararile ve Hoybun namile milli bir Kürt cemiyeti teşkilat eylemiştir.

2. Cemiyetin maksadı, Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin tahlisi ve hudud-u tabiiye ve milliyesi dâhilinde bir Kürdistan Devlet-i müstakillesinin teşkilidir.

¹²¹ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e, s.58.

¹²² Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.349.

¹²³ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.338.

¹²⁴ Garo SASUNİ, a.g.e., s.289.

3. *Bu gayeye vusul için cemiyet bilumum Kürtleri etrafına toplayacak ve menafi-i esasatı dairesinde her türlü anasır ile münasabe girişecektir...*”¹²⁵

Kongre tamamlanmıştı. Ama bazı Kürt liderlerin aklında hala cevaplanması gereken sorular vardı. İngiltere dışındaki Avrupa ülkelerinden özellikle de Yunanistan ve İtalya’dan destek alınabilecek miydi? 12 Kasım 1927 tarihinde Kerküklü Ali İlmi, kongre başkanı Papazian’a bazı sorular yöneltti. Buna göre;

“1. *Yunanlar ve İtalyanlar ne gibi finans ve diğer malzeme desteği sağlayacaklardır?*

2. *Ne gibi bir ayaklanma teklif edilmekte ve bunun hangi bölgede gerçekleştirilmesi istenmektedir?*

3. *Yunanlılar ve İtalyanlar gerçekleşen bir ayaklanmada nasıl birlikte çalışacaklardır?*

4. *Taşnak komitesinin planları nelerdir ve Kürtlerden ne bekliyorlar?*”¹²⁶

Kongrede bölgede çıkarılması düşünülen büyük isyana ilişkin esaslar belirlendi. Bu esaslar, ilk toplantıda yapılan planlamaya da uygun olarak, isyanı tüm Doğu Anadolu’ya yaymak ve desteğin Ermeniler üzerinden sağlanmasına dayanıyordu. Ermenilerin verecekleri destek isyanı bölgede yaymak için gerekli propagandaları yapmak ve dış ülkelerde isyanın duyulmasını sağlamak şeklinde olacaktı.¹²⁷ İsyân, Hakkâri ili Şemdinli ve Yüksekova Bölgelerinde başlatılacak, ilk hedef olarak Van ele geçirilecek, ardından İngilizlerin vaat ettiği silah cephane ve para yardımı yapılmaya başlayacaktı.

Teşkilatın kurulmasından sonra gerçekleştirdiği ilk faaliyetleri, örgütün Ağrı isyanına özel kurulmadığını, bilakis isyanın çıkmasından sonra onu sahiplendiğini ve yönlendirerek, başka isyanlar da çıkararak Ağrı isyanını daha da büyütmeyi hedeflediğini göstermekteydi. Hoybun Örgütü tarafından askeri komutan olarak görevlendirilen İhsan Nuri, cemiyetin amacını şöyle açıklamıştır: “...devletin Kürtler üzerindeki nüfuzunu kırıp onlar arasında bağımsızlık düşüncesini hâkim hale getirerek toplu bir ayaklanma hazırlamaya çalışıyorduk. Bu taktik Hoybun merkezince belirlenmişti...”¹²⁸

¹²⁵ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.338.

¹²⁶ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.334.

¹²⁷ Hoybun Örgütü Tüzüğü’nün isyanla ilgili maddeleri için bkz. **EK NO 6**

¹²⁸ İhsan NURİ, **Ağrı Dağı İsyanı**, İstanbul 1992, s.48.

Örgüt öncelikle Kahire, Beyrut, Halep, Paris, Detroit, Indiana ve Philedelphia'da kurduğu merkezlerde yayınlar yaparak kendini tanıtmaya gayreti içerisindeydi.¹²⁹ Ermenilerin Avrupa ve Amerika'daki siyasi gücünden istifade ediyorlardı. İsyanın bu kadar büyük çaplı planlanması, koordinasyon ve kontrol problemini de beraberinde getirebilirdi. Hoybun Genel Merkezi de, planlanan bu büyük isyanda kontrolü elinden kaçırmak istemiyordu. Bu cümleden olarak örgüt, isyana ve isyancılara uzak kalmaktan korktu. Bu nedenle de bölgede olup biten her şeyden haberdar olmalıydı. Kongrede alınan karar ile isyanda görevlendirilecek olan komutanın "*Her türlü istihbaratı günü gününe Merkezi Umumiye iblağ ile mükellef*"¹³⁰ olduğu karara bağlandı. İsyan bölgesinden haber alamamak örgütün isyanı yönlendirmesini ve isyancılar üzerindeki etkisini tehlikeye sokabilirdi. İsyanın sonraki safhalarında ise örgütün korktuğu gerçekleşti. Bölgede isyancıların küçük çaplı ve dağınık mücadeleleri devam ettiyse de Hoybun bunların tümünü temsil edemedi. Örgütün, çatışmaların yoğun yaşandığı bölgelerle olan ilişkileri kopuk olup, tartışmalıdır. Denilebilir ki, isyanın başarısız olmasının sebeplerinden biri de bu husustur. Zira Komitenin faaliyet merkezi Halep'te, siyasi merkezi ise Süreyya Ali'nin idaresinde Paris'te tesis edildi. Ancak Paris'teki siyasi merkez Taşnak Partisi'ydi.¹³¹ Örgütün merkezinin Suriye'de bulunması sonucunda idareciler isyana ve olaylara uzak kaldılar, zamanında tedbirler alamadılar ve isyanın gidişatını yönlendiremediler.

Hoybun, kuruluşunu tamamladıktan sonra toplantılar yaparak faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in verdiği bilgiye göre; bu toplantılardan birisi de 23 Mart 1929'da Halep bölgesinde bulunan Santral Oteli'nde yapıldı. Halep'te bulunan bazı Kürtler de bu toplantıya katıldı.¹³² Ermenilerin komşu ülkelerde yaşayan Kürtleri kurdukları tuzağın içinde tutmaya çalıştıkları söylenebilir. Ayrıca yurt içinde de Halep'e kaçarak örgüttekiyle faaliyete geçmeye çalışan ve halktan para toplayanlar vardı.¹³³

Ermeniler sadece örgütü kurarak isyana katılmadılar. Bizzat isyancıların arasında silahlı mücadele eden Ermeni subayları da vardı. 12 Ağustos 1930 da İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi R.H.Clive'a, İngiliz Konsolosu S. Palmer'ın gönderdiği şu rapor bu konuda örnek kabul edilebilir: "*Celalli Aşireti büyük ölçüde zayıf oldu. Ölenlerin arasında AGASİ adlı bir*

¹²⁹ Oğuz AYTEPE, "**Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri**", s.56.

¹³⁰ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.338.

¹³¹ Oğuz AYTEPE, "**Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri**", s.56.

¹³² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030-10, Yer No:113-771-1, Tarih 4.4.29., Sayı:2264

¹³³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030-10, Yer No:113-771-4, Tarih 13.4.29., Sayı: 2456

Ermeni subayın olduğunu kesinlikle biliyoruz. Kendisi ikinci kâtibimiz tarafından tanınan bir kimseydi.”¹³⁴

Hoybun, Ağrı isyanının başlamasından sonra Anadolu’da çıkarılması planlanan büyük bir isyan amacıyla kuruldu. Ama Hoybun’un tek hedefi Ağrı isyanını büyütüp başarılı olması değildi. Toplantılarda alınan kararlar, çok daha büyük bir isyan düşünüldüğünü göstermektedir. Örgüt Doğu Anadolu’da istismar edilebilecek olan her fırsatı kullanmayı denedi. Tunceli’ye varıncaya kadar bölücü yayınlar dağıtmaya gayret etti.¹³⁵ Ayrıca daha önceki olaylara karışmış olan Cemil Paşazadeler gibileri de sonraki yıllarda Suriye’ye gelerek Hoybun’a dâhil oldular.¹³⁶ Denilebilir ki; bu ayaklanma ve Hoybun Örgütü arasındaki ilişkilerin kapsamı çok yoğundur. Ağrı ve Hoybun’u birbirinden ayırmak olanaklı değildir. Bu iki sözcük sürekli birbirini çağrıştırır. Ağrı isyanından söz etmeksizin Hoybun Örgütü’nü incelemek olanaksızdır, Hatta “Ağrı Ayaklanması’nın yenilgiyle son bulması, Hoybun’un için de “sonun başlangıcı oldu” denilebilir. Bu cümleden olarak isyanın sona ermesi ile Hoybun adı da unutulmaya başlayacaktı. Daha sonra ki yıllarda örgütün devamı için çaba gösterildi ise de örgüt, asla bir daha Ağrı isyanlarındaki kadar aktif olamadı. İkinci Dünya savaşının sonuna kadar varlığını sürdürebilmek için çabaladı. Buna rağmen, yurt dışındaki şubeleri birer birer kapanmaya başladı. Amerika’daki Michigan eyaletindeki şubesi aidatı ödenmediği için 10 Ağustos 1936 yılında kapatıldı. Son olarak 1946 yılında İran’da Mahabat Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla, örgüt kendini feshederek bu cumhuriyete katıldı.¹³⁷ Ancak örgütün kapanmasıyla Ermenilerin Kürtler üzerine olan ilgisi sona ermedi. Sovyet Rusya’nın da araya girmesiyle “Kürt-Ermeni Komitesi” kurularak faaliyet göstermeye başladı.¹³⁸

Bu arada birkaç yıl önce birbirleriyle savaşan Ermeni ve Kürtlerin bu örgütte, birlikte hareket etmeleri de anlamlıdır. Zira 1920 yılındaki Ermenistan – Türkiye savaşında bölge insanı, Kazım Karabekir ile beraber hareket ederek tavrını koymuştu.¹³⁹ Daha önceleri Türkiye’den toprak talebi gibi konularda menfaat çatışması yaşayan Kürtler ile Ermeniler, Hoybun’un çatısı altında müttefik oldular. Kürt ulusal hareketi de Hoybun çatısı altında birleşerek yeni bir döneme girdi. Bu cümleden olarak her iki tarafın da bu birleşmeye çıkarıcı

¹³⁴ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e, s.63.

¹³⁵ M. Nuri DERSİMİ, a.g.e., s.139.

¹³⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030-10 Yer No:113-771-4, Tarih 13.4.29., Sayı: 2456

¹³⁷ Oğuz AYTEPE, “**Hoybun Cemiyeti’nin Amerika Faaliyetleri**”, s.58.

¹³⁸ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e, s.74.

¹³⁹ Garo SASUNİ, a.g.e., s.256.

yaklaştığı söylenebilir. Özellikle Kürtlerin seslerini dünyaya duyurabilmelerinin en etkili yolunun Ermenilerle işbirliği yapmaktan geçtiğini anlamaları, onları Ermenilere yaklaştırdı.

Ancak burada vurgulanması gereken diğer bir husus da Ermeni-Kürt ilişkilerinin sadece Hoybun ile sınırlı olmadığıdır. İsyandan çok daha önce Ermeniler bölgede propagandalar yaparak Kürtleri ayaklandırma teşebbüsünde bulunmuşlardı. Ermeniler 1921 yılı Ocak ayından itibaren bölgedeki Kürtlerle iyi ilişkiler kurmaya çalıştılar.¹⁴⁰ Ermeni yazarlar tarafından da ardi ardına kitaplar yazılmaya başlandı. Bunlara örnek olarak İstanbul'da çıkarılan, Papaz Dikranyan'ın "*Kürtçe-Ermenice Alfabe*" adlı kitabı, Agop Şahbazyan'ın "*Kürt-Ermeni Tarihi*" gibi eserler gösterilebilir.¹⁴¹

İsyan yıllarında ise Ermenilerin Kürt isyancılarla ilişkileri, sadece Ağrı bölgesinde değildi. İran ve Irak'taki Kürtlerden başka Suriye'deki Kürtleri de ayaklandırmak için çaba gösterdiler. Bu yıllarda Suriye'de Kürtlerle ilişkileri sürdüren diğer iki Ermeni lideri de, Hracth Papaziyan ve Ruben'di.¹⁴²

Ermeniler sahip oldukları iletişim araçlarıyla hangi memlekette olursa olsun Kürt davasını savunacaklarını Avrupa'da ve Amerika'da önceden yaptıkları aleyhte propagandaların aksine olarak Kürtler lehine davranacaklarını açıkça ilan ediyorlardı.¹⁴³ Bu işbirliğinden o kadar emindiler ki aralarındaki sınır meselesi dahi gündeme gelmedi. Ama mesele Türkler kovulduktan sonra ileride oluşacak olan Ermeni ve Kürt hükümetlerince çözümlenme yoluna gidebilirdi.

Ermeniler isyancıları daha fazla teşvik ve motive edebilmek için her yolu deniyorlardı. Hatta isyancıların arasına katılarak yöresel kıyafet giymiş olanları dahi vardı.¹⁴⁴ Ermenilerin desteği ile ilgili başka bir örnek olması açısından Rıza Nur'un şu cümleleri verilebilir: "*Taşnak reislerinden Terminasyan, Kürt isyanına yönelik bir açıklamasında; bunu Ermenilerin yaptığını Kürtleri organize ettiklerini bu iş için 20 bin dolar sarf ettiklerini Kürt asilerinin hepsinin 700–800 kişiden ibaret olduğunu söylemiştir.*"¹⁴⁵

¹⁴⁰ Garo SASUNİ, a.g.e., s.254.

¹⁴¹ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.11.

¹⁴² Rahat ALAKAM, **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**, İstanbul 1998, s.111.

¹⁴³ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.43.

Günümüzde de Ermenilerin hayallerinden vazgeçemediklerini görüyoruz. Ancak hayali Ermenistan'ın haritası ile hayali Kürdistan'ın haritası Doğu Anadolu'da çakışmaktadır. Buna rağmen bölücülerle Ermenilerin ilişkilerinin devam etmesi de çok anlamlıdır.

¹⁴⁴ Garo SASUNİ, a.g.e., s.285.

¹⁴⁵ Rıza NUR, a.g.e., s.467.

Türk Devleti, gerek Hoybun'un, gerekse de bölgedeki diğer güçlerin çalışmalarından Umumi Müfettişlik vasıtası ile haberdar oluyordu. Kandırılmış vatandaşlarına karşı aldığı yumuşak ama etkili tedbirlerle, bölücü faaliyetlere ve eşkıyalıklara engel olmaya çalıştı. Örneğin, Hoybun üyesi Haco isimli şahsın akrabası olan ve Fransız ajanlığı yaptığından şüphelenilen Midyatlı Şerif Marhuz gibi vatandaşlarının sadece başka bölgelere nâkili gibi kararlarla yetindi.¹⁴⁶

Buraya kadar da görüldüğü üzere, Kürt isyanları dış unsurlarca son derece organize ve teşkilatlı bir şekilde hazırlandı. İngilizlerin, Fransızların, İran'ın, genç Türkiye Devleti'ne yönelik bölme ve parçalama gayeleri ortadaydı. Ermenilerin Kürtleri böylesine kışkırtırken Anadolu'daki amaçları değişmemişti. Yine Büyük Ermenistan hayali devam ediyordu. Denilebilir ki, bu amaçları için bölgede Kürtleri kendi kardeşleri olan Türklerle savaştırdılar. Kuracakları devlet içerisinde kalacak olan Kürtler ne kadar zayıflarlarsa onlar için de o kadar iyi olacaktı.¹⁴⁷ Ermeniler kurulacak bağımsız bir Kürt devletinin, büyük Ermenistan'ın da temeli olacağına inanıyorlardı.¹⁴⁸

F) İSYANIN LİDERLERİ VE ÖZELLİKLERİ

İsyanın dinsel olduğunu gösteren kanıt yoktu. Ancak isyanda rol alanların bazılarının Şeyh Sait'ten geriye kalan ve Suriye'ye kaçan Kürt mültecileri olduğu söylenebilir.¹⁴⁹ Şeyh Sait isyanı ve idamlardan sonra, Celalli, Hasenen, Cibranlı ve Hayderen aşiretleri ileri gelenleri bir araya gelerek "Durum Muhakemesi" yapmışlardı. Şeyh'ler ve aşiret reisleri aslında dağılmaya yüz tutmuşlardı. Bu yüzden Ağrı eteklerine sığınmışlardı.¹⁵⁰ Bunlar Ağrı isyanının silahlı gücünün bir kısmını oluşturdu. Buradan hareket ederek, Şeyh Saidve Ağrı İsyancılarının birbirinin devamı olduğu noktasına varabilmek mümkündür. Fakat Ağrı isyanına katılan bu insanlar Şeyh Sait isyanından farklı olarak kısa bir zaman sonra Hoybun cemiyetinin eline düşmekten kurtulamadılar.

İsyanı başlatan kadro, önceleri kendi başlarına bir isyan düşündü. Ama Ağrı isyanı sırasında mücadele eden öncü kadronun Hoybun dışında hareket ettiğini veya Hoybun ile bir ilişkisinin olmadığını düşünemeyiz. Bu kadronun bir kısmı aktif olarak da ayaklanmada rol aldı.

¹⁴⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030-18-01-22 Yer No: 48-64-12, Sayı 2/1292

¹⁴⁷ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.52.

¹⁴⁸ Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti", s.52.

¹⁴⁹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s. 66.

¹⁵⁰ İsmet BOZDAĞ, **Kürt İsyancıları**, İstanbul 2001, s.76.

Ağrı isyanında yer alan temel kadrolardan bazıları şunlardır: Ayaklanmanın askeri komutanı İhsan Nuri, Biro Heski Tello (zaman zaman İbrahim Paşa diye de anılır), daha sonraları Halis Öztürk diye adlandırılan ve milletvekilliği de yapan Halis Bey, Hesananlı Ferzende Bey, Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Memo Bey, Nadir Bey, Seyithan, Alican, Reşoye Silo, Zahir Ağa gibi şahsiyetlerdi.¹⁵¹

İsyanın liderlerinden biri olan İhsan Nuri, orduda görev yapmış bir asker idi. Diğer lideri olan Biro Heski Tello ise daha önce devletle beraber olmuş, Ermenilere ve isyancılara karşı mücadele etmişti. İsyanı başlatan Yusuf Taşo ve Lezgi ise bir eşkıyaydılar.

1. Zilan

İsyanın lider kadrosunda bulunanlardan birisi gerçekte Ermeni olan Zilan'dı. Kendisi isyan güçlerinin Ermeni kanadını oluşturmakta ve bize de Ermeni-Kürt ilişkisini göstermekteydi. Ermeni-Kürt işbirliği ve İngiliz desteği ile kurulan Hoybun Örgütü tarafından 1928 yılında Ağrı isyanında görevlendirildi.

Gerçek ismi Hınıs'lı Ardeşir Muratyan idi.¹⁵² Erzurum'un Hınıs kazasına yakın bir Ermeni köyünden olan Ardeşir Muratyan, Taşnak Örgütü'nü temsil ediyordu. Ardeşir Muratyan, Kürtler arasında Zilan Beyi olarak biliniyordu.¹⁵³

İsyandaki kritik görev, Ermenilerle Kürtler arasında ilişkinin devam ettirilmesiydi. Bu görevi sürdüren kişi Zilan (Ardeşir Muratyan)'dı. Görevlendirme bizzat Hoybun örgütü tarafından yapıldı.

Zilan'ın İhsan Nuri ile beraber Ağrı Dağı'nda bulunan isyancılara askeri eğitim verdikleri bilinmektedir. İran'daki aşiretlerden kuvvet getirmek bahanesi ile sık sık İran'a gitmiştir.¹⁵⁴ 1929 yılına kadar Ermeni temsilcisi olarak İhsan Nuri'nin yanında kaldı.¹⁵⁵ 1929 yılında ise Ermenistan sınırını aşarak, Ermenistan'daki akrabalarını görmeye gitti. Ancak kendisinden bir daha haber alınamadı.¹⁵⁶

¹⁵¹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.80.

¹⁵² Garo SASUNİ, a.g.e., s.322.

¹⁵³ Rahat ALAKAM, a.g.e. s.110.

¹⁵⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10.Yer No:127.912.10 Sayı: 928/6/5,

¹⁵⁵ İhsan NURİ, a.g.e., s.53.

¹⁵⁶ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.110.

Ermenistan'a gitmesinin sebebi, bir Kürt tarafından kendisine getirilen mektuptu. Bu mektupta "amcasının oğlunun kendisini görmek için Tiflis'ten Erivan'a geldiği ve onu görmek istediği" yazılı idi. Ancak burada Rus askerleri tarafından tuzağa düşürüldü.¹⁵⁷ Rusların, İngiliz kontrolündeki örgüt olan Hoybun'u kabullenmediklerinden dolayı bu eylemi gerçekleştirdikleri söylenebilir. Bu cümleden olarak isyanın son yıllarında Ruslar, Türklerle aynı ortak çıkarlara sahipti. Bu olayda da iki ülkenin çıkarları rol oynamış olsa gerekti.

2. Bro Heski Tello

İsyanın arkasındaki ilk Kürt ismi, halk arasında da bilinen adıyla Bro Heski Tello'dur. İsyanın öncülerinden ve lider kadrosundaki isimlerden birincisidir. Hatta Ağrı Ayaklanması'nı ilk kez başlatan kişinin Biroye Heske Teli olduğu öne sürülür.¹⁵⁸

İsyandan çok önce, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın uygulanması neticesinde Ağrı, Taşnak Ermenilerinin kontrolüne verilmişti. Taşnak Ermenileri bölge halkına baskı ve zulüm uyguluyorlardı. Bro Heski Tello'da bu baskıya karşı mücadele etti.¹⁵⁹ Nitekim Kazım Karabekir Paşa da, Doğu Harekâtı'nı yürütürken yerel güçlerle işbirliği'ne girmişti.¹⁶⁰

Ermenilerin gerek o dönemde gerekse daha önceleri özellikle yörede yaptıkları katliamlar ve zulümler günümüzde herkesçe malumdur. Böyle bir ortamda bölgeye gelen Türk askeri kendi vatanını ve insanını korumaktan başka bir amaç güdemezdi. Nitekim daha sonra kendi devletine karşı haince ayaklanacak olanlar dahi, Türk askerinin bölgeye gelişini sevinçle karşıladı. Yöre halkı da askerlerle beraber Ermenilere karşı mücadele etti.

Bro Heski, daha sonra Ağrı'ya yerleşti. Ticaretle uğraşmaya başladı. Şeyh Sait İsyanı'nda sessiz kaldı. İsyanın bastırılması sonrasında Şeyh Sait'in oğlu ve bazı aşiret liderleri İran'a gitmek istediklerinde, Bro Heski'nin de mensubu olduğu Celalli Aşireti devletin yanında

¹⁵⁷ İhsan NURİ, a.g.e., s.53.

¹⁵⁸ Birçok kaynakta Bro Heski Tello olarak adı geçmektedir. Ancak bu ad daha ziyade yöre ağzının kullanılarak söylenmesinden ileri gelmektedir. Metnin ilerleyen bölümlerinde yöre ağzı ile hitap daha fazla olmakla beraber her iki söyleniş şekli de kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda "Broya Heski Tello" ya da benzeri isimlerle anılmaktadır. Ağrı bölgesindeki Celalli Aşiret'inin Hesse Sori ailesindedir. Anne adı Telli, baba adı ise Hasan'dır. Adındaki kısaltmalar da bu isimlerden gelir. Gerçek adı İbrahim Ağa olup halk arasında Bro Heski Tello olarak tanılıyordu. (Bknz. "Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı" Dünya Gazetesi, 20 Mart 1953,)

¹⁵⁹ M. KALMAN, Ağrı Direnişi, s.23.

¹⁶⁰ Kazım KARABEKİR, Kürt Meselesi, İstanbul 1995, s.11.

yer aldı. Celalli Aşireti reisi K r Hüseyin Paşa beraberinde Bro Heski Tello'nun da olduğu halde Şeyh Sait'in oğullarının takibine gönüllü katıldılar.¹⁶¹

Celalli AŞireti oğunluğu İran'da bulunan bazı aşiretlerin genel adıdır. Bu aşiretler; Cinikanlı, Mehlikanlı, Sakanlı ve Kızılbaş(ogulları veya oğlu) aşiretleriydi.¹⁶² Celalli AŞireti'nin bir kısmı İran'da, bir kısmı da Türkiye'de ikamet ediyordu. Bu aşiret mensupları hayvanlarını otlatmak amacıyla sık sık İran'dan Türkiye'ye, Türkiye'den de İran tarafına geçerlerdi.¹⁶³ Bu durum Celalli AŞireti'nin eşkıyalık yapmasına da imkân verirdi. Nitekim Şeyh Saidolaylarından iki yıl önce bu aşiretin IĞdır civarında sınır bölgesinde eşkıyalık yaptığı da tespit edilmişti.¹⁶⁴

Daha sonra Bro Heski'nin isyancılara katılmasının sebebi; köyüne gelen askerlerin neden geldiğini bile öğrenmeden, sürgün edileceğinden korkması ve silahını alarak dağa çıkması ve asilere karıŐmasıdır¹⁶⁵

Bu olaydan sonra Bro Heski'nin yanı sıra üç oğlu İlhami,  mer ve Davut ile kardeşleri Ahmed AĞa ve Eyüp Bey de ayaklanmaya katıldılar.¹⁶⁶ Bro Heski'nin isyancılara katılması, isyanın geniŐlemesine yol açtı. Şeyh Sait İsyanı'nın bakiyeleri Bro Heski Tello'nun etrafında toplandılar. Zira o, bölgede sözü geçen bir Őahsiyetti. Önceleri Şeyh Sait İsyanı'nı desteklemeyen Bro Heski, daha sonra kendisinin  nc  olacağı isyanda Şeyh Sait İsyanı'na katılan isyancıları da kullanacaktı.

Ancak AĞrı isyanının başlangıç zamanı itibarı ile başarılı olma Őansı da düŐüktü. Çünkü isyan Şeyh Sait İsyanından hemen sonra başlamıştı. Bu dönemde devlet otoritesi halen bölgeye hâkim olduğundan dolayı, isyanın başarılı olması da mümkün değildi.

Buna rağmen Bro Heski, isyanın sonuna kadar isyancıların liderlerinden birisi olarak mücadele etti. Zamanında ıkarılan “Af” kanunundan da yararlanmadığından yurda dönemedi. Bunun yerine İran'da kaldı ve oradaki aşiret ayaklanmalarında rol aldı. Bro 1931

¹⁶¹ M. KALMAN, **AĞrı Direnişi**, s.24.

¹⁶² Selami SAYGIN, **Yeni Şark Meselesi**, İstanbul 2003, s. 217.

¹⁶³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 272.12, Yer No:60.168.13, Sayı:1/2569

¹⁶⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.1.1, Yer No:6.46.3, Sayı: 2083

¹⁶⁵ İhsan NURİ, a.g.e., s.22. (Halis ÖZTÜRK ise Bro Heski Tello'nun ayaklanmaya katılmasını çarpıtarak anlatmaktadır. Öyle ki Halis ÖZTÜRK, Bro Heski Tello'nun kendisinin dahi ifade etmediği senaryolar üretmektedir. Onun senaryosu Şu Őekildedir: ““...Doğubeyazıd'a yeni bir kaymakam geliyor. Şeyh Said isyanında al kalı diye adam sürmek sal hiyetindedir. Hiç al kalı olmayanlardan sürmek tehdidi ile para sızdırıyor. Bu arada da İbrahim AĞa'dan elli adet altın lira istiyor. İbrahim AĞa bunu görünce AĞrı dağına gidiyor...” Bknz. **Vatan Gazetesi**, AĞrı İlavesi, 21 OCAK 1953)

¹⁶⁶ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.84.

yılında İran toprakları üzerinde bulunan Makü kentinde baş gösteren ayaklanma esnasında vurularak öldürüldü.¹⁶⁷

3. İhsan Nuri (1893–1976)

Aslen Bitlisli olup Türk ordusunda görev yapmış bir subaydı.¹⁶⁸ İhsan Nuri, Cibranlı Aşireti'ndendir.¹⁶⁹ 1893 yılında Bitlis'te doğdu. İlköğrenimini burada tamamladıktan sonra Erzurum Askeri Rüstiye'sine devam etti. Daha sonra İstanbul'da Harp Okulu'nu tamamlayarak 1910 yılında subaylık hayatına başladı.¹⁷⁰ Sınıfı görevi “Mitralyöz Subayı” idi.¹⁷¹

Osmanlı ordusunda Arnavutluk, Yemen ve Erzurum gibi bölgelerde görev yaptı.¹⁷² Ayrıca Bayazıt, Diyarbakır'a bağlı Beşiri, Silvan, Siirt gibi bölgelerde de çalıştı. Bu görevlerinden dolayı isyan bölgesini iyi tanıyordu.¹⁷³

Birinci dünya savaşında Narman'da yaralandı. Erzurum, Rus ordularının eline geçmeden önce geri bölgeye gönderildi. Amaç tedavisini gerçekleştirmektir.¹⁷⁴

Birinci Dünya savaşı sonrasında, merkezi İstanbul'da bulunan “Kürdistan Teali Cemiyeti” ile ilişkiye girerek, bu komitenin sekreterliğini yürüttü.¹⁷⁵ Milli mücadelenin başlamakta olduğu dönemde ise Damat Ferit Paşa hükümetinin düşürülmesinde görevli olduğu alayı ile birlikte hareket etti.¹⁷⁶

İhsan Nuri'nin daha sonra “Azadi” adlı yasa dışı örgütle bağlantılı olduğu anlaşıldı. Zira, ordudan ayrılması kendisinin de içinde bulunacağı Azadi örgütü mensuplarının isyan girişimlerinin ortaya çıkması ile oldu. 1924 yılında, Nasturi isyanı çıkmıştı. İsyanı bastırmakla 18 nci Alay görevlendirildi. Bu alayın içinde Azadi örgütü üyeleri Yüzbaşı İhsan Nuri, Vanlı Rasim,

¹⁶⁷ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.86 (Bro Heski Tello'nun akrabaları halen Türkiye'de yaşamaktadırlar. Onun soyundan gelen Nambanhan Çoktin ve ağabeyi gibileri Ağrı Dağı'nda turist rehberliği yapmaktadırlar. Bknz. **Zaman Gazetesi**, 30 Ağustos 2003, Mehmet Çoktin ise doğup büyüdüğü Doğubayazıt İlçesi'nin Çiftlik Köyü Cebe mezarına 2 derslik ve öğretmen lojmanı yaptırmayı üstlenmekte, bölgede cehaletle mücadeleye katkıda bulunmaktadır. Bknz. **Kenthaber**, 27 Ağustos 2004)

¹⁶⁸ İhsan NURİ, a.g.e., s.26.

¹⁶⁹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.80.

¹⁷⁰ İhsan NURİ, a.g.e., s.7.

¹⁷¹ “**Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı**”, **Dünya Gazetesi**, 20 Mart 1953,

¹⁷² İhsan NURİ, a.g.e., s.7.

¹⁷³ Emin KARACA, a.g.e., s.106.

¹⁷⁴ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.49.

¹⁷⁵ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.49.

¹⁷⁶ İhsan NURİ, a.g.e., s.26.

Hurşit, Tevfik Cemil, Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teğmen Rıza bulunmaktaydı.¹⁷⁷ Bu şahıslar aynı zamanda 1922 yılında Erzurum'da kurulan yasa dışı "Berevainye Mafe Kurd" adlı bölücü örgütle de irtibattaydılar. İsyanın ortaya çıkmasına da bu örgütten geldiğini zannettikleri telgraf sebep oldu.¹⁷⁸

İhsan Nuri, 12 Eylül 1924'de Hakkâri yöresinde başlayan Nasturi ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilen Alayda Piyade Bölük Komutanı idi.¹⁷⁹ Beytüşşebap'taki askeri kışlada düşündüğü ilk isyan girişimi, çekilen şifreli telgrafın yanlış anlaşılması sonrası başarısız oldu. İsyanı planlandıktan erken başlattılar.¹⁸⁰ Kendisi ile beraber 351 askeri de bu isyana karıştırmaya çalıştı.¹⁸¹ Ama başarısızlık sonunda, onunla birlikte hareket eden Mardinli Mülazım Tevfik Cemil ile beraber ülkeyi terk ettiler.¹⁸² Bu ayaklanmada rol alan Hertuşili Hurşid Bey, Mardinli Tevfik Cemil ve Vanlı Rasim Bey gibi diğer subaylar da onlarla birlikte, önce Suriye, daha sonra da Irak'a geçtiler.¹⁸³ İhsan Nuri ve diğerleri burada İngilizlerden siyasi sığınma talebinde bulundular.¹⁸⁴ Bu ayaklanma haberine rağmen bölgenin başka bir yerinde herhangi bir olay olmadığı gibi, civar aşiretlerde de bir kıvılcıktan olmaması dikkat çekici bir husustu. Bu olaydan sonra Azadi örgütünün elebaşlarının yakalandığı bilinmektedir. Onlardan sonra ise başa Şeyh Said'in getirildiği iddiaları¹⁸⁵, Şeyh Sait isyanının arkasında da bu örgütün olduğunu akla getirmektedir.

Irak'ın kuzeyinde Şengal bölgesinde bulunduğu dönemde İngilizler Sıddık Kadri Paşa'yı devreye sokarak kendisine çalışma teklif ettiler.¹⁸⁶ İhsan Nuri başlangıçta İngiliz teklifini kabul etmedi.¹⁸⁷ Ama daha sonra İngiliz desteği ile kurulacak olan Hoybun'da görev yapmaktan da geri durmayacaktı. Görünürde reddedilen bu teklif, Hoybun'un varlığı ile hayata geçirildi. Zaten, İhsan Nuri Hoybun'dan önce de ayrılıkçı Kürt örgütleri ile ilişki içerisindeydi.¹⁸⁸

¹⁷⁷ Hıdır Göktaş, **Kürtler İsyan-Tenkil**, İstanbul 1991, s.53.

¹⁷⁸ Hasan Hişyar SERDİ, **Görüş ve Anılarım**, İstanbul 1994, s.177.

¹⁷⁹ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.132.

¹⁸⁰ M. KALMAN, **İngiliz ve Türk Belgelerinde Botan Direnişleri**, İstanbul 1996, s.10.

¹⁸¹ Selami SAYGIN, a.g.e., s.216.

¹⁸² Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.50.

¹⁸³ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.81.

¹⁸⁴ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.182.

¹⁸⁵ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.184.

¹⁸⁶ İhsan NURİ, a.g.e., s.9.

¹⁸⁷ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.53.

¹⁸⁸ Psikolojik Harp kapsamında, İhsan NURİ'nin isyancılarla beraber çektiği ve kartpostal olarak dağıttığı resim için bkz. **EK NO 7**

İhsan Nuri, bu görüşmeden sonra yandaşları ile birlikte İran'a geçti. Tam bu sırada Şeyh Sait ayaklanması patlak verince Türkiye'ye geri döndü.¹⁸⁹ İsyan bastırılınca önce Irak'a sonra da İran'a geçen İhsan Nuri, Ağrı isyanı başlayınca fırsatı değerlendirmek istedi.

Ağrı eteklerindeki yeni gelişmelerden sonra 1927 yılında yanındaki 20 kişilik eşkıya grubuyla silahlı propaganda ve örgütlenmeyi başlatmak için Hoybun cemiyetinin kararıyla yeniden bölgeye geldi.¹⁹⁰ Hoybun tarafından Ağrı isyanını yönetmek için isyanın başkomutanı olarak ilan edildi.¹⁹¹ Hoybun'un Ağrı yöresindeki bir numaralı sorumlusu ve temsilcisi İhsan Nuri'ydi. Bu görev karşılığı örgütten ücret de alıyordu.

Ülke basınında ise İhsan Nuri'nin bu görevi ile ilgili olarak haberler ancak 1930 yılında yayınlanmaya başladı. *"Ağrı Dağı'ndaki asileri Yüzbaşı İhsan Nuri isminde bir hainin idare ettiği anlaşılmaktadır. İhsan Nuri, şakilerin Ağrı Dağı valisi namile çalışmakta ve üç mekanizma ağırlığında altın maaş almakta imiş."*¹⁹²

İhsan Nuri ile Ermeni Zilan, Hoybun cemiyetinin emriyle Ağrı Dağı'na gittikten sonra orada Bro Heski Tello, İbrahim Hasso ve Yusuf Taşo komutasındaki kuvvetleri askeri eğitime aldılar.

İhsan Nuri, Türk Ordusunun işleyişini ve Ağrı bölgesini bildiğinden bunu kendi lehine çevirmek istiyordu ve mücadele için bölgede yeni bir tertiplenmeye gitti. Yapılan her eşkıyalık faaliyetinde, eşkıyaları bizzat sevk ve idare etti.

Hoybun adına bölgede yeni bir örgütlenme gerçekleştirdi. Bu örgütlenmeye sözde "Kürt Hükümeti" adını verdi. Böylece çevredeki düzensiz çeteleri de birleştirmiş oluyordu.¹⁹³ Bu örgütlenmede yardımcı sorumlular seçti. 1927 yılında başlıca yardımcıları Ferzende, Elican, Seyithan, Efif, Memo, Nadir, Heyderanlı ve diğer bazılarıydı. Bro Heski Tello savunma ve saldırı sorumluluğunu yürütüyordu.¹⁹⁴ Ağrı Dağı'nın özelliklerinin bilinmemesi ve susuzluk gibi bazı

¹⁸⁹ İhsan NURİ, ülkeye geri dönerken kendisine Hoybun Örgütü tarafından "Paşa" unvanı verildi. Bundan sonra isyancılar arasında İhsan Nuri Paşa olarak tanınacaktı. Daha önceleri de yabancı servisler en çok Türk ve Kürt öldüren Ermeni çete liderlerine de "Paşa (General)" unvanı vermişlerdi. General Antarik, General Torkum gibi. Bknz. Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.380.

¹⁹⁰ İhsan NURİ, a.g.e., s.9.

¹⁹¹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.80.

¹⁹² **Cumhuriyet Gazetesi**, "Ağrı Harekatının Daha Fazla Uzamıya Tahammülü Yoktur", s.1., 20 Temmuz 1930

¹⁹³ M. Sıraç BİLGİN, **Barzani**, İstanbul 1992, s.31.

¹⁹⁴ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.360.

sebeplerle yapılan harekâtlar da başarısız olunca İhsan Nuri sanki çok başarılıymış gibi görüldü ve ünü arttı.¹⁹⁵

İsyanın sonuna kadar isyanın başında olan ve isyanı yöneten İhsan Nuri, isyanın başarısız olmasından sonra İran'a kaçtı. İhsan Nuri daha sonra Kürtlerin tarihi ve isyanla ilgili olarak İran'da iki kitap yazdı. Bunlardan "Kürtlerin Asıllarının Tarihi" adlı kitabı 1955 yılında Tahran'da yazdı. Bu kitap İranoloji Cemiyeti tarafından Farsça olarak yayınlanmıştır.¹⁹⁶ Daha sonra Ağrı isyanlarını kendi bakış açısı ile taraflı olarak anlattığı "Ağrı Dağı İsyanı" adlı kitabı da yazdı. Bu kitaptaki bilgilerin çoğu belgesiz ve tarihsizdir.

İhsan Nuri, 18 Mart 1976 tarihinde trafik kazası geçirdi ve 1 hafta sonra hayatını kaybetti.¹⁹⁷ Bu arada 1938 yılında İran'dan gelen Kürt aşiretlerinin yurt içindeki saldırılarında da rol oynadığı iddiaları vardır.¹⁹⁸

IV. MÜCADELEYİ YAYMA ÇABALARI VE İSYANIN GENİŞLEMESİ

İsyanın yayılması Hoybun Cemiyeti'nin en büyük hedefi idi. Bunun için de 1930 yılına kadar olan süreçte her yolu denedi.

Hoybun, İngilizlerden sağladığı bir telsiz şebekesiyle bir matbaayı Ağrı Dağı'na göndererek İhsan Nuri'nin emrine verdi. Bu matbaa ile Ağrı Dağı'nda *Gaziya Velat* (Vatanın Çağrısı) adlı bir gazete çıkardı. Gazete bölge halkını hükümet aleyhine tahrik etti.¹⁹⁹ Yine Suriye'den Hoybun idaresinin gönderdiği baskı makinesi ile de Ağrı eteklerinde *Ararat* Gazetesi yayınlandı.²⁰⁰

Ağrı Dağı'nda yürütülen bu faaliyetlerin yanı sıra Hoybun cemiyeti de, Van'da "Ağır Dibarine" (Ağrı Ateş Yağdırıyor) adlı bir bülten çıkararak emperyalist devletlerin Ağrıdaki ayaklanmaya destek olmalarını istedi.²⁰¹ Bu bültende Türk ordusunun Kürtleri katlettiği haberlerine yer vererek Batılı devletlerin ilgisini çekmek ve müdahalelerini temin etmeyi hedefledikleri söylenebilir.

¹⁹⁵ "Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı", *Dünya Gazetesi*, 20 Mart 1953,

¹⁹⁶ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.133.

¹⁹⁷ İhsan NURİ, a.g.e., s.10.

¹⁹⁸ M. Sadi KOÇAŞ, a.g.e., s.150.

¹⁹⁹ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.76.

²⁰⁰ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.361.

²⁰¹ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.207.

Öte yandan Hoybun Cemiyeti, isyan bölgesini bir hükümet gibi idare etmeye kalktı. İdari yapılanmayı gerçekleştirme görevi İhsan Nuri'ye verildi. Gayri resmi olarak Bro Heski Tello'yu Ağrı Valiliğine tayin edildi. Vilayet Jandarma Komutanlığına Temere Ağa, Boti nahiyesi müdürlüğüne İbrahim Ağa, Ortili nahiyesi müdürlüğüne Hasan Efendi, Kori nahiyesi müdürlüğüne Musa Bekili Ağa getirildi.²⁰² Korhan kazası kaymakamlığına ve kumandanlığına Veli Bey görevlendirildi.²⁰³

İsyancılar, bu gayri resmi düzenlemeleri Maku'deki Sovyet konsolosluğuna da bildirdiler. Fakat herhangi bir yanıt alamadılar.²⁰⁴ Buna rağmen isyanı devam ettirme kararından da vazgeçemediler.

Bütün bunlara rağmen sonradan devlet yanlısı olan ve isyanı terk edenler de vardı. Erciş'te bulunan Şeyh Abdulvahap Berzenci ile Tuzluca ve Kağızman bölgelerinde faaliyet yürütmekle görevli olan Temere Şemki²⁰⁵ isyandan vazgeçenler arasındaydı. Devlet ona ve adamlarına iltifatlarda bulundu.²⁰⁶ Temere Şemki ve adamlarının silahları alınmadı. Devlet vatandaşına duyduğu güveni sergilediği bu tutumla net olarak ortaya koymuş oldu. Böylece Türk Devleti ne kadar güvenilir ve olaylara yapıcı bakmakta olduğunu bir kez daha ispatlıyordu.

Görüldüğü üzere taraflar arasında bir psikolojik harp de yaşanmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, affedici ve sevecen yönünü ön plana çıkarıyor, isyancılar ise kopuşun önüne geçmek için tedbirler almaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda, İhsan Nuri'nin eşini İstanbul'dan Ağrı Dağı'na getirip kendisine ulaştırdılar.²⁰⁷

Kürt isyancılar çevre yollarında, Erzurum taraflarında, Muş yakınlarında, Midyat, Mardin ve Şırnak'ta birçok sabotajlarda bulundular. Ancak, isyanı bekledikleri gibi genişletememeleri, bölge halkından yeterince destek görememelerinin bir başka göstergesidir.

O yıllarda bölgede aşiretsel örgütlenme egemendi. Aşiretler arasındaki bölünmüşlük isyancı birliklerin potansiyel güçlerini de kırıyordu. Aşiretlerin önderleri hangi doğrultuda karar

²⁰² M. KALMAN, *Ağrı Direnişi*, s.83.

²⁰³ “*Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı*”, *Dünya Gazetesi*, 20 Mart 1953, (Korhan, Ağrı'nın kuzeyinde kalan bir bölgedir. Veli Bey denilen şahıs ise aslen Erivanlı bir Ermenidir. Asıl adı da Voli'dir.)

²⁰⁴ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e.,361.

²⁰⁵ Temere ŞEMKİ, Tunceli bölgesinde yaşayan Şemekan Aşiretinin lideridir. Bu aşiret daha sonra Ağrı bölgesine geçmiştir.

²⁰⁶ M. KALMAN, *Ağrı Direnişi*, s.82.

²⁰⁷ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.364.(Bu olay başında da yer aldı. *Vakit Gazetesi*'nin 20 Temmuz 1930 tarihli nüshasında şu şekilde yer almaktadır: “*İhsan'ın Üsküdar'da oturan zevcesi Yaşar Hanımın bir müddet evvel Halep tarikile zevcinin yanına gittiği söylenmektedir.*”)

verirse aşiret üyeleri çoğunlukla onu izliyordu. Devlet yanlısı aşiretler, isyancı Kürt aşiretlerin planlarını bozan çok ciddi bir unsurdu. Aşiretler arasında durum tahlili yapıp, “bekle gör” politikası izleyenler de vardı.

V. İSYANIN BAŞLANGICINDA İSYANA VERİLEN DIŞ DESTEK

Dış güçlerin etkileri isyanın ilerleme sürecinde ve her safhasında farklı boyutlarda oldu. Ancak isyanın başlangıcı aşamasında etkisi olan dört devlet vardı. Bunlar İran, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Suriye idi. Bunlardan Sovyetler Birliği, isyanın genelinde Türkiye yanlısı bir politika izledi. Bunda İngiltere'nin başlangıçta isyana destek vermesinin de etkisi oldu.

Diğer devletler ise isyanın neredeyse sonuna kadar Türkiye'nin yanında yer almadılar. Bunlardan İran isyanın özellikle son aşamasında isyancılara çok açık destek verdi. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmesine yol açtı.

A) İNGİLTERE'NİN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK

İngiltere'nin bölgedeki çalışmaları, isyan yıllarından çok daha önceleri başlamıştı. İngiltere, 1800 yıllarından itibaren bölgeye gönderdiği misyonerler vasıtası ile etkili olmaya çalışmaktaydı. Bu ülke, 1806 yılında East Indiana Company (Doğu Hindistan Şirketi)'nin Bağdat'ta bir şube açmasıyla bölgede faaliyetlerine başladı. Bölge insanına “Kürt oldukları” propagandası ile Türk'ten ayrı bir şuur yaratmaya çalıştı. Şirketin başına getirilenler İngiliz ajanlardı. Heine, Brother ve Rich adlı İngilizler, 1815 yılında Van ve Bayazıt bölgesinde meydana gelen karışıklıklarda etkili oldular.²⁰⁸

1919 yılına gelindiğinde İngiltere, Güneydoğu Anadolu'ya gönderdiği ajan, Edward Noel vasıtası ile çalışmalarını sürdürdü. 27 Ağustos 1919 yılında İngilizlerin yaptığı açıklama amaçlarını ortaya çıkarıyordu. “...Bizim Kürt meselesine verdiğimiz ehemmiyet, Mezopotamya'daki yeraltı kaynaklarımız içindir...”²⁰⁹ İngilizlerin bu mücadeleleri Kurtuluş savaşının sonuna kadar sürdü.

Milli mücadele sonrası ise umduğunu bulamayan İngiltere farklı bir oyun oynamaya başladı. Bölgede etkinliğini Türkiye, Irak ve İran topraklarında kurulacak bir Kürdistan'a bağladı.

²⁰⁸ Necati ÇANKAYA, *Çağlar Öncesi Günümüze Doğu Anadolu*, İstanbul 2000, s.263.

²⁰⁹ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.30.

Musul petrol bölgesini elde edemeyen İngiltere, İran Şahı'nı da ikna ederek Ağrı topraklarına kadar elini uzattı. Yöredeki isyanı kendi amaçları için kullanmayı hedefledi.²¹⁰

İngiltere'nin isyanın başlangıcı aşamasındaki etkisi, Hoybun cemiyetine verdiği destek üzerinden dolaylı olarak gerçekleşti. İsyanın yayılmasında en büyük payın sahibi Hoybun Örgütüdür. Bu örgütün kurulmasında İngiltere “*Organizatör*” rolü üstlendi. Hatta daha da ileri giderek Hoybun'un ilk toplantısına İngiltere'yi temsilen bir subay, Yüzbaşı Moltfoltre katıldı.²¹¹

Yapılan toplantı sonunda Hoybun Örgütü kendilerini destekleyen ülkelere karşı takınacakları tavrı dahi kararlaştırdı. Hoybuncular, Irak ve Suriye'ye ve onların koruyuculuklarını üstlenen İngiltere, Fransa ve İran devletine karşı “dostane” bir tutum içerisinde olacaklarını belirttiler. Ayrıca örgüt, Ermenilerin uluslar arası siyasi etkinliklerinden yararlanmak istediğinden onlarla ilişki kurmaya da yöneldi.²¹²

İngiltere'nin bölgedeki olayları ve isyanı desteklemesinin kendine göre pek çok sebebi vardı. İngiltere'nin bu isyandan nasıl bir çıkarı olacağını 11 Ekim 1930 yılında Almanya'da yayımlanan *Glarus Zeitung Gazetesi* şöyle açıkladı:

“...İsyanın gayesi... Türkiye'yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevk etmek...”²¹³

Gazete sadece isyanın gayesini yazmakla kalmadığı gibi İngiltere'nin bu gayeyi gerçekleştirmek için yaptıklarını da özetledi:

“...1. Kürtler İngiliz memurları tarafından teşvik ve para ile silah ile ümit ile teşhiz edildiler.

2. İngiliz hariciyesinin direktifleri mucibince hemen bütün İngiliz matbuatı Akvam Cemiyetinin müdahalesini istediler...

4. İngilizlerin Kürt harekâtından bekledikleri şu idi: Türkiye ile Rusya arasına bir “Eta tampon” sokarak Bolşevikleri tecrit etmek...”²¹⁴

²¹⁰ İsmet ALPARSLAN, a.g.e., s.126.

²¹¹ A.Haluk ÇAY, a.g.e., s.332.

²¹² M. KALMAN, *Ağrı Direnişi*, s.35.

²¹³ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.133.

²¹⁴ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.363.

Görülüyor ki isyanın yayılması yönünde İngiltere, büyük çaba sarf etti. 1930 yılında meşhur İngiliz casusu Lawrence'ı bölgeye göndererek Şeyh Sait isyanının benzerini Ağrı'da hortlatmayı planladığı yönünde iddialar da mevcuttur. İddialara göre bu şahıs Türkçe, Kırmancça ve Arapçayı çok iyi konuşuyordu. Kendisine Şeyh Hüseyin adını vermişti. Bir hatip gibi gece gündüz konuşuyor, bir dakika olsun namazını geçirmiyordu. Halkı iyice kendisine bağlamıştı. İsyanın elebaşlarından Bro Heski Tello'nun oğlu Hasan Çoktin de²¹⁵ “onun sözlerine kanarak insanların Ağrı Dağı eteklerinde toplandıklarını ve isyanları başlattıklarını” belirtmektedir.²¹⁶ Ayrıca ülke basınında “halk arasında Lawrence dedikodusunun çıktığı” yönünde yazılar yazıldı.²¹⁷ Hatta Erzurum polisine konu ile ilgili olarak talimat verildiği dahi iddia edildi.²¹⁸ Oysa Lawrence 1921 yılında resmi olarak görevinden emekli olmuştu.²¹⁹ Ayrıca İngiliz yetkililere göre sadece Anadolu'da değil Orta ve Batı Asya'nın pek çok yerinde Lawrence adı duyulmaktaydı ve tamamı asılsızdı.²²⁰ İngilizler bu dedikoduları Sovyetlerin uydurduğundan dahi şüpheleniyorlardı.²²¹

Bu iddialar desteklenmese de, yörede bulunan Lawrence Mağarası, gerek yöre halkı arasında gerekse de yurtda bu tür dedikoduların çoğalmasında aklı başka bir ihtimal getirmektedir. O da adı ne olursa olsun bir ajanın bölgede görev yaparak isyanı yaygınlaştırmaya çalıştığı ihtimalidir. Sonuçta İngiltere Türkiye'yi siyasi istikrara kavuşmamış bir ülke olarak dünya kamuoyuna göstermek istiyordu. Bunun için de bölgede bir ajanının bulunması muhtemeldir.

Bu arada isyancılar tarafından yöre halkı içinden de istihbarat elemanı olarak kullanılanlar vardı. Karaköse'li, Kerem takma adlı “Kigor” gibi ajanlar da kuryelik yapıyordu. Halep, Tebriz ve Irak'tan gelen casuslar, kuryeler ve eşkıyalar İran hudut komutanlığı aracılığı ile Ağrı Dağı'na gönderiliyordu. Ancak sonuç başarısızlık oldu. İsyanın başarısız olması İngiltere'yi yıldırmadı ve bölge üzerinde çabalarına devam etti.

²¹⁵ İsyandan sonra Doğubayazıt'ın Çiftlikköy Köyünde yaşamıştır. Çiftlikköy, Ağrı iline 109 km., Doğubayazıt ilçesine ise 12 km mesafede ilçenin doğusunda yer almaktadır. Bro Heski Tello'nun akrabaları ise Ağrı Dağı'nın güneyinde Doğubayazıt'ta ve Çiftlikköy'de yaşamaktadırlar.

²¹⁶ İsmet Alparşan, a.g.e., s.127. (İsmet Alparşan, Bro Heski Tello'nun oğlunun ifadesine dayanarak Lawrence'ın bu isyanda rol aldığı iddia etmektedir. Ancak bunu destekleyecek herhangi bir belgeye henüz rastlanmamış olması dolayısı ile bu görüşe şüphe ile yaklaşmak gerekmektedir.)

²¹⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 8589M,Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 83.549..5.,Sayı: 4/5038

²¹⁸ Bilal ŞİMŞİR, **İngiliz Belgelerinde “Kürt Sorunu”**, Ankara 1975, s.178.

²¹⁹ Orhan KOLOĞLU, **Lawrence Efsanesi**, 2003 İstanbul, s.8.

²²⁰ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.151.

²²¹ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.177.

B) SURIYE’NİN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK

Suriye, isyan öncesi yıllarda da ülkemizde yaşanan pek çok karışıklığın altından çıktı. Suriye’de Türkiye karşıtı pek çok örgüt kurulmuştu. İsyana teşvik ve bölme amaçlı her türlü fesat çoğunluğu Suriye’ye yerleşmiş olan düşmanlardan geldi.²²² Suriye’nin Ağrı isyanına desteği dolaylı olarak gerçekleşti. Şeyh Sait isyanından sonra isyancıların çoğu İran, Irak ve Suriye’ye kaçarak oradaki Kürtlerle bir örgütlenme içerisine girdiler.

Suriye’nin isyanı ve isyancıları desteklemesinin ardında üç sebep olduğu değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi henüz çözümlenemeyen Hatay sorunudur. İç karışıklıklarla uğraşan genç Türkiye bu meselede Suriye’ye karşı güçlü olamazdı. İkinci sebep ise Suriye’nin kendi topraklarında yaşayan Kürt aşiretlerle sorun yaşamak istememesiydi. Bu nedenle de Türkiye’de meydan gelen bu soruna sessiz kaldı. Üçüncü sebep ise Fransa idi. Fransa, ülkesindeki Diaspora Ermenilerinin de etkisiyle Türkiye’de yaşanan bu olaylarda Suriye’nin Türkiye’nin karşısında yer almasını sağladı.

Bütün bu sebeplerden dolayı Suriye, Hoybun Örgütünün kendi topraklarında çalışmasına destek verdi. Örgütün merkezi Halep’te faaliyet gösterdi.²²³ Bunun karşılığında Hoybuncular tıpkı İngiltere ve İran’a olduğu gibi Suriye’ye de dostane bir tutum takınacağını duyurdular.

Bu arada Ermeniler ikili ilişkilerini tüm Kürt unsurlarla geliştirmeye çalıştılar. Suriye’de yaşayan Kürtler de isyancılara destek olmaları yönünde Ermeniler tarafından kullanıldı. İran ve Irak’taki Kürtlerden başka Suriye’deki Kürtleri de ayaklandırmak için çaba gösterdiler. Bu yıllarda Suriye’de Kürtlerle ilişkileri sürdüren iki Ermeni lideri Hracth Papaziyan ve Ruben’dir.²²⁴

C) İRAN’IN İSYANCILARA SAĞLADIĞI DESTEK

İran’ın isyancılara olan desteği bu isyanla beraber başlamadı. Daha öncesinde İran da, Suriye gibi Şeyh Sait isyanından kaçanlara kucak açmıştı. İran, Türkiye ile henüz sınır sorununu da çözememişti. Bu arada kendi topraklarında yaşayan Kürt aşiretlerin çıkaracağı olaylardan da korkuyordu. Bu cümleden olarak, Şeyh Sait isyanından sonra kaçanların bir

²²² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 490.01.0.0, Yer No:1.2.21., Tarih:21.03.1929

²²³ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.349.

²²⁴ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.111.

kısının kendi topraklarına sığınmasına ses çıkarmadı. Şeyh Said isyanı bastırıldığında İran'a kaçan Yüzbaşı İhsan Nuri de İran'a sığındı.²²⁵ Burada rahatça barınabilmesi kendisinin herhangi bir takibata uğramadığının da göstergesiydi.

İran'ın bu isyanın başlangıç aşamasındaki desteği ise, ilk yapılan askeri harekât hakkında bilgileri isyancılara sızdırması şeklinde oldu. Bunun sonucunda askeri harekât başarısızla neticelendi.²²⁶

İran'ın daha sonraki desteği ise, isyancıların askeri harekât karşısında Ağrı Dağı'ndan kendi topraklarına geçmesine ses çıkarmaması yönündeydi. İsyanın devam ettiği süre içerisinde isyancılar sık sık İran topraklarını barınmak ve eğitim amacıyla kullandılar. Ağrı Dağı çevresinde aylarca devam eden bu çarpışmalar sırasında, isyancılar sıkıştıkları zaman, serbestçe İran'a gidiyorlar, bir müddet sonra tekrar Ağrı Dağı eteklerine gelip eşkıyalıklara devam ediyorlardı. Sınır güvenliğinin sağlanamamış olması onların lehineydi.

İran Şahı Rıza Pehlevi de, Azerbaycan Türklerinden ve İran'daki Azerilerden duyduğu endişe ve huzursuzluk nedeni ile Türkiye'ye karşı bir tampon ya da müttefik devlet olarak Kürtleri kazanmaya çalışıyordu. İsyanda en büyük rolü üstlenecek olan Hoybun Örgütü'nün Ermeni kanadından Ruben İran ile irtibatı sağlama görevini üstlendi. Şah'tan büyük destek gördü. Bunun yanında İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği ve Tebriz Konsolosluğu ile çeşitli temaslarda bulunuyordu.²²⁷

Ancak İran'ın isyana olan en büyük etkisi 1930 yılında isyanın son bölümünde gerçekleşti. Bu yıla kadar isyanın destekçisi olan İran, artık isyancılara sırtını dönmek zorunda kaldı.

VI. 1927 YILI OLAYLARI

1927 yılına gelindiğinde isyancılar bölgede eşkıyalık faaliyetlerine arttırarak devam ettiler. İsyancılara yönelik askeri harekât yeniden gündeme geldi. Bu harekâta yönelik hazırlıklar ve planlar yapıldı.

²²⁵ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.128.

²²⁶ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.27.

²²⁷ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.60.

Planda eli silah tutan asi sayısı 800 kadar kabul ediliyor ve İran'ın asileri teşvik ettiği, dolayısı ile geçen sene olduğu gibi bu sene de İran'a kaçabilecekleri belirtiliyordu.²²⁸ Bu nedenle de İran hükümeti ile siyasi ilişkiler kurulması ve çözüme siyasi destek de aranması gerekiyordu.

1927'de isyanı sonlandırmaya yönelik alınan en önemli karar ise “nakil kanunu” idi. Ancak bu yıl içerisinde meydana gelen bir başka olay vardı ki, isyanın sürecini nakil kanunundan daha çok etkiledi. Hoybun Örgütü'nün kuruluşu.

A) NAKİL KANUNU (19 HAZİRAN 1927)

İsyanın büyümemesi için devletçe alınan tedbirlerin başında nakil geldi. 19 Haziran 1927 yılında çıkarılan kanun²²⁹, mecliste yapılan oylamada 120 mebusun tamamının oyu ile kabul edildi.²³⁰

Bu kanunla bazı isyancı aileleriyle isyana yardım ettiği tespit edilenlerin bölgeden nakillerine karar verildi. İsyancıların bölgede daha uzun süre direnç göstermelerine engel olmak amacıyla bölgede oturan halktan, isyancılara destek olabileceklerin nakli söz konusu oldu.

Nakil kanunu hakkında farklı yorumlar vardır. Rahat Alakam'ın ; “Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması” adlı eserine göre “1400 Kürt ailesinin Batıya sürgünü söz konusuydu.”²³¹ Ancak kanunda sadece 1400 aile değil, ilaveten 80 asi ailesinin ve bölgedeki ağır ceza mahkûmlarının batı vilayetlerine nakli karara bağlandı.²³² Görülüyor ki gerçekte nakil kanunu sadece Ağrı İsyanına özel olarak çıkarılmamıştı. Daha önceki isyanlara karışanlar ile bölgede cezasını çeken bazı mahkûmlar da nakil kanunu içersine dâhil edildiler. Ancak Ağrı isyanına katılanlardan sadece 80 aile bu kanunun içine dâhil edildi. Diğer 1400 ailenin ise masum olduklarını düşünmemek gerekir. Bu aileler daha önceki olaylara karışmış oldukları için

²²⁸ M. KALMAN, “Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi” adlı eserinde isyancılar hakkında bilgi verirken sık sık farklı rakamlar telaffuz etmektedir. Bu sayılar 5 kişiden 25 kişiye kadar değişmektedir. Burada Türk Ordusunu çok az kuvvetler karşısında başarısız ve isyancıları da büyük kuvvetler karşısında başarılı ve haklı göstermek çabasıdan dolayı böyle bir yol izlendiği söylenebilir. Ancak plan ile ilgili bu paragraf yine adı geçen eserden alınmış olup, aslında sayının hiçte azımsanmayacak kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.

²²⁹ Nakil Kanunu için bkz. **EK NO 8**

²³⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 33, İctima Senesi IV, s.274.

²³¹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s. 79

²³² Resmi Gazete “**Bazı Eşhasın Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun**”, 4 Temmuz 1927, Sayı.624.

nakledilmişlerdir. Kanuna göre Bakanlar Kurulu, bu ailelerden uygun gördüklerini memleketlerinde bırakabilecekti.

Kanun, nakil edilenlerin her türlü sıkıntıları da düşünülerek çıkarıldı. Kanunda nâkilin Ağustos ayına kadar tamamlanacağı; nakledilenlerden muhtaç olanlara nakil sırasında iskânları tamamlanana kadar her türlü yardımı devletin üstlendiği belirtildi. İleride aynı sıkıntıları yaşamamak için bu ailelerin doğuya dönmeksizin batıda yaşamaya başlaması hedeflendi. Nakledilenlerin iskân mahallerini terk etmelerine izin verilmeyecekti. Menkullerini istedikleri gibi tasarruf edebilecekleri, ancak iki sene zarfında tasfiye etmemeleri durumunda devlet tarafından tasfiye edilerek bedellerinin kendilerine ödeneceği gibi hususlar da esasa bağlandı.

Kanun nakilden sonra da yaşanabilecek her türlü sıkıntıya çözüm getirdi. Nakledilen bu aileler batıya gönderilip ortada bırakılmadı. Devlet yükümlülüklerini yerine getirmek üzere tüm tedbirleri aldı ve gerçekleştirdi. Bunlara, nakledildikleri bölgelerde mallar tahsis edildi. Ancak bütün bunlara rağmen Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Mehmet ve Nadir Bey'ler olayında olduğu gibi, nakledildikleri bölgelerden kaçanların üzerlerinde bulunan malları ailelerine dağıtıldı.²³³

Nakilden sonra konu ile ilgili olarak İngiliz Ataşe Edmons, Dışişleri Bakanı Henderson'a konuyu şöyle rapor etti:

*“ Doğulular batı Anadolu'ya gönderilerek iyi birer vatandaş haline gelmelerine çalışılıyor. Bunlara Türkçe okuma yazma öğretiliyor ve köyelerine döndüklerinde kendilerine muhtarlık verilerek ödüllendiriliyor.”*²³⁴

1927'deki nakil yasasından sonra isyancı destekçileri Batı Anadolu'ya yollanınca doğal olarak Ağrı direnişine olan ilgi de arttı. İsyancılar nakil kanununu devlet aleyhinde kullanmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Sonuçta da bazı isyancı aileleri isyancıların yanında kaldılar. Bu durum ise isyancılar arasında yiyecek sıkıntısının daha da artmasına sebep oldu. Ailelerin isyancıların yanında barınmaları sıkıntı yaratı ise de, esas sıkıntı en sonunda gerçekleşecek ve isyanın son zamanlarında bir katliama sebep olacaktı.

²³³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 080.10.01.02. Yer No:/36.39.2 Sayı: 15/14440

²³⁴ M. KALMAN, **Botan Direnişleri**, s.81.

B) ÜÇÜNCÜ ASKERİ HAREKÂT (13 – 20 EYLÜL 1927)

1. Harekâtın İcrası

Haziran ayında yapılan harekâtı yeterli bulmayan 3 ncü Ordu Müfettişliği, 25 Ağustos 1927'de yeni bir harekât planı yaparak Genelkurmay'ın onayını istedi.²³⁵ Planda, yapılacak harekâtın başarılı olması için gerekli askeri tedbirler düşünüldü. Ancak daha önce yaşandığı gibi harekâtın sonunda kesin bir başarı sağlanamaması ihtimali yine vardı. Bunu engellemek için isyancıların sınırdan İran topraklarına geçmemelerinin sağlanması gerekli idi. İran ile henüz sınır sorunları çözümlenemediğine göre, sınırın askeri birliklerle kapatılması düşünülmeliydi. Bu nedenle bu husus da plana dâhil edildi.

Alınan bilgilere ve yapılan keşiflere göre, burada en çok 300 çadır vardı. Bu miktara göre, eli silah tutan asi miktarının 800 kadar olduğu kabul edilmekteydi.²³⁶ Harekâtın sürat ve güvenle yapılabilmesi için 9 ncu Kolordu Komutanlığı'na bağlı Kars'taki 29 ncu Alay ile 9 ncu Tümen Komutanlığı'nın²³⁷ da Ağrı bölgesinde bulunması Ordu Müfettişliğince uygun görüldü. İranlıların Ağrı asilerini teşvik ettiğine dair bazı haberler olduğu için asilerin tedip sırasında, geçen sene olduğu gibi İran'a kaçımları muhakkaktı. Bu hususun lehte temin bakımından İran Hükümetiyle gerekli siyasi ilişkilerin sağlanmasına lüzum vardı.²³⁸

Yapılacak olan harekâta 29 ncu Piyade Alayı ve 9 ncu Piyade Tümeni olmak üzere iki birlik görevlendirildi. 9 ncu Tümen harekâta bir alayla iştirak etti. Birliklerin 800 kişilik bir isyancı grubu karşısında mevcutlarının fazla güçlü oldukları düşünülebilir. Ancak, arazi şartları göz önüne alındığında bu mevcutların çok olmadığı da ortadadır. Bu cümleden olarak harekât yapılırken arazi şartları yine isyancılara avantaj sağlıyordu. Üstelik birlikler tam mevcutları ile bu harekâta katılmadılar. Toplam iki alay ve alayların emrinde birer topçu taburu harekâta iştirak ettiler.²³⁹

Askeri birlikler iki ayrı istikametten bölgeye girdiler. Ancak yaya yapılan intikal ve isyancılarla umulan temasın derhal sağlanamaması birlikleri yıprattı. 17 nci Alayın Karnıyarık'ta

²³⁵ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.28.

²³⁶ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e.24.

²³⁷ **9 ncu Kolordu Komutanlığı** Karargâhı ile halen Erzurum merkezde konuşludur. 9ncu Tümen Komutanlığı ise sonraki yıllarda, Sarıkamış bölgesinde konuşlandırılmıştır.

²³⁸ Faik BULUT, a.g.e., s.111.

²³⁹ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.20.

yapmaya çalıştığı harekât, isyancıların İran'a geçmesinden önce arkalarını çevirmek amacını taşıyordu.

Burada önemli husus Karnıyarık'ın doğusundan Kozlu üzerinden İran sınırına geçişin çok kolay olduğudur. Bu bölgede arazi nispeten düz ve harekete müsaittir. O halde şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, isyancılar geri emniyetlerini İran sınırı sayesinde sağlıyorlardı. Onlar için yine en büyük koz İran sınırı idi. Ayrıca İran'da yaşayan aşiretlerden de destek sağlanması muhtemeldi. Buna engel olmak için de Kozlu yolunun kapatılması gerekiyordu. Ancak birliklerde bulunan dağ toplarının bu mesafeyi kapatması mümkün değildi. Zira toplarla belli bir bölge ancak top mermisinin tesiri kadar kapatılabilirdi.

O dönemde kullanılan topların bir kısmı 19 ncu yüzyıldan kalmaydı. Menzilleri 600 metre ile 6000 metre arasında değişmekteydi. 1912 yılında Almanlardan alınan Krupp toplarının menzili ise 8000 metreydi.²⁴⁰ Daha uzun menzilli olan diğer top modelleri ise Kıyı Topları idi. Ve bu toplar yapıları itibarı ile sahrada kullanılmaya elverişli değildiler. Ayrıca top, yatık mermi yollu bir silahtır. Dolayısı ile merminin tepe yüksekliğine yetecek kadar önünün açık olması gereklidir. Oysa arazinin yapısı mermilerin etkisini azaltacak derecede kırık ve yükseltiydi. Bu durum Alayın hızla hareket ederek o bölgeyi fiilen kapatmasını gerektirdi. Bu arada harekâtı yapacak olan Alayın yan emniyetinin sağlanması da zorunluuydu. Yan emniyeti ancak harekâta katılan diğer birliklerle sağlanabilirdi.

Harekât esnasında 17 nci Alay Karnıyarık tepenin 3 km. kadar doğusundaki tepede bulunmakta, alayın sağ yanındaki 29 ncu Alayın 3 ncü Taburu ise asilere taarruz etmekte idi.²⁴¹

17 nci Alay Komutanı iki Piyade ve bir Makineli Tüfek Bölüğü ile Karnıyarık doğusundan dolaşmak sureti ile Karnıyarık batısından taarruz için gönderildi. Ne var ki durum hakkında alınan bilgilere göre asiler Karnıyarık'tan çekilmişlerdi.²⁴² Bu arada asilerin bu askeri harekât nedeniyle, askerleri farklı yönle kanalize etmek maksadıyla Ağrı merkezine saldırıda

²⁴⁰ Topların menzilleri harekât için yeterli görülebilir. Ancak askeri literatürde yaya bir piyadenin malzemeleri ile birlikte yüklü olarak saatte 4 km. yürüyeceği kabul edilir. Bu durumda eşkıyaların da dümdüz bir arazide bile 2 saatlik yürüyüş ile topların menzilinden çıkacağı hesaplanabilir. Ayrıca arazinin kırık ve engebeli olması topların menzilini ve tesirini hatırı sayılır derecede düşürmektedir.

²⁴¹ Faik BULUT, a.g.e., s.116.

²⁴² Faik BULUT, a.g.e., s.115.

buldukları şekilde iddialar da vardır.²⁴³

29 ncu Alay asilerin sınırı geçmelerine mani olmak maksadıyla Kozlu boğazına doğru süratle hareket edince beklenmedik şekilde hazırlıksız yakalandı. Asilerin başarı olarak nitelendirilebilecekleri tek hareketleri de bu oldu. Kozlu Boğazı'nda 29 ncu Alay'a üstünlük sağladılar. Büyük bir heyecan ve aceleyle yapılan harekâtın sonunda Kozlu Boğazı'nda isyancılar tarafından alay pusuya düşürülmüştü. Harekât 13–20 Eylül 1927 tarihleri arasında sürdü. Harekâtın sonunda 29 ncu Alay'ın bazı ağır silahları isyancıların eline geçti.²⁴⁴ İsyancıların verdiği kayıp 120 den fazla ölü, bu miktarın iki katına yakın yaralıydı. Toplam 5000 kadar da hayvanları ele geçirilmişti.²⁴⁵

Arazi şartları ve susuzluk gibi problemler olmasına rağmen harekât genelde başarı ile bitti. Ancak Kozlu Boğazı'nın neredeyse İran sınırına sıfır noktada olmasından da istifade ile asilerin 29 ncu Alayı baskına uğratmaları tek üzüntü verici olay oldu. Yapılan bu harekâtın sonunda da isyancılar yine İran içlerine kaçmayı başardılar.

2. Harekâtın Sonuçları

Ordumuz harekât sonunda kısmen başarılı oldu. İsyancılar sınırlarımızı terk etmek zorunda bırakıldılar. Ancak bu sadece geçici bir başarı sayılabılırdi. İsyancılar, harekâtın tam anlamıyla başarıya uğramamasından da istifade ile bölgedeki faaliyetlerine devam ettiler. Nitekim eşkıyalar daha sonra Ağrı bölgesinde Kabaktepe, Örtülü, Elikumu ve Çiftlik köyü gibi bölgelerde de görüldüler.²⁴⁶ Ayrıca psikolojik olarak isyanı destekleyenlere avantaj, kendilerine de taraftar sağladılar.

Harekât sonunda ileride yapılacak olan askeri harekâta yönelik pek çok alınması gerekli tedbirler de ortaya çıktı. Bölgede su ve yiyecek probleminden dolayı yapılması muhtemel uzun süreli bir harekât için mutlaka çok iyi bir ikmal zinciri sistemi kurulmalı idi.

²⁴³ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.26 – 27. (Eserde iddia edildiğine göre, Bro ve etrafındakiler, Ağrı'yı ele geçirmek için bir gece ansızın baskın düzenlerler. İhsan NUR ise saldırı ile ilgili olarak Sakan aşiretinin İran kesimi de asilere yardım ettiğini iddia etmektedir. Fakat bu desteğe rağmen şehrin içerisinden yardım göremedikleri için başarılı olamadıklarını ve yöre halkından tam destek görmediğini itiraf etmektedir. Ancak bu saldırı ile ilgili olarak resmi kaynak, eser ya da anılarda herhangi bir ibareye rastlanmamıştır. Ayrıca böyle bir olay olduysa da başarısızlığın arkasındaki sebep çok açıktır. Ağrı'nın kuzeyi isyancıların sık kullandığı bölge değildir. Bu bölgede daha önce etkili olamadılar ve ciddi boyutlu bir eylem yapamadılar. Burada yaşayan yöre halkının çoğunluğu daha önceki isyanlarda olduğu gibi bu isyana da destek vermemekteydi. Bunu da İhsan Nuri kendisi bizzat itiraf etmektedir. (Bknz. İhsan NURİ, a.g.e., s.25.)

²⁴⁴ Selami SAYGIN, a.g.e., s.217.

²⁴⁵ Faik BULUT, a.g.e., s.118.

²⁴⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 9194, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:105.684..14.

İsyancıların nerelerde barınabilecekleri, kış için nerelerde tertiplenebilecekleri bizzat arazide tespit edildi. Buna göre; Ağrı güney yamaçları, özellikle İnek vadisi, Demirkapı, Cebekent, Celal, Çiftlik, Şıhlı düzlükleri Ağrı’da iskân ve iaşe bakımından sığınılabilir yegâne yerlerdi.²⁴⁷ Nitekim eşkıyalar 1930 yılı itibarıyla anılan bölgelerin tamamından istifade ediyorlardı.

Öte yandan bu harekât istihbaratın önemini de ortaya çıkardı. Bölgedeki isyancıların bütün hareketleri yakından takip edilmeliydi. Özellikle de sınır istihbaratına daha fazla önem verilmeliydi.

Bu tür eşkıyalık hareketlerinin İran ve Ermenistan’dan desteklendiği sürece sonuçlandırılmayacağı bir kez daha ortaya çıktı. Yapılacak olan siyasi girişimlerle bu olumsuzlukların önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu durum müteakip yıllarda özellikle İran ile ilişkilerde çeşitli gerginlikler yaşanmasına yol açtı.

Olayların gelişimi 1928 yılı içerisinde bir Takip Bölgesi Komutanlığının kurulmasını zorunlu hale getirdi. Genelkurmay Başkanlığı’nın 20 Eylül 1928 tarihli emirleri ile Bayazıt ili yakınlarında eşkıyalığı önlemek maksadı ile bir “Karaköse Takip Komutanlığı” kuruldu. Komutanlığı’na Birinci Süvari Tümen Komutanı Kurmay Albay Galip Bey atandı.²⁴⁸

C) BİÇAR İSYANI (7 EKİM – 7 KASIM 1927)

Bıçar isyanı gerçekleştiği bölge itibarı ile Ağrı isyanından farklı bir isyan gibi görülmektedir. Zira olaylar Diyarbakır yakınlarında gerçekleşti. Ama bu isyan ile Ağrı isyanı arasındaki ortak nokta, her ikisini çıkarıcıların da Ağrı Dağı’nda barınmasıdır. İsyancılar Şeyh Sait isyanının bakiyeleridir. Bu isyancıların da Ağrı isyancılarından ayrı hareket ettikleri düşünülemez. Ayrıca olayların tarihinin Üçüncü Ağrı Harekâtı ile yakınlığı da askerin bölgede yoğunlaşmasına ve harekâtın sonucuna etki etmiştir.

Ağrı Dağı bölgesi yapısı itibarı ile eşkıyanın barınmasına imkân veriyordu. Ağrı isyancıları ile beraber Şeyh Sait isyanı bakiyeleri de burada barınıyorlardı. Bu durum ise bölgeye sık sık operasyon yapılmasına yol açıyordu.²⁴⁹

²⁴⁷ Faik BULUT, a.g.e., s.116.

²⁴⁸ Faik BULUT, a.g.e., s.124.

²⁴⁹ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

Eşkılar Ağrı Dağı'ndaki mağaralarda ve kuru dere yataklarında barınıyorlardı. Anılan dere yatakları çok derin vadilerin içinde yer alıyordu. Ayrıca ulaşılması zor ve ulaşılsa bile içine girilerek arama yapılması emniyet yönünden oldukça sakıncalıydı. Nitekim askeri birlikler bu isyancıları köşe bucak aramasına rağmen bulamıyorlardı. Ancak bu isyancılar, yapılan askeri harekâtlardan rahatsız olarak bölgeyi terk etiler ve Muratsuyu civarına yerleştiler. Bu bölge Çotela, Arşık, Lis, Cibir, Faso, Miri İsmail gibi rakımları yüksek, sık ormanlarla kaplı, derin vadilerden, keskin uçurumlardan müteşekkil dağları kapsamaktaydı. Arazinin bu yapısı eşkıya için emin ve sığınılacak bir yer oluşturmaktaydı.²⁵⁰

Ancak bu bölgede de takip devam etti. İsyancılar askerin ulaşması zordu, ama isyancılar da ihtiyaçlarını karşılamak için bölgede rahat hareket edemiyorlardı. Sonunda isyancıların hareketlenmeleri Diyarbakır yöresine doğru gerçekleşti.²⁵¹ İsyana karşı yapılan harekâtın bölgesi; Hani ve Lice Kuzeyi – Kulp batısı – Murat güneyi, Palo doğusu oldu.²⁵²

Harekâtın yapıldığı sahanın sınırları ayrıntılı olarak şöyle idi: Kuzey sınırını Muratsuyu; doğusunu Sarum havzası; güneyini Silvan-Hazro-Ekil ve batısını da Ekil'den gene Murat suyuna uzanan hattın teşkil ettiği çerçeve içerisinde kalan bölge.²⁵³

Böylece silahlı çatışmalar 7 Ekim 1927'de başlamış oldu.²⁵⁴ Çarpışmalar sonucunda yaklaşık önemli miktarda isyancı öldürüldü. Harekât nihayet 17 Kasım'da sona erdi.²⁵⁵ İsyanın tarihinin 1927 yılında Ağrı'ya yapılan üçüncü askeri harekâtın tarihi ile neredeyse çakışması anlamlıdır. İsyanın altında yatan amaçlardan birisi askerin Ağrı bölgesinde yoğunlaşmasını önlemektir.

VII. 1928 YILI OLAYLARI

Bölgede, “Umum Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun” 25 Haziran 1927 tarihinde kabul edilmişti. Bu kanuna göre Umum Müfettişlik Elazığ, Urfa, Hakkâri, Bitlis, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerini kapsayacaktı. 1928 yılı içerisinde kurulan Birinci Umum Müfettişliği'nin merkezi ise Diyarbakır'da idi. Başında da Atatürk'ün güvenini kazanmış olan

²⁵⁰ Faik BULUT, a.g.e., s.125.

²⁵¹ Anadolu İsyancıları, s.44.

²⁵² Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

²⁵³ Faik BULUT, a.g.e., s.125.

²⁵⁴ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.84.

²⁵⁵ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

İbrahim Tali Bey²⁵⁶ bulunuyordu.²⁵⁷ Bu cümleden olarak Birinci Umum Müfettişliği'nin sadece Ağrı isyanlarına tedbir olarak kurulmadığı söylenebilir. Ancak tamamen de etkisinin olmadığı doğru değildir. Zira Umum Müfettişliği'nin merkezinin bulunduğu bölgeye ve daha önce doğu vilayetlerindeki olaylara bakarak, bölgenin genelinde faaliyet göstermesi hedeflenmekteydi. 1928 yılında özellikle Tunceli bölgesinde tahrikler yoğundu. Bölgede pek çok eşkıyalık ve çetecilik faaliyetleri olmaktadır. İbrahim Tali Bey de Tunceli merkezine giderek aşiret reisleri ile görüştü. Onlara öğütler verdi. Huzuru korumalarını istedi.²⁵⁸

Ağrı bölgesi için 1927 yılı sonunda kurulması planlanan Karaköse Takip Bölgesi Komutanlığı, 1 Ekim 1928'de oluşturulmaya başlandı. Komutanlığına da 9 ncu Tümen Komutanı Kurmay Albay Galip Bey atandı. Böylece bölgede olabilecek olan olaylara karşı tek elden koordine planlandı.

1928 yılında Ağrı isyanını çıkaran isyancılara yönelik büyük bir askeri harekât yapılmadı. Bunun altında yatan sebep isyancıların bölgede o dönemde büyük çapta etkili olmamalarıdır. Ancak bu durum olayların tamamen durulduğu anlamına da gelmedi.

1928 yılında isyancılar pek çok bölgelerde eşkıyalık faaliyetlerine devam ettiler. Ferzende 30 kadar avanesi ile talan yapmak üzere Ağrı'dan Van bölgesine geçti. Ancak buradaki 2 nci Tümen Komutanlığı önceden bilgilendirilerek gerekli tedbirler alındı.²⁵⁹

Kayda değer bir olay olarak ise sadece Siirt yöresinde Zilan'lı Resul Ağa İsyanı gerçekleşti. Hoybun'un hedeflediği isyan bölgesi sınırları içerisinde bulunması dolayısı ile bu isyanın arkasında da Hoybun'un bulunduğu, Ağrı İsyanı ile dolaylı ilişkisi olduğu düşünülebilir.

Ancak 1928 yılında çıkarılan "Af" kanunu ile ülke içindeki isyancıların kazanılması hedeflendi. Yine isyancıların liderleri ile karşılıklı görüşmeler yapıldı.

²⁵⁶ **İbrahim Tali Bey**, Hakkında farklı iddialar olmasına rağmen aslen 1875 yılında İstanbul'da doğmuştur. Orduda görevli tabip subaylardandır. Atatürk ile Samsun'a çıkan 18 subaydan biridir. Atatürk'e yakınlığa ile tanınır. Öyle ki soyadını (ÖNGÖREN) dahi Atatürk vermiştir. (Bknz. Fethi TEVETOĞLU, "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar", Ankara 1987, s.155.) Kendisi Cumhuriyet Dönemi'ndeki bu kritik görevinden sonra İstanbul Mebusluğu ve nihayet 1934 yılında Trakya Umumi Müfettişliği görevlerini de icra etmiştir.(Bknz: **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 30.18.01.02 Yer No: 45.15.7, Sayı:2/303)

²⁵⁷ M. Nuri DERSİMİ, a.g.e., s.136.

²⁵⁸ M. Nuri DERSİMİ, a.g.e., s.137.

²⁵⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10., Yer No:127.912.10, Sayı: 928/6/5,

A) İSYANCILARLA YAPILAN GÖRÜŞMELER

İhsan Nuri'nin gerek eski bir asker olması gerekse bölgeyi iyi tanması isyanın direnişini ve süresini arttırdı. Türk hükümeti asilerin direniş gücünü kırmak için bir takım savaş taktikleri ile barışçı tedbirler uyguladı. Devletin, eşkıyanın tedip ve tenkili için aldığı bu tedbirler ise siyasi Kürtçülere olaya siyasi bir mahiyet vererek genel bir ayaklanma başlatmak hususunda fırsat verdi.

Genç Türk Devleti önceleri görüşme yoluyla olaya çözüm getirmeyi ve isyanı daha fazla uzamadan bitirmeyi denedi. Bu konuda heyetler görevlendirerek bölgeye gönderdi. 1928 yılında isyancılarla karşılıklı görüşmeler yapıldı. Türk Hükümeti ile barış görüşmelerini yürüten isyancıların arasında Halis Öztürk de yer aldı.²⁶⁰ Bu görüşmeye Türk tarafından 12 milletvekili, Karaköse valisi, 29 ncu Tümen Komutanı, Karaköse Jandarma Komutanı, Diyadin ve Bayazıt Kaymakamları katıldı.²⁶¹

1928 yılındaki bu görüşmeler isyancılarla yapılan son görüşmelerdir. Bundan sonra başka bir görüşme yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu arada ne ilginçtir ki, bu görüşmelerde isyancıların temsilcileri arasında yer alan Halis Öztürk²⁶², Türk Devletinin merhameti sayesinde 14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Ağrı bölgesi milletvekili olabilecekti.²⁶³

Bu görüşmelerde isyancılara “teslim olmaları halinde af kanunu kapsamına girecekleri” bildirildi. İsyancılarla yapılan görüşmeler sonunda teklifleri elebaşı İhsan Nuri kabul etmedi. Görüşmeleri İhsan Nuri şöyle anlatıyor: “... *Bayazıt Jandarma kumandanı Arif Hikmet haber göndererek bizi görmeye geleceğini bildirmişti... Ankara'dan bir heyetin geldiğini ve bizimle görüşmek istediklerini söyledi... Türk heyeti, TBMM'nin iki temsilcisi, bunlardan biri İstanbul, diğeri de Bayazıt temsilcisi idiler, Karaköse (Ağrı) Tümen Komutanı, birkaç subay ve Bayazıt Jandarma Komutanı Arif Hikmet'ten oluşmuştu.*

Görüşmede Türk heyetinin önerileri şunlardı:

²⁶⁰ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.94

²⁶¹ Emin KARACA, a.g.e., s.28.

²⁶² Halis ÖZTÜRK, isyanın liderlerindendir. Sipki Aşireti'nin reislerinden ve Hamidiye Alayları'nın komutanlarından Abdülmecit Bey'in oğludur. 1899'da Ağrı'nın Tutak ilçesi Karakuyu Köyünde doğmuştur. Üç eşi,13 kızı ve 7 oğlu vardır. Genelde tarımla uğraşmıştır. İsyana katılanlardan biridir. Çıkarılan “Af” kanunundan istifade ederek Türkiye'ye dönmüştür. Daha sonra Demokrat Parti'den siyasete atılmış ve üç defa milletvekilliği yapmıştır. (Bknz.Türk Parlamento Tarihi, IX ncu Dönem 1950-1954, Cilt VII, Yalova 1988, s.27-28) Ağrı isyanında İran'a geçmiştir. 1930 yılı Şubat'ında bir ayaklanmaya önderlik etmiş daha sonra yakalanmasına rağmen kaçmayı başarmış ve tekrar Ağrı İsyancılarına katılmıştır. (Bknz. Bilal ŞİMŞİR, a.g.e, s.154.)

²⁶³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Belge No: 030.10.00., Yer No: 77.511.16., Tarih:06.02.1950

1. Ağrılıların “aram” olması (rahat durması),
2. Saldırlara ve yolların tahrip edilmesine son verilmesi,
3. Tüccarların elinden alınan sürülerin geri verilmesi,
4. İhsan Nuri'nin karşılığında kendisi için isteyeceği her şeyin yerine getirilmesi şartı ile kanunsuzluk ve karışıklık çıkarmaya son vermesi ve Ağrı'dan ayrılıp gitmesi.

Bu önerilerin kabul edilmesi halinde Araratlıların işledikleri tüm suçlar af edilecek, devlet onlara gerekli olan her yardımı yapacak ve rahatlarını temin edecekti. Ben bu önerilerin tümünü reddettim...”²⁶⁴

İhsan Nuri'nin de kendisinin anlattığı gibi devlet ona her türlü kolaylığı sağlamayı taahhüt etti. Ancak o, tüm bunları reddederek isyana devam etti. Böylece verdiği yanlış kararlar hem isyanın sona ermesine hem de pek çok insanın bu yanlış yoldan dönmesine engel oldu. Zira bu teklifi kendi yazdığı anılarında da anlattığı gibi yanındakilerle tartışarak değerlendirmedeği ve kararı tek başına verdiği açıktı.

Bu sonuçsuz görüşmeye rağmen birkaç gün sonra bir görüşme daha yapıldı. Bu görüşmede Türk heyeti içerisinde bulunan Kürt Aşiret reislerinden Teymur “*Ben Türkoğlu Türküm*” deyince isyancılar tepki gösterdi.²⁶⁵ Sonuçta görüşmelerden yine bir sonuç alınamadı. Temsilcilerimizin tüm iyi niyetli çabalarına rağmen, isyancılar görüşmelere olumlu yaklaşmadılar.

Bu arada Bro Heski ile de bir görüşme yapıldı. Bro Hesko Tello ve Şeyh Abdülkadir'e haberciler yollanarak teslim olmaları salık verildi. Bro Heski ile görüşmeye gelen komutan Hellas Köyü'nde görüştü.²⁶⁶ Ancak onun, daha bu görüşmeye başlamadan önce teslim olmaya niyetli olmadığı kendi açıklamaları ile ortaya çıktı:

“...Tercümanıma ; “bu adamın söyleyeceklerini bana aynen tercüme etme, yerine başka şeyler anlat” diye söyledim... Kumandan çok konuşuyordu... Elinden bir şey gelmediğini gören kumandan sonunda; “biz hepimiz Müslümanız! Sen ve adamların dağa çekilmiş, hırsızlık ve eşkıyalık yaparak Müslümanların mallarını soyuyorsunuz. Bu büyük bir günahdır. Gelin

²⁶⁴ İhsan NURİ, a.g.e., s.34.

²⁶⁵ İhsan NURİ, a.g.e., s.36.

²⁶⁶ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.26.

devlete teslim olun. Kendi köyünüzde çoluk çocuğunuzla mutlu yaşayın”... Kumandanın asıl amacını bu defa anlamıştım...”²⁶⁷

Bro Heski yakalanıp tutuklanmak korkusu taşıyordu. Ona köyüne dönmesi teklif edildi. Ancak Bro Heski bu son fırsatı da kaçırdı. Birçok kişinin gereksiz yere ölümüne yol açtı.

B. AF KANUNU, İSYANCILARA GÖNDERİLEN MEKTUPLAR

Af kanunu²⁶⁸ 9 MAYIS 1928’de TBMM tarafında kabul edildi.²⁶⁹ Kanun isyancıların direnişini kırmak amacıyla çıkarıldı. Geniş kapsamlı bir kanundu ve Şeyh Sait isyanından itibaren müteakip tüm isyanları kapsıyordu. Gerçekte bu kanundan önce de çeşitli sebeplerle benzer suçlardan mahkûm olanların cezaları affa uğramıştı. Devlet insanlarını geri kazanabilmek için olaylara hep yapıcı yaklaşıyordu. Bu kanundan daha önce de 16 Nisan 1924 tarihinde Genel Af yasası çıkarılmıştı. Bu yasa ile “Kürtleri isyana teşvik” suçu işlemiş olanlar dahi affedildi. Örneğin bu suçtan idama mahkûm Süleyman Nuri affedilmişti.²⁷⁰ 1925 yılında “isyana teşvik suçundan” 15 yıl hapse mahkûm olan Elazığ’lı Yusuf oğlu Hüseyin’in cezası ise sağlık nedenleriyle affa uğradı.²⁷¹

Kanun, mecliste kabulünden 5 gün sonra yayımlandı. Kanunla ilgili olarak Doğu Vilayetleri Genel Müfettişi İbrahim Tali Bey²⁷² halka geniş bir açıklama yaptı.²⁷³ Devlete karşı eylemde bulunanlar eğer yeniden eyleme katılmazlarsa cezaları ertelenecekti. Amaç isyancıların yeni eylemlere katılmadan isyandan vazgeçmelerini sağlamaktı.

Çıkarılan kanunla, bölgede görevli askeri personelin ve memurların da isyanı bastırmak amacıyla yaptıklarından dolayı sorumlu tutulamayacakları vurgulandı. Kanun affı şartlı olarak kabul etti. Aftan yararlanmanın şartı 3 ay içerisinde teslim olmaktı. Aftan yararlananların daha sonra tekrar suç işlemeleri durumunda ise daha ağır cezalandırılacakları vurgulandı.

²⁶⁷ İhsan NURİ, a.g.e., s.24.

²⁶⁸ 1928 yılı “Af Kanunu” için bkz. **EK NO 9**

²⁶⁹ Resmi Gazete “**Şark Mıntıkasında Muayyen Vilayet Ve Kazalarda Ceraim Takibatı İle Cezaların Tecili Hakkında Kanun**”, 14 Mayıs 1928, sayı.888.

²⁷⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.11.1., Yer No: 6.22.10, Sayı:6/2879

²⁷¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 3820 Sayılı Kararname**, Fon Kodu: 030.18.01.01. Yer No:023.18.12. Tarih:20.03.1927

²⁷² Hoybun Örgütü’nün bölgedeki zararlı faaliyetlerine engel olmak amacıyla Doğu Vilayetleri Genel Müfettişliği kurularak başına İbrahim Tali Bey getirilmiştir.

²⁷³ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.67.

Bunlara rağmen çıkarılan af tam anlamıyla başarılı olamadı. Zira isyan sona erdirilemedi. Ama yine de isyancılara ve özellikle Hoybun'a ciddi zarar verdi. Hoybun Örgütü içindeki ilk ciddi çalkantı af ilanı ile başladı. Af kanununun bir amacı da Hoybun'u parçalamaktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin bir yandan Hoybun'u çökertmek, diğer yandan Ağrı yöresinde alevlenen ayaklanmayı dağıtmak amacıyla güden af ilanı, Hoybun'un merkez komitesinde yer alan bazı kişilerin örgütten ayrılmasına yol açtı. Bu durum Hoybun saflarında başlayan sarsıntıların ilkiydi. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ve Ramanlı Emin gibi şahsiyetlerin örgütten ayrılmaları, Türkiye'ye gidip teslim olmaları, Hoybun açısından büyük bir kayıptı. Bu durum örgütte ciddi manada moral çöküntüsüne de sebep oldu.²⁷⁴ Bu cümleden olarak Emin ve Ali Rıza, Hoybun'dan ayrılarak Türkiye Cumhuriyeti'ne teslim oldular.

Hoybun ise kararlılık göstererek bölünmeye engel olmaya çalıştı. Af kanununa rağmen Hoybun Cemiyeti "izledikleri siyaseti daha da belirginleştirerek hiçbir devletin siyasi aleti olmadıklarını Türk bütünlüğünü bozarak yeni bir devlet kurmayı amaç edindiklerini duyuruyordu. Bunu da sadece kendi imkânlarıyla gerçekleştireceklerini"²⁷⁵ belirterek İngiliz desteğini de inkâr ediyorlardı.

Ayrıca Hoybun örgütü bu affı amacına uygun olarak yorumladı ve dünya basınına Arapça ve Fransızca açıklamada bulundu:

"...Hoybun'un etkisini ve propagandasını yok etmek için Ankara Hükümeti sürgün işlemini durdurarak genel bir af ilan etti. Bu affla, affın ilan edilmesinden sonraki üç ay içinde teslim olan sürgünlere ülkelerine geri dönme izni verilerek, hükümetin emirleriyle, İstiklal Mahkemeleri tarafından cezaya çarptırılan Kürt yurtseverleri affedildi.

Ankara bu ılımlı tedbirlerle,...dağlarda bulunan Kürt güçlerini silahlarından arındırmak amacını güdüyordu..."²⁷⁶

Af kanununun amacı şüphe yoktur ki isyanın bitirilmesi, yani en rahat biçimde direnişin yok edilmesiydi. Bu yolla bir çözüm olmaz ise askeri tedbirlerle sonuca gidilecekti. Böylece Türk Hükümeti, şiddetten yana olmayıp en ılımlı şekilde isyanın bastırılması taraftarı olduğunu gözler önüne sermişti. Buna karşılık Ağrı bölgesindeki isyancı liderleri aften

²⁷⁴ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.109.

²⁷⁵ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.79.

²⁷⁶ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.291.

yararlanmak istemediler. Hatta bunu Af Kanunu'ndan hemen sonra hiç çekinmeden uyguladıkları şiddet yoluyla gösterdikleri iddiaları da mevcuttur.²⁷⁷

Af Kanunu ile bazı çözümler gerçekleşmişti. 11 Mayıs 1929 tarihli Asayiş raporuna göre 18 kişi Ağrı'dan Karaköse'ye inerek hükümete teslim oldular.²⁷⁸ Fakat tüm direnişçiler ayla ikna edilebilecek insanlar değillerdi. Devletin amacı isyan merkezini tasfiye etmekte. Af da isyanın kırılmasında ciddi bir rol oynayabilirdi. İsyancılarla ikili ilişkiler kurularak isyanı sonlandırmaya yönelik psikolojik harekâtlar da yapıldı. Daha önce heyetler yollayan devlet yetkilileri mektuplar da yolladı. Ancak tam tersi bir etki yapma ihtimali de vardı.

Bu mektuplardan bazıları nasıl olduysa sonradan Hoybun Cemiyeti kurucularından Celadet Bedirhan'ın eline geçmiştir.²⁷⁹ Mektuplardan birisi Bayazıt valisi Süreyya Bey tarafından isyanın askeri lideri Bro Heski Tello'ya gönderilmişti. Burada, dağlara sığınan insanların zor şartlar içerisinde yaşadıkları ve af kapsamı içerisinde teslim oldukları takdirde bu zor durumdan kurtulacakları vurgulandı.²⁸⁰ Devletin şefkatli kollarına sığınmaları tavsiye edildi.

Ağrı bölgesindeki isyancıların çoğunluğunun mektuplardan etkilenmediği ve aftan yararlanmadıkları görülmektedir. Ancak burada bu mektupların ve affın isyancılara ne kadar ulaştırılabildiğinin ayrıca sorgulanması gerekmektedir.

C. ZILAN'LI RESUL AĞA İSYANI (23 MAYIS 1928)

Ağrı isyanı sonunda yaşanan olaylar, yakın bölgelerde de gerginliğe yol açtı. Öyle ki yöre insanı en küçük bir olaydan etkilenebiliyordu. Zilan'lı Resul Ağa İsyanı da bu şekilde önemsiz bir olaydan ortaya çıktı. Ağrı isyanı ile doğrudan bir ilgisi yoktu. Ama Ağrı isyanı dolayısı ile halkın gerginleşmesinin bu isyanın başlangıcında etkisi vardı.

²⁷⁷ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.79 (Yazar eserinde Af bildirisinin etkisinden çekinen bazı eşkıyaların derhal Türk askerine yönelik saldırılara girişip 200 askeri öldürdüklerini iddia etmektedir. Eşkıyalar yakaladıkları subayları diri diri bakır kazanlarda haşlamışlardır. Bu davranışları ile hala yörede etkili olduklarını ve yandaşlarının bu affa inanmamaları gerektiğini ispata çalışıyorlardı. Yazar eserinin bu bölümünde farkında olmadan isyancıların iki konudaki haksızlığını ve çekincesini dile getirmiştir. Birincisi, isyancılar arasında fazla sayıda gönülsüz ve pişman olanının bulunması sonucu ilanın etkili olabileceğidir. İkincisi ise, öldürdükleri asker sayısı konusunda abartıya kaçmış olmasıdır. Askerlerin öldürülüş biçimleri ise isyancıların devletin iyi niyetine karşılık olarak yaklaşımlarının ne kadar haksızca, hunharca ve vahşice olduğunu göstermektedir.)

²⁷⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.10.0.0., Yer No: 127.914.8

²⁷⁹ Celadet BEDİRHAN 1918 yılında Mısır'da "Kürt İstiklal Komitesi" adlı komiteyi kuran Süreyya BEDİRHAN'ın kardeşidir. Bu komite faaliyetlerinde İttihat ve Terakki cemiyetini örnek alarak sürdürmüştür. (Oğuz AYTEPE, "Kürt İstiklal Komitesi" Tarih ve Toplum Dergisi, Ankara 1998, Sayı 173, s.45.)

²⁸⁰ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.57.

Bölgede eşkıyalar ve bölücüler her fırsatı değerlendiriyorlardı. Öyle ki bir mahkeme davetiyesi bile ayaklanma ile son buluyordu. Zilan'lı Resul Ağa'nın ayaklanması da böyledir. Mahkeme Resul Ağa ve kardeşini şahitlik etmek için çağırmişti. Fakat bu çağrıya cevap vermeyen kardeşler için tutuklama kararı çıktı. Bunun üzerine Resul ve Ağıt kardeşler silaha sarıldılar ve ayaklanma başladı.²⁸¹

İsyan küçük çaplı bir isyan olup siyasi amaç taşımıyordu.²⁸² İsyan, Ağrı bölgesine uzak olan Siirt bölgesinde gerçekleşti. 250 isyancının 50'si ölü ele geçirilirken 5 de şehit verildi.²⁸³ Bölgenin uzak olması nedeni ile bu tür olayları değerlendirmek isteyen Ağrılı isyancılardan destek alamadılar. Ama isyanın sonunda onlar da Ağrı isyancılarının taktiğini uyguladılar. 2 ay boyunca süren ayaklanma sonunda Resul ve Ağıt kardeşler İran sınırını geçerek kurtulmayı başardılar.²⁸⁴

VIII. 1929 YILI OLAYLARI

1929 yılı bölge eşkıyasının en fazla olay çıkardığı yıl oldu. Köylere saldırdılar, yol kestiler, baskınlar düzenlediler, hayvanları gasbettiler. Küçük müfrezelere saldırdılar. Karakolları bastılar, silahlarını aldılar. Telefon hatlarını tahrip ettiler.

Eşkıyalık faaliyetleri isyancıların kurdukları küçük çetelerle gerçekleşti. 15–20 kişiden meydana gelen birçok küçük gruplar Zeylan, Van, Bulanık, Malazgirt, Muş, Kağızman, Hıms, Kulp ve Kars'a hücum ettiler.²⁸⁵ Temere Şemki'nin kardeşi Çerho, İğdır ve Bayazıt'ın köyleri ile Tuzluca'nın kuzeyinde bulunan köyleri soydu.²⁸⁶ Şeyh Zahir Kars-Tuzluca bölgesinde yol kesip, eşkıyalık yapıyordu. Ferzende adlı eşkıya İğdır ve Bayazıt köylerindeki hayvanların çoğunu götürmüştü.²⁸⁷

1929 yılında eşkıyalık faaliyetlerinin neredeyse tamamına yakını hayvan çalma ya da soygunculuk yapma şeklinde gerçekleşti. Çaldıkları hayvanları İran'da sattılar ve eşkıyalara gerekli malzemeyi temin etmeye çalıştılar. Bunun ise isyancılar için anlamı çok açıktı. Erzak ve mühimmat temin etmeyi hedefliyorlardı.

²⁸¹ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.85.

²⁸² Anadolu İsyancıları, s.44.

²⁸³ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

²⁸⁴ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.85.

²⁸⁵ Garo SASUNİ, a.g.e., s.310.

²⁸⁶ "Doğu İsyancılarında Bir Türk Subayı", *Dünya Gazetesi*, 20 Mart 1953,

²⁸⁷ Emin KARACA, a.g.e., s.149.

Bölgedeki askeri birlikler imkânları dâhilinde bu eşkıyalar ile mücadeleye devam ettiler.²⁸⁸ Bu birliklerle 1929 yılında eşkıyalara yönelik olarak askeri harekâtlar yapıldıysa da büyük çaplı ve netice alıcı bir harekâtın yapıldığı söylenemez.

1929'da Türkiye, Ağrı da dâhil olmak üzere Doğu Anadolu'nun pek çok bölgesindeki eşkıyalık faaliyetlerini sonlandırmak amacıyla siyasi alanda yenilikler yaptı. 21 Mart 1929 tarihinde Takrir-i Sükûn Yasası kaldırıldı. Kanun, dört yıl önce 1925'de Cumhuriyet'e yönelik tehditlerin artması üzerine çıkarılmıştı. İki yıllığına çıkarılan kanun, 1927'de iki yıl daha uzatılmıştı. Ancak denilebilir ki hükümet Takrir-i Sükûn Yasası'nı hiç kullanmadı.²⁸⁹

Aynı yıl, Birinci Umum Müfettişliği bölgesinde 8 adet seyyar Piyade Taburu kuruldu.²⁹⁰ Ayrıca, Müfettişliğin sorumluluğundaki bölgede bulunan birliklerden 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9 ve 10 ncu Seyyar Jandarma alayları ile Piyade Seyyar Jandarma Alaylarına ayda 5000'er Lira avans verilmesi kararlaştırıldı. Böyle bir karara varılmasının sebebi olarak da, bu birliklerin sürekli eşkıya peşinde ve dolayısı ile dağınık olması sebep olarak gösterildi.²⁹¹

Bölgede görev yapan komutanlar ve Umum Müfettiş İbrahim Tali Bey, sorumluluk bölgelerini kontrol etmek amacıyla zaman zaman denetlemeler yaptılar. Tali Bey, Diyarbakır'dan Karaköse'ye Kulp, Kağızman ve Bayazıt üzerinden geliyordu. Bu tür faaliyetlerin tamamında yolların eşkıyaya karşı emniyetleri alındı.²⁹²

26 Ocak tarihinde Bayazıt'ta Iğdır'dan gelen bir kabileyi soymaya çalışan eşkıyalar askerin yetişmesi üzerine başarılı olamadılar.²⁹³ Şubat ayında elebaşlarından Bro Heski'nin oğlu Davut, Siirt'e kadar inerek insanları katletti, hayvanları gasp etti. Asker üzerine gelince Ağrı'ya kaçtı.²⁹⁴

Bir başka olayda Bayazıt bölgesinde Saç Dağı²⁹⁵ civarında 19 Haziran'da sayısı belirlenemeyen eşkıya ile çarpışma ve peşinden de takip harekâtı yapıldı.²⁹⁶ Bayazıt

²⁸⁸ “Doğu İsyânlarında Bir Türk Subayı”, *Dünya Gazetesi*, 21 Mart 1953,

²⁸⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 490.01.0.0, Yer No:1.2.21., Tarih:21.03.1929

²⁹⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 030.10.0.0., Yer No:127.913.6., Sayı: 4/193

²⁹¹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 080.18.01.02, Yer No:4.36.6., Sayı:1/8139

²⁹² *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:12.73.13., Tarih: 10.07.1929

²⁹³ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya No: 106557, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.913..12., Sayı: 4/803

²⁹⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:128.917.35., Sayı:4/7275

²⁹⁵ *Saç Dağı*, Ağrı Dağı bölgesinde olmayan, ancak Horasan'ı Sarıkamış'a bağlayan bölgenin ortasında yer alır. Yüksekliği dolayısı ile bölgedeki geçide de adını vermiştir.

²⁹⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914.25., Tarih:19.06.1929

istasyonundan demir çalarak demiryolu faaliyetlerini yavaşlatmayı hedeflediler.²⁹⁷ Hatta Urfa'da bulunan bazı eşkıyaların katliam hazırlığında oldukları ve batıdan bölgeye gelecek olan askeri sevkıyatı engellemek amacıyla da tren hattını tahrip edecekleri duyumları dahi elde edildi.²⁹⁸

İran'dan gelerek eşkıyalık yapan aşiretler de oldu. Örneğin 10 Nisan 1929 gecesi Çelikanlı aşireti İran'dan gelerek sınırda bulunan Ağrı'nın Neçon köyünü bastılar. Ancak köylülerin mukavemeti sonunda iki taraftan da üç ölü verildi. Askerlerin yetişmesi sonunda eşkıyalar İran sınırından kaçtılar.²⁹⁹ Aynı gece 10 eşkıya Iğdır'daki bir değirmeni bastılar.³⁰⁰ Bu eşkıyaların isyancılarla ilişkileri tartışmalıdır. Ancak amaçlarının bölgedeki tüm eşkıyanın çektiği yiyecek sıkıntısına çözüm bulmak olduğu da çok açıktı.

1929 yılından başlayarak asilerin çaldıkları hayvanları İran'da silah ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sattıkları görülmektedir. 18 Kasım 1929 tarihli asayiş raporundan Bro Heski'nin oğlu Davut'un 50 atlı ile birlikte Bayazıt'ın Yılanlı köyünden 100 kadar küçükbaş hayvanı gasp ettiği anlaşılmaktaydı.³⁰¹

Bu arada Ermeniler de isyancıları başıboş bırakmadılar. Onları örgütleyerek daha aktif olmalarına uğraştılar. Eylül 1929'da, daha önce olaylara karışmayarak Güneyde kalan Yado³⁰², Cibranlı Sadık ve diğer bazıları Ermenilerle beraber Hasice'de bölücülük faaliyetleri göstermeye başladılar. Yado, Diyarbakır ve Osmaniye bölgesinde aktif olmaya çalıştı. Ancak bu durum hakkında alınan istihbaratlar anında ilgili birliklere bildirildi. Ağrı bölgesi de olaylardan haberdar edildi.³⁰³

Bu arada eşkıyalardan Mişkanlı Mustafa, Beşar Çete Oğlu ve Kör Hüseyin Paşa'nın iki oğlu gibi bazıları Garzan'da (Siirt'e bağlı Kurtalan İlçesinin eski adı) Birinci Umum Müfettişliği'ne teslim oldular.³⁰⁴ Kör Hüseyin Paşa'nın diğer üç oğlu ise henüz eşkıya ile beraberdi.

²⁹⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106585, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914..8., Sayı:4/3279

²⁹⁸ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 96B76, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:112.758..13., Sayı:4/1676

²⁹⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106579, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914..2., Tarih: 22.04.1929

³⁰⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106578, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914..1., Tarih: 20.04.1929

³⁰¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106742, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 128.917..35.

³⁰² **Yado**, bölgedeki eşkıyalardan biridir. 1929 yılına kadar isyancılara katılmamıştır. Ancak bu tarihten itibaren Ermenilerin de kışkırtmaları ile bölücülük faaliyetleri yapmaya başlamıştır. İsyanın bastırılmasından sonra 1936 yılına kadar eşkıyalığa devam etmiştir.

³⁰³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 96B298, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:113.771.9.

³⁰⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106602, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914..25.

Bölgedeki aşiretlerin arasındaki çatışmalar ve olaylar da sürüp gidiyordu. Eşkîyalarla yaşanan çarpışmaların yanı sıra askerler bir de bu aşiret kavgaları ile uğraşıyorlardı. Kan davası gibi nedenlerle Ağrı'da Kızılbaşoğulları Aşireti ile Ali Mirza Aşireti 1929'da birbirine girdi.³⁰⁵

Aynı dönemde Suriye sınırımızda da asayişsizlik olayları yaşanıyor. Suriye'den gelen eşkıyalar sınırdaki birliklere saldırılar düzenleyip askerlerimizi şehit ediyorlardı.³⁰⁶

İsyan bölgesinde görevlendirilen subaylar görev yerlerine gitmekte zorlanıyorlardı. Eşkîyalar yol güvenliğini dahi tehdit eder olmuşlardı. İsyancı adı verilen bu eşkıyalar devletin otoritesini sarsmaya çalışıyorlardı. Bölgede yolları kesiyorlar, araçları soyuyorlardı.³⁰⁷ Bu durumda şoförler ancak Erzurum'a kadar gitmeye razı oluyorlardı.³⁰⁸

İran'dan sık sık sınırı kaçarak Türkiye'ye gelen Sakanlı Aşireti'nin reisi Şeyh Abdülkadir³⁰⁹, vergi vermek istemeyince sürgüne gönderildi. Daha sonra İzmir'de sürgünken kaçarak bölgeye geldi.³¹⁰ Burada Kotanlı ve Sakanlı aşiretleri arasında düşmanlığı körükledi. Tendürek olaylarının başlamasına neden oldu.³¹¹ 20 Eylül 1929'da Şeyh Abdülkadir ve adamlarına karşı bir harekât yapıldı. Bu harekâta Hava Kuvvetleri de katıldı. Ancak yine eşkıyanın İran'a kaçmasına engel olunamadı.³¹² Harekâtın sonunda 27 Eylül'de Şeyh Abdülkadir adamları ile beraber İran'a kaçmıştı.³¹³

Daha sonra bir kız meselesi yüzünden katil olan Şeyh Zahir de Şemekanlı Aşireti³¹⁴ ile beraber isyancılara dâhil oldu. 300 haneli Kızılbaş Aşireti de isyancılara katılınca, isyancılardan sayıları en büyük mevcuda ulaşmış oldu.³¹⁵

³⁰⁵ “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,*Dünya Gazetesi*, 8 Mart 1953,

³⁰⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya No: 106586, Fon Kodu: 030.10.0.0, Yer No:127.914..9.

³⁰⁷ “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,*Dünya Gazetesi*, 7 Mart 1953,

³⁰⁸ “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,*Dünya Gazetesi*, 6 Mart 1953,

³⁰⁹ Şeyh Abdülkadir, Şemekanlı aşiretinin Türkiye'den İran'a göç eden kısmının liderlerindedir. 400 hanelik kabinesi ve 500 silahlı adamı mevcuttur. Sahip oldukları hayvanları otlatmak için sınır aşarak Aladağ yaylasını kullanırlardı. Hükümetin hayvanlar için istediği vergileri vermemek için zorbalık ve eşkıyalık yaparlardı.(Bknz. “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,*Dünya Gazetesi*, 8 Mart 1953,)

³¹⁰ M. KALMAN, *Ağrı Direnişi*, s.26 – 27.

³¹¹ A. Haluk ÇAY, a.g.e., s.341.

³¹² *Dünya Gazetesi*, 18 Mart 1953, “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,

³¹³ A. Haluk ÇAY, a.g.e., s.341.

³¹⁴ **Şemekanlı Aşireti**, 1929 yılında Ağrı'daki Gevgeve bölgesinde eşkıya ile asker arasında yaşanan bir çarpışmada askerlerin gözleri önünde eşkıyaya su ve erzak taşıdı. Ayrıca kadınlı erkekli silahlarıyla beraber eşkıyaya katılarak yardım etti. Daha sonra askerlerin takibinden kurtulamayınca Ağrı Dağı'nda Şemekan Aşiretinin reisi Temere Şemki ve kardeşi Çerho Bro'ya katıldılar. (Bknz. “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”,*Dünya Gazetesi*, 12 Mart 1953,)

³¹⁵ Emin KARACA, a.g.e., s.149.

1929 yılındaki bu katılımlardan sonra denilebilir ki eşkıya ve çetecilerin isyancılara katılmaları, hep üzerlerine yapılan askeri harekâtlardan sonra gerçekleşti. Bütün bu katılımlardan sonra isyancı gruplara karşı Eylül 1929'da çeşitli askeri harekâtlar yapıldı. Ancak bu tür faaliyetlerin isyancıların tamamına yönelik olduğu söylenemez. Harekâtlar bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerini önlemeye yönelikti.

Buraya kadar ki olaylardan sadece çetelerin bölgede dolaşarak eylem yaptıkları ve Ağrı bölgesindeki isyancıların liderlerinin bölgenin dışına çıkmadıkları sonucuna ulaşılmamalıdır. Zira lider kadro da bölgede farklı yörelerde boy gösterdiler. 1929 yılı sonuna doğru İhsan Nuri, Ferzende ve Kör Hüseyin Paşa'nın oğullarından Mehmet ve Nadir ile birlikte Zilan bölgesine gittiler.³¹⁶

Bu faaliyetlere yönelik kalıcı bir tedbir almak için alınan önlemler tam anlamı ile yeterli değildi. Sınır güvenliğinin sağlanması da gerekiyordu. Bu sebeple 1929'da daha çok 1930'a yönelik hazırlıklar yapıldı. Zira sınır güvenliğinin sağlanması ancak 1930'da gerçekleştirilebilecekti.

İran ile sınır sorununun çözülmesi için Dışişleri Bakanlığı'na 20 Kasım 1929'da yetki verildi.³¹⁷ Ayrıca devletimiz bu açık ihanet ve devletlerarası hukuka sığmayan tecavüzler karşısında 28 Aralık 1929 tarihinde Ağrı bölgesinde 1930 Haziran'da başlamak üzere bir askeri harekât kararı aldı ve Türk Genelkurmay'ı bunu tatbikata koydu. Harekât öncesinde 9 ncu Kolordu Komutanlığı'na Salih Paşa (Omurtak) getirildi. Öte yandan planlamaya esas olması açısından bölge hakkındaki tüm ayrıntılar dikkate alınmıyordu. Bilhassa harekât sahasındaki su ihtiyacı üzerinde duruluyordu. Zira bölgede çok az su bulunmaktaydı.³¹⁸ Bir yıl sonra Tahran Sefirliği'nde ise Hüsrev Gerede görev yapacaktı.³¹⁹

³¹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 96A311, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer No:112.753..14.

³¹⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 437-11 Fon Kodu:030.18.01.02. Yer No:6.56..6.

³¹⁸ Emin KARACA, a.g.e., s.151.

³¹⁹ **Hüsrev GEREDİ**, 12 Mart 1886 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Askeri okulları bitirmeye müteakip 1908'de Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Atatürk ile beraber 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan 18 subaydan birisidir. Yeni Cumhuriyetin kurulması ile beraber kritik görevlerde bulunmuştur. En son olarak da 2 nci Dünya Savaşı yıllarında Berlin Sefiri olarak görev yapmıştır. 22 Mart 1962 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. (Bknz. Fethi TEVETOĞLU, a.g.e., s.203.)

IX. 1930 Yılı Olayları

1930 yılına gelindiğinde, Ağrı isyanını başlatanlar ve lider kadro hala yakalanmamıştı. Bu durum ise isyanın giderek daha fazla yayılmasına sebep olmaktaydı. Bu cümleden olarak 1929 yılı sonunda isyancılar en güçlü mevcutlarına ulaşmışlardı.

1930 yılında da, diğer yıllarda olduğu gibi neredeyse tüm Doğu Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri gerçekleşti. İsyancıların yarattığı kargaşa ortamından faydalanarak eşkıyalık yapan pek çok çeteler türediler. Ağrı Dağı ve yakın bölgesindeki isyancı ve eşkıya sayısı 3500 olarak tahmin ediliyordu.³²⁰ Bu eşkıya ve isyancılarla sık sık çatışmalar gerçekleşmekteydi. Bu çatışmalardan birisi İngilizlere göre Mayıs ayında yaşandı. Askerlerle isyancılar arasındaki bu çatışma çok şiddetli oldu. Bayazıt - Karaköse arasındaki yolda gerçekleşen çatışma sonunda beş subayın şehit edildiği iddia edildi.³²¹

Bu arada askeri birliklerin Ağrı bölgesindeki isyancılara yönelik hazırlıkları Anadolu'nun diğer bazı yörelerinde zaafiyete ve asayişsizliğin artmasına fırsat verdi. Elazığ, Güngüş, Ovacık, Pertek, Nazımiye, Malazgirt ve Van'da eşkıyalıklar ile silahlı çatışma tecavüz, gasp, adam öldürme ve hırsızlık gibi olaylar oldu.³²²

Bundan başka Siirt'ten Karaköse'ye kadar hemen her yerde eşkıyalık faaliyetleri ile karşılaşıldı. 1 ve 2 Haziran tarihlerinde Bayazıt'ın köylerinden hayvanlar çalındı. Ayrıca diğer pek çok bölgede de hayvan hırsızlığı yapıldı.³²³ Yine Kasım ayı başlarında Erciş'ten 1500 koyun götürülmüştü.³²⁴ Özellikle bu yıl hayvan hırsızlığında artış görülmekteydi. Bunların bir kısmı basit hırsızlık olaylarıydı belki, ama hayvanların büyük çoğunluğunun İran'da satılarak isyancılara mali destek de sağlandığı muhakkaktı.

Bölgede sadece eşkıyalık ya da çetecilik hareketleri olmadı. Mart 1930'da Erzurum'da Şeyh Sait'in oğulları ile beraber 90 bölücü tutuklandı. Bunlarla beraber Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı anda ayaklanmalar çıkarmayı hedefleyen bir Kürt Komitesinin programı da ele geçirildi.³²⁵

³²⁰ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.185.

³²¹ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.178.

³²² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106859, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 128.920..4.

³²³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106861, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 128.920.6.

³²⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106742, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 128.917..35.

³²⁵ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.178.

Bu arada K r Hüseyin'in oğulları adamlarıyla beraber Muş'un Nemrut Dağı bölgesinde gezmeye başladılar.³²⁶ Onların askeri birliklerin dikkatleri dağıtmaya ve başka yerlere çekmeye çalıştıkları düşünülebilir. Ayrıca kendilerine destek arayışına da girmiş olabilecekleri başka bir olasılıktır.

Bu gelişmeler öncesinde zaten bir harekât planlanıyordu. Ancak bölgedeki eşkıyalık ve terör faaliyetlerinin çoğalması bu harekâta duyulan ihtiyacı arttırdı. Bu tür harekâtlarda ne olursa olsun isyancıların rahat hareket etmelerine engel olmak ana askeri prensiptir. Asla operasyonlara ara verilmez. Son harekât öncesi 1930 yılında Türk Ordusu bu prensibe uygun olarak şartların da müsaade ettiği her ortamda isyancılara ve eşkıyalara karşı askeri harekâtlar yaptı. Ancak asıl hedef yapılması planlanan büyük harekâttı. Askeri birlikler yavaş yavaş bölgede konuşlandırılmaya başlandı. Bir Süvari Taburu Iğdır-Bayazıt yolu üzerindeki Karabulak Köyü'ne yerleştirildi. Başka bir Süvari Taburu da eşkıyanın hareketlerinin fazla olduğu Tuzluca bölgesinde görevlendirildi. Seyyar Jandarma Alayları da bölgeye kaydırıldı. Bir alay Bayazıt istasyonunda ikamet ettirildi. Ağrı'nın doğusundaki Başköy'de de bir hudut bölüğü konuşlandırıldı.³²⁷

Ağrı bölgesinde olmayan ama isyancılara karşı yapılacak harekâtları etkileyecek bölgelerde de yığınaklanma yapıldı. 24 Mart'tan itibaren 4 süvari birliği de Erciş'e kaydırıldı. Ayrıca Jandarma birlikleri sınıra doğru yönlendirildi.³²⁸

Böylece Ağrı bölgesi tamamen çevrelenmiş oldu. İngilizlere göre sınıra yerleştirilen birliklerin sayısı on beş bini bulmuştu.³²⁹

Bölgede konuşlanan askeri birliklere rağmen isyancılar ve eşkıyalarda belirgin bir hareketlenme olmadı. Onlar da konumlarını korumaya çalıştılar. Bazen askeri birlikler ile eşkıyalar birbirlerine çok yakın konuşlanıyorlardı. Öyle ki, bazı yerlerde askeri birlikler eşkıyaların çadırlarını hatta kendilerini çıplak gözle görebiliyorlardı.³³⁰

Askeri birliklerin ihtiyaç duyacağı silah ve mühimmat da farklı yollarla birliklere ulaştırıldı. İki yüz deve yüklü mühimmat Diyarbakır'dan Karaköse'ye gönderildi. Nisan ayı

³²⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 106861 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 128.920.6.

³²⁷ **Dünya Gazetesi**, 21 Mart 1953, "Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı",

³²⁸ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.179.

³²⁹ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.156.

³³⁰ "Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı", **Dünya Gazetesi**, 23 Mart 1953,

sonlarında Batum'dan gelen yük gemisinden de silah ve mühimmatlar develerle, kamyonlarla bölgeye taşındı.³³¹ Bu arada yapılması planlanan Ağrı harekâtı nedeniyle Bayazıt ve Iğdır'daki birliklere eksiklerin tamamlanması için para tahsis edildi.³³² Her şeye rağmen planlanan harekâtı kısıtlayan esas problem su sıkıntısıydı. Bu durumda da Serdarbulak vadisi ve Kabaktepe bölgeleri stratejik bir öneme haiz oluyordu. Gerek planlarda gerekse de harekâta su kaynağı bulunan bölgeler stratejik arazi arızası olarak rol oynayacaktı. Ama neredeyse tüm tedbirler alındığından ve hazırlıklar tamamlandığından dolayı son harekâtın zamanı gelmişti.

Ancak bu plan daha tam olarak uygulamaya konulmadan Erciş olayları, Zeylan İsyanı ve Tutaklı Alican İsyanı gibi farklı amaçlı isyanlar gerçekleşti.³³³ Bunlardan Erciş ve Zeylan olayları Ağrı isyancıları tarafından çıkarıldı ve idare edildi. Ağrı isyanı ile ilişkili bir başka olay ise 500 atlı ile Hakkâri'nin Oratan bölgesinde çıkarılan ayaklanmaydı.³³⁴ Bu olayda isyancılar doğrudan rol almadılar. Ama olayların birlikleri etkilediği muhakkaktı. Zira Ağrı'da yoğunlaşması gereken askeri birlikler için başka bölgede yeni bir sorun ortaya çıkmıştı.

Öte yandan askeri harekât öncesinde Ağrı'daki haydutlar da eşkıyalıklara devam ettiler. Birçok çetelere bölünerek yol kestiler, geçitlere ve bazı garnizonlara saldırmaya çalıştılar. Telgraf ve telefon tellerine zarar verdiler.³³⁵

Artık tüm yurt, isyanın ve olayların sona ermesi konusunda sabırsızlanmaya başlamıştı. Basında sık sık “olayların artık bitmesi gerektiği ve isyancıların hakkından gelinmesi lazım geldiği” yönünde haberler yer alıyordu. Anadolu ajansının çalışmaları ile 10 Haziran 1930 tarihli gazetelerde Eşkîya, Şaki, Sergerde, Ecnebi kaynaklı gibi başlıklarla, bölgedeki olayları anlatan bir takım yazılar yayınlandı. Daha sonraki tarihlerde de Ağrı'daki Kürt isyancılar hakkındaki haberler gazetelerde yer aldı. Burada Şaki, Sergerde ve Ecnebi kavramları, çoğunlukla dışarıdan gelen eşkıyaları tanımlamak amacıyla kullanıldı. Dışarıdan gelen eşkıyalar da ya İran kaynaklıydılar, ya da İran üzerinden yurda giriş yaptılar. İsyancılar yine her fırsatta ve her olayda İran'ı kullanmaya devam ettiler.

³³¹ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.179.

³³² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Sayı: 9037, Dosya No: 40-89, Fon Kodu: 30.18.01.02., Yer No: 9.16..7.

³³³ Emin Karaca, a.g.e., s.157.

³³⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 85103, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 83.549..19.,

³³⁵ Emin Karaca, a.g.e., s.157.

10–11 Haziran’da bölgede başlayan sınır tecavüzlerinden sonra bir kez daha anlaşıldı ki, hemen her gün İran’ın içinden kalkıp gelen aşiretler sınırlarımıza 4–5 km kadar yaklaşıyorlardı. İran’ın bunun farkında olmadığı düşünülemezdi.

İsyancılara yönelik ilk harekât 11 Haziran 1930 da Kabaktepe bölgesine yapıldı. Kabaktepe, Ağrı Dağı batısında bulunuyordu. Su kaynaklarına sahip olması nedeniyle stratejik öneme haizdi. Kabaktepe’ye yapılan harekât bu yüzden önem arz ediyordu. Bölgenin susuz olduğu düşünülürse bu suyun değeri de ortaya çıkmaktaydı. Eşkîyalar suyu bırakmamak amacıyla bölgeyi savunmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Harekâta 6 adet uçak da katılınca eşkıyanın direnişi kırıldı. Uçaklar 18 Haziran’a kadar bölgede görev yaptılar. Eşkîyalar ise daha yükseklerle çekilmek zorunda kaldılar. Askerin suyu kullanmasına engel olmak amacıyla suyun yatağını dahi değiştirdiler. Her iki taraf da suyun yapılacak olan harekâta etkisinin farkındaydı. Büyük harekâtın sonuna kadar, askeri birlikler Kabaktepe bölgesini bırakmadılar. İhsan Nuri ise Kabaktepe bölgesindeki asker mevcudunu azaltabilmek ve yeniden buraya hâkim olabilmek için diğer bölgelerde başka isyanlar çıkarma kararı aldı.³³⁶

İsyancılar bu karar üzerine boş durmadılar. Her fırsatta olaylar çıkarmaya, baskınlar düzenlemeye devam ettiler. Yüz on atlı ile 19–20 Haziran gecesi sınıra yakın Hanik köyüne de baskın düzenlediler. Jandarmalar isyancıları başarı ile geri püskürtüler.³³⁷ İsyan püskürtülmesine rağmen bu isyancı gurubu yakalanamadı. Kaçabilecekleri tek yer olan İran’a kaçtılar.

Hoybun ise asilerin ihtiyaçlarını karşılamak için uğraşıyordu. Ermeni Ruben, kendisini “1914 Ermenistan’ının Savaş Bakanı” olarak tanıtarak İngilizlerden isyancılar için silah temin etme uğraşısı içine girdi. Ona göre Kürtler 3-4 yıldır sürdürdükleri mücadelelerinin sonunda az da olsa bağımsızlık kazanmışlardı. Erciş kuzeyi ile Ağrı Dağı ve kuzeyini kontrol ediyorlardı. Bu iki bölgeyi birleştirip devrim alanı yapma uğraşı içindeydiler. Bu nedenle de silaha ve mühimmata ihtiyaçları vardı. Bunu da İngiltere’nin de desteği ile Irak topraklarından gerçekleştirmek için girişimlerde bulundu.³³⁸

Bütün bunlardan sonra bu yıl içerisindeki en önemli gelişme Türkiye ile İran arasındaki ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve isyanı sonlandırabilecek tedbirlerin alınması oldu.

³³⁶ “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”, *Dünya Gazetesi*, 21 Mart 1953,

³³⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, “Kuvvetlerimiz Ararat Dağı Sahasını Tamamen İhata Etmiştir”, s.5., 3 TEMMUZ 1930

³³⁸ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.184.

Kesin sonuç alınacak ortam İran'la anlaşma sağlandıktan sonra oluştu. Yılsonunda da isyan tamamen bitirildi.

A) ERCİŞ OLAYLARI VE ZEYLAN İSYANI

Ağrı bölgesinde isyancılara yönelik olarak yapılacak olan askeri harekâtın başlangıç tarihi Haziran 1930 olarak kararlaştırılmıştı. Planlanan bu askeri harekâttan önce, özellikle Erciş'te meydana gelen olaylar, bölgenin yeniden ısınmasına sebep oldu. Böylece Haziran 1930'da yapılması planlanan harekâtı Ekim ayına kadar gecikti.

Bu arada Ağrı bölgesi ve yakın çevresinde de çok sayıda çetecilik faaliyetleri oluyordu. Her şeye rağmen o yıllarda yaşanan çetecilik olaylarının tamamını ayaklanma ile bağdaştırmak yanlıştır. Ancak bu amacı güden az sayıdaki çeteciler ile Erciş ve Zeylan'daki eylemlerin, dikkatleri Ağrı bölgesinden başka bir bölgeye çekmek ve askerinin farklı bölgelere yoğunlaşmasını sağlamak için yapıldığı çok açıktı.

Zeylan olayları, isyancılar tarafından Ağrı isyanına bağlı ve paralel olarak Kürt muhtariyeti kurmak maksadıyla planlandı ve icra edildi.³³⁹ Olaylar Hoybun'un sözde komutanı İhsan Nuri'nin Kabaktepe'yi kaybetmesinden sonra verdiği talimatla başladı. Bu olaylarda ilk kez "Kürt Muhtariyeti" isteği ve Ermenilerin aktif olarak olaylara katılması sonunda hayal ettikleri Ermeni Devleti kurulması gibi çapraz istekler gündeme getirildi.³⁴⁰ Zira isyancıların arasında Ermeni Abraham Paşa'nın da adı geçmekteydi.³⁴¹ Olayların arkasındaki örgütün ismi ise hiç kimse için yabancı değildi. Çünkü daha önce olduğu gibi Erciş- Zeylan bölgesinde çıkarılan olayların arkasında Hoybun örgütü vardı.

Türk Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan "İstihbarat Raporu" yine Hoybun örgütünün Erciş- Zeylan bölgesi olaylarının da arkasında olduğunu belirtiyordu. Rapora göre isyan hareketi, Kör Hüseyin Paşa ve Emin Paşa oğulları tarafından Hoybun Cemiyeti hesabına idare edilmekteydi.³⁴²

Olaylar 19 Haziran'ı 20 Haziran'a bağlayan gece İran topraklarında toplanan 110 isyancının sınırı geçmesi ile başladı. Bunlar, başında Yusuf Abdal ve Kör Hüseyin'in oğulları

³³⁹ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

³⁴⁰ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s. 87.

³⁴¹ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s. 87

³⁴² Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.349.

olduğu halde sınır geçip, Hayderen aşiretiyle birleştiler. Zeylan yöresindeki köylere yayılarak isyanı başlattılar.³⁴³ Burada yaşayan aşiretlerin bazıları da isyancılara destek verdiler.³⁴⁴ Bunlar Halikanlı, Beliganlı ve Teze aşiretleriydi.³⁴⁵ Daha sonra Zeylan, Celalli, Hayderen, Banuki, Adaman aşiretleri de isyana katıldılar. Ayrıca asilerin dışındaki Zeylan bölgesi halkının büyük çoğunluğu da asilerle beraber hareket ettiler. Asilerin kuvveti, isyana destek veren yöre halkı hariç toplam 1300 silahlı eşkıyayı bulmuştu. Bunlar, Zeylan’da Seyit Resul yönetiminde 400 asi ve köylüler, Çaldıran’da 500 asi ve köylüler, Erciş’te 400 asiden ibarettiler.³⁴⁶ Ancak isyancıların mevcutları ile ilgili farklı rakamlar da telaffuz edildi. İç İşleri Bakanlığına göre Zeylan ayaklanmasını gerçekleştirenlerin mevcudu 200 çadırdan ibaretti.³⁴⁷ Basın ise Zeylan ayaklanmasına katılanların mevcudu hakkında içeriden ve dışarıdan gelen asilerin toplamının 1500 den fazla olduğunu yazdı.³⁴⁸

İsyan bölgesi; Bendimayi Suyu, Tendürek, Muratbaşı, Bozdağ, Güngördağı, Erciş bölgesiydi.³⁴⁹ Olaylar bu bölge genelinde devam ediyordu. Kör Hüseyin ve Emin Paşa oğulları komutasındaki birkaç yüz kişilik savaşçı grubu Erciş’in 20 km kuzeyindeki Zeylan merkezini ve Jandarma karakolunu bastı.³⁵⁰ Ancak bu harekât, İhsan Nuri’nin planladığı zamandan önce başladı.³⁵¹ Bu cümleden olarak da Erciş ve Zeylan’da meydana gelen olayların İhsan Nuri ile ve dolayısıyla Ağrı isyanı ile ilgili olduğu ortadaydı.³⁵²

İsyancılar, Zeylan’dakine benzer bir hareketi Iğdır-Aralık’ta da denediler. İlk iş olarak telgraf tellerini tahrip etiler. Sonra hükümet konağını ele geçirdilerse de başarısız oldular.³⁵³ Bu arada bir grup Belikanlı aşireti mensupları da sınırı geçerek Ovacık Köyü yöresinde saldırıya geçtiler.³⁵⁴ Olaylar geniş bir bölgede gerçekleşiyordu. Yapılan eylemlerle bölgeye hâkim oldukları imajını yaymaya çalışıyorlardı. Dolayısı ile yöre halkını kendi yanlarına çekerek büyük

³⁴³ Emin KARACA, a.g.e., s.33.

³⁴⁴ Eşkıyanın İran’daki merkezi Makü’yü, Ağrı dağı, Bulakbaşı hudut karakolunu ve diğer harekât sahasını gösteren harita için bknz. **EK NO 10**

³⁴⁵ “**Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı**”, **Dünya Gazetesi**, 25 Mart 1953,

³⁴⁶ Selahattin ÇETİNER, s.211.

³⁴⁷ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.218.

³⁴⁸ **Vakit Gazetesi**, “İkinci harekâta hazırlık”, s.1., 8 Temmuz 1930

³⁴⁹ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.19.

³⁵⁰ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.102.

³⁵¹ İhsan NURİ, a.g.e., s.72.

³⁵² İhsan NURİ’ye göre “Zilanlılar, kendilerine yollanan genelgeyi yanlış yorumlayarak zamanından önce Hasan Abdal üzerine hücum etmişlerdir. Başarısızlığın nedeni de buydu.

³⁵³ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Ağrı Dağı İhata edildi”, s.1., 17 Temmuz 1930

³⁵⁴ Emin KARACA, a.g.e., s.33.

bir isyan hedeflediler. Bu cümleden olarak olayların son derece planlı ve organize olduğunu da söylemek mümkündür.

Ancak bu isyanda Şikanlı aşireti ve Derviş Bey gibi bazı aşiretler de devlet yanlısı tutumlarını sergilediler. Şikanlı Aşireti 300 kişilik kuvvetiyle harekâta katıldı. Ayrıca Derviş Bey ve Aşireti de devletle işbirliği yaptı.³⁵⁵ Harekâta katılan birlikler ise başlangıçta çoğu 7 nci Kolordu'ya ait olmak üzere 6 Piyade Taburu, 1 Hudut Taburu, 1 Jandarma Taburu, 1 Süvari Alayı ile 1 Süvari Grubu ve 1 Dağ Topçusundan oluşuyordu.³⁵⁶

Zeylan bölgesi ve civarında çatışmalar devam ederken Mihemed adlı eşkıyanın yönetiminde isyancılardan bir grup Erciş'e yöneldi.³⁵⁷ Zeylan'da olaylar isyancılardan planladığı gibi gelişmişti. Zira halk desteği almışlardı. Ancak Erciş'te aynı durum geçerli değildi. Erciş'in Zeylan'dan farkı; Erciş'te meydana gelen olayların bastırılmasında orada görevli askerlerin olduğu kadar yöre halkının da katkısının sağlanmasıydı.³⁵⁸ Erciş'teki Jandarma Komutanı elinde bulunan silahları askerlere ve bölge halkına dağıtarak isyancılara karşı çıktı. Bölge halkının da müdafaaya katıldığı Erciş'e isyancılar giremediler.³⁵⁹ Makü'den Erciş'e kadar uzunca bir dağ mıntıkasını aşarak Ağrı isyancılara katılan, Erciş kasabasını zapta yeltenen eşkıyalar 9 Temmuz 1930 tarihinde Süphan Dağı'na sürüldüler.³⁶⁰

Askeri birliklerin harekâtı kesintisiz olarak sürmekteydi. Süphan Dağı'nın rakımı 4434 metredir. Bu rakımda barınmanın zorluğu çok iyi hesaplanarak isyancılardan Zeylan Deresi'nde sıkıştırılması sağlandı.³⁶¹ Zira eşkıyalar dağın zirvesinden ziyade dere yatağını tercih ettiler. Burada isyancılardan büyük zayıf vermelerinden öte son harekâttan önce içine girdikleri psikolojik zafiyet çok daha önemliydi.

Zeylan ve Erciş harekâtlarında Hava Kuvvetleri de kullanıldı. Bu durum karşısında dere tabanındaki isyancılar mecburen yön değiştirerek daha yükseklerle çıkmayı tercih ettiler. Eşkıyalar hava ateşinden kurtulmak ve çemberini her an yukarılara doğru daraltan birliklerin

³⁵⁵ M. KALMAN, s.151

³⁵⁶ Selahattin ÇETİNER, a.g.e., s.211.

³⁵⁷ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.102.

³⁵⁸ Askeri birliklerin Ağrı dağı ile aynı anda Zeylan deresine yaptığı askeri harekâtı gösteren harita için bkz. **EK NO 11**

³⁵⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Temizlik Başladı", s.1., 13 Temmuz 1930

³⁶⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Şark Hududumuzdaki Vaziyete Bir Nazar", s.1., 10 Temmuz 1930

³⁶¹ 1930 yılında eşkıyanın üstlendiği ve askeri harekât planlanan bölgeleri (Ağrı, Bayazıt, Erciş, Zeylan) gösteren harita için bkz. **EK NO 12**

önünden kaçmak için 3000 metreden yüksek tepelere çıktılar. Zirveler ise karla örtülüydü.³⁶² Bu durum ise onların yaşam şartlarını daha zorlaştırdı.

İsyancılara etki eden başka bir olay ise ünlü eşkıya Simko'nun öldürülmesiydi. Ağrı isyanı öncesinden beri hem Türkiye hem de İran'da şakilik yapan Simko adlı bir eşkıya vardı. Bu eşkıya özellikle İran'da sık sık karışıklıklar çıkarıyor ve İran ordusu ile çatışıyordu. Ancak ülkemiz için de bir tehdit oluşturuyordu. 1926 yılında İran'ın Simko'ya yönelik olarak yaptığı büyük çaplı askeri harekât üzerine sınırı geçerek ülkemize girme ihtimali ve alınabilecek tedbirler dahi düşünülüydü.³⁶³ Zeylan olaylarının olduğu dönemde eşkıya Simko'nun da İran askerleri tarafından öldürüldüğü haberi 23 Temmuz 1930 tarihinde basında yer aldı. Bu olayın da isyancıların moralini olumsuz etkilediği aşikârdır. Zira Simko, yıllarca Türk askerlerini de uğraştırmış bir hudut eşkıyasıydı.³⁶⁴

Diğer taraftan Zeylan bölgesinde sıkıştırılan eşkıyalar çok güç duruma düşürülmüşlerdi. Lojistik destekleri engellenen isyancılar oldukça zayıf düşmüşler ve ağır kayıplar vermişlerdi. Bu gelişmeler sonucunda ilk saldırılardan sonra yerlerini terk eden bölge halkı, Temmuz ayının ortalarından itibaren köylerine geri dönmeye başladı.³⁶⁵

Erciş olaylarının ve Zeylan isyanının en önemli özelliği basında ilk defa bu kadar yoğun olarak İran'dan gelen Şakilerin isyancılara yardım ettiğinin açıklanması ve dolayısı ile toplumsal bir tepkinin ve baskının doğmasının sağlanmasıydı. Bundan sonra isyanın sonuna kadar “İranlı Şaki” kavramı basında çok sık kullanıldı. Basın, İran'dan gelen şakilerin de isyancılara yardım ettiğini açıkça yazıyordu.

Temmuz 1930 tarihinde bölgede şiddetli çatışmalar oldu. Yayın organlarında ölen isyancı sayısı ile ilgili çelişkili rakamlar telaffuz edildi. İsyan genelinde en büyük destek İran tarafında yaşayanlardan geliyordu. Nitekim Halikanlı Aşiretinin İran'dan gelen üyelerinden 60'ı Erciş'te, 60'ı Zeylan'da ölü olarak ele geçirildi.³⁶⁶ Milliyet muhabiri, bu çatışmalarda 3000 isyancının öldürüldüğünü ve 200 kadar köyün eşkıyalarca yakıldığını bildiriyordu.³⁶⁷ Vakit

³⁶² **Cumhuriyet Gazetesi**, “Ağrı Dağı İhata Edildi”, s.1., 17 Temmuz 1930

³⁶³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 3820 Sayılı Kararname, Dosya: 96-39, Fon Kodu: 30..18.1.1., Yer No: 19.44..1.

³⁶⁴ **Vakit Gazetesi**, 23 Temmuz 1930

³⁶⁵ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Şark Hududumuzda”, s.1., 12 Temmuz 1930

³⁶⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Temizlik Başladı”, s.1., 13 Temmuz 1930

³⁶⁷ **Milliyet Gazetesi**, 20 Temmuz 1930

Gazetesi ise asilerin zayıyatının 1000'den fazla olduğunu yazıyordu.³⁶⁸ Diğer bazılarında ise Zeylan harekâtında imha edilenlerin 1500 den fazla olduğu iddia ediliyordu. Öyle ki sadece bir askeri müfreze ile girilen çatışmada bile öldürülen isyancıların sayısı 100 kişiyi bulmuştu.³⁶⁹

Buraya kadar verilen rakamların yüksekliğinin uygulanmakta olan psikolojik harekât ile de ilgisi araştırılmalıdır. Zira bu tür harekâtlarda isyancıların moralini bozmak ve toplumsal destek sağlamak amacı ile böylesine yüksek rakamlar da verilebilmektedir. Bu cümleden olarak, basının öldürülen isyancı sayısını yine Psikolojik Harp kapsamında abarttığı söylenebilir. Yine de bu rakamlar olayların büyüklüğü hakkında bilgi verebilmekteydi. Her ne kadar psikolojik harp kapsamında sayının abartıldığı düşünülmeğe de; basının verdiği ölü sayısından İran'dan gelen isyancıların sayısının da çokluğu hakkında malumat sahibi olunabilir.

Aynı taktik isyancılar ve batı basını tarafından da kullanıldı. Abartılı sayılar verilerek dünya kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışıldı. Esprin isimli Yunan gazetesi bölgede görev yaptığını iddia ettiği Fransız gazeteci Lui Verot'a dayanarak şöyle bir haberi dünya kamuoyuna geçti: "... *Türklerin zaiyatı şimdiye kadar 50.000 kişidir. Buna mukabil Türkler de 500 Kürt köyü yakmışlardır...*"³⁷⁰ Gerçekte durum yabancı basının anlattığı gibi değildi. Harekâtın vuku bulduğu yerlerde ancak yöre halkının çadırları vardı. Bunlar da Ağrı haydutları tarafından kendilerine iltihak etmedikleri için tahrip edilmişti.³⁷¹ Hatta hükümet birliklere isyancıların öldürülmeden yakalanmalarına özen gösterilmesi yönünde talimatlar vermişti.³⁷²

500 köyün yakılması ve birçok isyancının Van gölüne atılması masalı da 1 nci Dünya Savaşı'ndan sonra Taşnakların yaptığı propogandanın aynısıydı. Onlar da bir buçuk milyon Ermeninin kesildiği ve Fırat nehrine atıldığı hikâyesini çıkarmışlardı.

Erciş ve Zeylan olaylarının hem coğrafi yakınlığı hem de zamanlaması Ağrı isyanı ile ilgisini ortaya koymaktadır. Zira isyan 20 Haziran 1930'da başladı ve Ağrı isyanının bastırılmasından 4 gün sonra yani 18 Eylül 1930'da sona erdi.³⁷³ Ayrıca bölgenin Ağrı'ya yakınlığı, isyancıların içinde Kör Hüseyin Paşa oğullarının bulunması gibi sebepler Ağrı bölgesinde yoğunlaşan askeri faaliyeti aksatmak amacıyla bu olayların çıkarıldığını ortaya koydu.

³⁶⁸ **Vakit Gazetesi**, "Eşkıya Kamilen Tenkil Oldu", s.1., 13 Temmuz 1930

³⁶⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Karargah Ağrı Eteklerinde", s.1., 16 Temmuz 1930

³⁷⁰ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.366.

³⁷¹ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.367.

³⁷² Selami SAYGIN, a.g.e., s.220.

³⁷³ Anadolu İsyancıları, s.44.

Birlikler Ağrı bölgesine kanalize olmak zorundaydılar. Temmuz ayı içerisinde isyanın bitirildiği ve tarama harekâtının sona erdiği haberleri yer aldı. Ama bu haberlere rağmen bazı gazetelerde de isyanın Ağrı isyanı ile ilişkili olduğu, Ağrı isyanı bitirilmeden bu isyanın da bitirilmiş sayılamayacağı gibi yorumlar yer aldı. İsyanın fiilen bitirilme tarihi Ağrı isyanından daha sonraydı. Bu cümleden olarak Zeylan ve Erciş isyanındaki elebaşlar Ağrı isyanında da rol almaktaydılar. Ağrı isyanı sonlandırılmadan bu isyan da sonlandırılmış sayılmazdı. Ancak denilebilir ki Ağrı isyancılarına yapılan son harekâttan önce Zeylan bölgesindeki isyancılar da etkisini yitirmişlerdi.

Yapılan askeri harekâtlarda elde edilen başarıların sonunda isyancılar tamamen imha edilemediler. Zeylan isyanı, asiler için büyük kayıplarla sonuçlandı. Ancak yine de isyancıların amacına ulaştıkları söylenebilir. Ağrı bölgesine Haziran ayında yapılması planlanan harekât, Erciş ve Zeylan isyanları ile başlayan olaylar sonunda Eylül ayına kadar gerçekleştirilemedi. Zira bunun için önce bu isyanın bitirilmesi gerekli idi.

İsyanın son dönemlerinde askeri birlikler bir taraftan Ağrı Dağı'nın batısında Çaldıran sahasında, diğer taraftan Ağrı Dağı'nın güneyinde Van bölgesinde sıkı bir tarama faaliyeti yapmak zorunda kaldılar. Bu faaliyetin icrasından maksat Zeylan deresinde imha edilen çetelerden kaçabilmiş ve gizlenmiş olanlar varsa bunları meydana çıkarmaktı. Aynı zamanda Ağrı Dağı üzerinde hareket yapacak olan kuvvetlerimizin iki yanı da tam bir emniyet altına alınacaktı. Ancak bu faaliyet bittikten sonra Ağrı Dağı üzerine kesin sonuçlu bir hareket yapılabilirdi.³⁷⁴ İran ile yapılan üst düzey görüşmeler de sonuç vermeye başladı. İsyancılar her tarafta sıkıştırıldılar.

Bu arada isyanda kullanılan hava kuvvetleri de bazı zayıflar verdi. Harekât esnasında gerçekten çok başarılı görev yapan pilotlarımız zaman zaman talihsiz olaylar yaşadılar. Erciş olayları ve Zeylan isyanında hava kuvvetleri 3 uçak kaybetti. 3 subay ve 1 gedikli (Başçavuş) şehit oldular, 1 subay da yaralandı.

Bunlardan 2 Temmuz 1930 günü 28 nci Tayyare Bölük Komutanı Pilot Yüzbaşı Selahattin ile rasıdı Üsteğmen Abdurrahman Şeref şehit edildiler. Zorunlu iniş yapan uçak isyancılar tarafından parçalandı.³⁷⁵ Asilerin arasına düşen pilotlara yapılan işkence tarif edilemeyecek kadar kötüydü. Yüzbaşı Salâhaddin ve Şeref Beyler asiler arasına düşer düşmez

³⁷⁴ **Vakit Gazetesi**, "İkinci Harekata Hazırlık", s.1., 18 Temmuz 1930

³⁷⁵ Fahri UÇANTÜRK, **1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karaköse'den Bir Bakış**, Eskişehir 1948, s. 23

üzerleri aranmış, çırılçıplak soyularak her biri uçaklardaki telden iplerle atların arkasına bağlanarak sürükletilmek suretiyle öldürülmüşlerdi.³⁷⁶

Yine 2 Temmuz 1930 günü iki Yankers uçağı Malazgirt'te mecburi iniş yaparak kırıldı. Üsteğmen Arif yaralandı. 7 Temmuz 1930 günü ise Üsteğmen İshak ve pilotu Gedikli Ali Rıza'nın kullandıkları uçak düştü ve her ikisi de şehit oldular.³⁷⁷ Düşürülen üç uçakla birlikte yaklaşık 100 kadar da şehit askerin olduğu tahmin ediliyordu.³⁷⁸

19 Temmuz 1930 tarihinde tarama faaliyetinin tamamen bittiği bizzat Salih Paşa tarafından basına bildirildi. Ama burada Ağrı Dağı'nın bu taramadan istisna olduğu ve diğer bölgelerin tamamen asilerden temizlendiği özellikle vurgulandı.³⁷⁹ Ağrı dağı bölgesinde faaliyet henüz başlamamıştı.

Denilebilir ki Zeylan ayaklanması başarılı bir şekilde bastırıldı. Bu isyanın bastırılmasının stratejik önemi çok büyüktür. Zira Ağrı Dağı'na yapılacak olan kesin sonuçlu bir müdahale için bölgedeki diğer olayların bastırılması şarttı. Böylece kuvvetlerin tamamı bölgede kullanılabilir ve bu kuvvetlerin emniyeti de sağlanacaktı. Aynı amaçla Zeylan isyanı bastırıldıktan sonra bölgenin taranarak isyancı kalmaması da esastı.

Asilerin isyanlarını geliştirememesinin en önemli sebebi bazı aşiretlerin devletten yana tavır almasıydı. Ayrıca başarısızlıklarının sebepleri arasında isyancıların halk desteğini tam olarak alamamaları, lojistik ihtiyaçlarını karşılayamamaları, örgütlenmeleri içerisindeki düzensizlik ve başıbozukluk belirtileri olarak kabul edilebilir.

Ancak bölgede yeniden benzer olaylar olmaması için tedbirler de alınmalıydı. Nitekim Zeylan isyanının bastırılmasından bir yıl sonra 4 Ekim 1931 tarihinde benzer bir olaya karşı tedbir almak amacıyla olsa gerek, Zeylan ahalisinden 230 şahsın Garp vilayetlerine nakledilerek yerleştirmelerine yönelik bir karar kabul edildi.³⁸⁰

Zeylan ve Erciş olayları sonunda basında yer alan bilgilere göre isyancılar İngiltere'nin kontrolündeki Irak'tan silah ve cephane desteği sağlıyorlardı. Buna İran aracı oluyordu.

³⁷⁶ **Vakit Gazetesi**, "Eşkya Kamilen Tenkil Oldu", s.1., 13 Temmuz 1930

³⁷⁷ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., 1948, s.23.

³⁷⁸ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.188.

³⁷⁹ **Vakit Gazetesi**, "Şark'ta Tarama Harekatı Bitiyor", s.1., 20 Temmuz 1930

³⁸⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 11825 Sayılı Kararname**, Fon Kodu: 080.18.01.02., Yer No: 23.69.7.

Harekâtın sonuna doğru basında İran ile anlaşıldığı ve bundan sonra ortak hareket edileceğine dair yazılar çıktıysa da bu ortaklık yakın dönemde tam olarak gerçekleşemedi.³⁸¹

Bu olaylardan sonra, Erciş halkının isyanda şehit olanlar adına bir abide yaptırmaya karar verdiği görülmektedir.³⁸² Ancak buna rağmen ilçede 1930 yılı olaylarına ait bir şehitlik bulunmamaktadır.

Garp vilayetlerine nakledilen vatandaşlarla ilgili meseleler yıllar sonra da gündemi meşgul etmeye devam etti. Bakanlar Kurulunun 3 Ocak 1947 tarihli toplantısında daha önce Zeylan isyanı ile alakalı olduğu için Garp vilayetlerine nakledilen Ali oğlu Ahmet Çıkla hakkındaki nakil kararı kaldırıldı.³⁸³ Yine aynı tarihli başka bir kararname ile Süslü Abdullah ve karısı Maksut kızı Neno'nun da nakil kararları kaldırıldı.³⁸⁴

B) TUTAKLI ALİCAN İSYANI (07 TEMMUZ–07 KASIM 1930) VE TAŞBURUN OLAYLARI (11–12 AĞUSTOS 1930)

Alican İsyani, Zeylan isyanına destek vermek ya da bu isyan dolayısı ile oluşan otorite boşluğundan istifade etmek amacıyla çıkarıldı. Zira Zeylan olaylarının en şiddetli döneminde başlamıştı. Ancak isyanın çıkarılış şekline bakıldığında, irtica amacını da taşıdığı görülmektedir.

Zeylan isyanına destek vermek için eşkıya Ali Can ile Seyit Han liderliğinde başlarına fes geçiren 45 kişi isyanı başlattılar. Bunlar şapka giymeyi reddediyorlardı.³⁸⁵

İsyani Muş bölgesinde çıkarıldı ve daha sonra katılanlarla birlikte 400 kişiyi buldu. Mevcuduna bakarak küçük çaplı bir isyan olduğu söylenebilir. Ancak, isyanın süresi nispeten uzundu. 07 Temmuz'da başlayan isyan 07 Kasım 1930 tarihinde bitirilebildi.³⁸⁶ Bunun sebebi isyancıların üzerine yeterince askeri birlik sevk edilememesiydi. Zira askeri birlikler önce Zeylan olaylarına daha sonra da Ağrı isyanına ağırlık vermek zorundaydılar.

³⁸¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 8593 Fon Kodu: 30..10.0.0. , Yer No:83.549..9.

³⁸² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 437–11 Fon Kodu: 30..18.1.2. Belge No: 6.56..6.

³⁸³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 3 / 5194 Sayılı Kararname, Fon Kodu: 080.18.01.02. Yer No: 112.85.17.

³⁸⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 3 / 5195 Sayılı Kararname, Fon Kodu: 080.18.01.02. Yer No:112.85.18.

³⁸⁵ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.89.

³⁸⁶ Anadolu İsyancıları, s.44.

Ali Can, teslim olmayı düşünmesine rağmen bir çatışmada vurulup öldü. Seyit Han ise başladığı işi bitirmek istiyordu, çatışmaları sürdürdü ve bir çatışma neticesinde o da ölü olarak ele geçirildi.³⁸⁷

Farklı amaçlı dahi olsalar, buradaki isyancıların da fırsat kolladıkları ortadaydı. Ağrı isyanı dolayısı ile boşluğu değerlendirmek istediler. Ancak başarılı olamadılar.

Taşburun olayları ise aynı yılın 12 Ağustos'unda oldu. Buradaki olayları isyancıların elebaşısı İhsan Nuri bizzat planladı. İsyancılar önce Aralık bölgesinde 400 atlı eşkıya ile bir aldatma hareketi yaptılar. Günümüzde de teröristlerin sıkça uyguladığı bu aldatmaca sonucu Taşburun mevkiinde bulunan birlikler Aralık bölgesine kaydırıldı. Bu fırsatı değerlendiren isyancılar Taşburun'daki birliklere saldırarak 1 subayı ve birkaç eri şehit ettiler. İhsan Nuri de bu saldırıya katılmıştı. Aslında İhsan Nuri bu saldırıyı, silah ele geçirebilmek amacıyla çok önceden planlamıştı. Zira saldırıdan önce Taşburun kuzeyindeki Bulakbaşı köyünün tüm halkını toplayan İhsan Nuri “*o gece saldırının olacağını, silah ve cephan hariç ele geçen malzemenin de herkesin kendisinin olacağını*” söyledi.³⁸⁸

Elde etmeyi planladığı silah ve cephan çok anlamlıydı. Zira silah ve cephaneyi amaçlaması daha sonra yapılacak olan büyük harekâta hazırlanmaya çalıştığının bir göstergesiydi.

C) İSYANCILARIN DIŞ BAĞLANTILARINI KESME ÇABALARI

Genç Türkiye kurulduğu tarihten itibaren dış politikasında ATATÜRK'ün “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” parolasını ilke edindi. Başta komşusu olduğu Balkan devletleri ile İngiltere, Rusya, Fransa, İtalya, Amerika gibi ülkelerle dostça ilişkiler kurmaya gayret etti. Kafkas ve Arap ülkeleri ile İran'ın bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini korumaya yönelik bir siyaset izleme kararı aldı.

Dış siyasetini bu suretle genel hatları ile belirlemiş olan Türkiye, Misak-i Milli sınırları içinde toprak bütünlüğüne sahip tam bağımsız bir devlet olduğunu ve milli sınırları dışında hiçbir siyasi emel ve gayesi olmadığını bütün dünyaya ilan etti.

Ancak toprakları üzerinde yaşanan olaylar diğer devletlerin yaklaşımlarının Türkiye'nin siyasetine paralel olmadığını gösterdi. Ağrı isyanına destek veren İngiltere, Fransa,

³⁸⁷ İsmet BOZDAĞ, a.g.e., s.89.

³⁸⁸ “Doğu İsyanlarında Bir Türk Subayı”, *Dünya Gazetesi*, 26 Mart 1953

İran, Irak ve Suriye gibi ülkeler vardı. Ancak, Türkiye'nin isyanı bastırabilmesi için özellikle sınırı bulunan ülkeler ile ilişkilerini geliştirmesi zorunlu idi.

Ayaklanmanın Sovyetler ve İran sınırına çok yakın bir bölgede meydana gelmesi, Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerini diğer devletlerden daha fazla yoğunlaştırarak geliştirmesini sağladı. Amaç bu ülkelerin de desteğini kazanarak isyanın bir an önce bastırılmasıydı.

Özellikle Türkiye ve İran arasındaki yakınlaşma, ayaklanmanın bastırılmasında belirleyici bir rol oynadı. Diğer yandan Hoybun'un önemli kadrolarının Suriye ve Irak'ta bulunmaları, Türkiye'nin buradaki yönetimlerle olan ilişkilerini de etkiledi. Hoybun'un Suriye'de bulunması ve buradaki bazı aşiretlerin de fırsatı değerlendirmek amacıyla başka isyanlara kalkışmaya çalışmaları, Türkiye'yi Suriye konusunda tedbirli olmaya yöneltti.

Türkiye, hem Fransa ile hem de Suriye'de bulunan Fransız güçleriyle sıkı ilişkiler geliştirme peşindeydi. Çünkü Suriye'de Fransız himayesi altında olan Kürt mültecileri bu topraklar üzerinde Türkiye'ye yönelik siyasi etkinliklerde bulunuyorlardı. Bu durum, Türkiye ve buradaki Fransız yönetimi arasında bir takım sıkıntılar yaratılabirdi.³⁸⁹ Ancak isyana an fazla etkiyi İran yapıyordu. Türkiye bu sırada yoğun bir diplomatik mücadele yürüttü. Sovyetleri de yanına almayı başaran Türkiye, bu ayaklanmaya karşı ittifak arayışı içine girdi.

Bu arada diğer devletler de olayları ilgi ile izliyorlardı. Arap devletleri Türkiye sınırları içerisinde yaşanan isyanlara karşı düşüncelerini basın yolu ile dile getirdiler. Feth-El Arap gazetesinde “*Kürtler unutmasınlar ki şerefli mefahirle dolu Türk tarihinden ayrılarak ecnebi boyunduruğuna girmek feci bir gaflettir*” yorumu yer aldı. Ayrıca başka bir Suriye gazetesi “*Ecnebi vaatlerine aldanarak kıyam edenlerin hali meydandadır. Bu isyancılar Suriye-Türkiye sınırına Ermeni yığıyorlar. Fakat bu er geç sonuçsuz kalacaktır*”³⁹⁰ diye yazdı. Ancak bu tür yazıların altında, kendi ülkelerinde de yaşanması muhtemel bir karışıklığın çekincesinin de var olduğu gerçeği göz ardı edilemezdi.

1. Sovyetler Birliği – Türkiye İlişkileri

İngiltere'nin 1800'li yıllarda bölgeyle ilgilenmesinden sonra, Rusya da çıkarları dolayısı ile 1805 yılından itibaren bölgeyle ilgilenmeye başladı. Yöre halkını kendi hedefleri

³⁸⁹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.74.

³⁹⁰ M. KALMAN, *Ağrı Direnişi*, s.190.

doğrultusunda kışkırttı.³⁹¹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya, Ermeniler ile Kürtleri birleştirerek, Türk Devletine karşı ayaklandırmak için çok gayret gösterdi.³⁹² Bedirhan ailesinden Abdürrezzak ve Kâmil Beyleri yanına alarak sözde Kürdistan'ı kurdurtmaya çalıştı.³⁹³ Rusların bu politikaları 1916 yılında Doğu Anadolu'yu işgallerine kadar devam etti. Bolşevik ihtilalinden sonra ise Ruslar güneyde bir Arap Hilafeti veya zayıf Türk Devleti ile komşu olmak istiyorlardı.³⁹⁴ Zira bölgede hâkim olacak başka bir güç, Rusya aleyhinde faaliyet gösterebilirdi.

Genç Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye ile Sovyetler arasında ilişkiler bu çerçevede gelişti. Ruslar hâlâ zayıf bir Türkiye istiyorlardı. Onların bu politikası Ağrı isyanı ile birlikte daha da olgunlaştı. İsyanın başlangıcında isyancılara destek verdikleri iddia edildi. Beyrut'ta yayımlanan L'orient adlı gazete "*Kürtlerin elinde modern silahların, cephanenin ve paranın bulunduğunu; Rusların da İhsan Nuri'yi desteklediklerini*" yazıyordu.³⁹⁵

Ancak bu isyanın genişlemesi ile birlikte şartlar da değişmeye başlayacaktı. 1929 yılında İtalyan Tribuna gazetesi Rusya'nın Türkiye, İran ve Afganistan arasında bir siyasi işbirliği, dostluk ve ticaret anlaşması imzalamak istediğini ve bunun tüm bu ülkelerin yararına olacağını anlatan bir haber yayınladı.³⁹⁶ Bu antlaşma önerisi söz konusu ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunabilirdi. Türkiye'deki isyancıların bu ülkelerden destek almasını da engelleyebilirdi.

Ayaklanma sürecinde Türkiye Cumhuriyeti siyasetçileri de, isyancılar da Sovyetler Birliği dâhil dış destek sağlamaya çalıştılar. Hatta isyancılar bu konuda teşkilatlanmaya dahi gittiler. Bu teşkilatlanmada ikili ilişkiler kurmaya gayret gösterdiler. Bunun için Maku'daki Sovyet Konsolosluğuna bir mektup ileterek durumlarını anlatmak üzere bir toplantı düzenleme talebinde bulundular. Toplantının yer, zaman ve güvenlik sorumluluğunun onların inisiyatifinde olmasını dahi istediler. Ancak hiçbir cevap alamadılar.³⁹⁷

İsyancılara destek olan Ermeniler ise bölgede sürekli batılı devletler lehine çalışmalar içerisindeydiler. Ermenilerin bu tavrı doğal olarak Hoybun'un ve isyancıların İngiliz yanlısı olduğunu akla getiriyordu. Sovyetler ise, Ermeniler için iki seçenek düşünüyordu:

³⁹¹ Necati ÇANKAYA, a.g.e., s.268.

³⁹² Hayri BAŞBUĞ, a.g.e., s.13.

³⁹³ Oğuz AYTEPE, "**Kürdistan Teâli Cemiyeti**" Tarih ve Toplum Dergisi, Ankara 1998, Sayı 174, s.9.

³⁹⁴ Kazım KARABEKİR, **Ermeni Dosyası**, s.159.

³⁹⁵ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e.,s.60.

³⁹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 424143, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 236.597..3.

³⁹⁷ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.360.

Birincisi, Rusya'nın himayesinde olmak üzere Ermenilere tam bir muhtariyet vermektir. İkincisi ise, Ermenileri muhatap almayarak Türkiye ile ilişkileri güçlendirmektir.³⁹⁸

Ermeniler, Rusların bu çabalarına karşı almayı planladıkları dış destek ile kendi hayallerini kurma peşindeydiler. Ağrı isyanı bu yolda bir fırsat, Hoybun ise bir araçtı. Hoybun cemiyetinin organize ettiği ve yönlendirdiği isyancılar tarafından, "Kürtlerin yaşadığı toprakların bir kısmının Türk sınırları içerisinde olduğu" iddia ediliyordu. Türk Hükümeti ile girişilen çatışmalarda bir sonuç elde edemeyen Hoybun Cemiyeti, Sovyet karşıtı olan ve Batı yanlısı bir politika izleyen Ermeni Taşnak Cemiyeti ile işbirliği içerisindeydi.

Bu ittifak Sovyet hükümeti tarafından hiç de hoş karşılanmasa gerekti. Sovyetler, kendilerine yönelik olarak düşmanca bir tutum sergileyen böyle bir örgüt ile Kürtlerin işbirliğini hoş karşılamadılar. Çünkü Ermeni Taşnak partisi bilindiği gibi anti-Sovyet bir propaganda yürütüyordu ve Sovyet rejimine karşıydı.

Hoybun Cemiyetinin Ermeni Taşnak Örgütü ile yapmış olduğu ittifakı İngilizlerin emperyalist bir oyunu olarak değerlendiren Sovyetler Birliği, Ağrı isyanına da karşı çıktı. Ağrı isyanı gelişme gösterdikçe, Sovyetler Türk hükümetiyle işbirliği yolları arayışına girdiler. Çünkü Sovyetler, Ermenilerin Türk sınırları içerisinde batı yanlısı bir Ermeni devleti kurulmasını istemiyorlardı. Batı yanlısı bir Ermenistan, Kafkasya tarafından Sovyetleri sıkıştırabilirdi. Ayrıca Kafkasya'daki Bolşevik Ermenistan'da da karışıklıklar yaratabilirdi. Kısacası, Sovyetlerin, bu isyanın arkasında İngiltere'nin olduğunu düşünmesi ve bu ülkenin bölgede hâkim olmasını istemediği gibi hususlar ile ayrı bir Ermenistan fikri, isyancıları desteklememesi için birer sebep olarak düşünülebilir.

1930 yılının Temmuz ayında Zeylan isyanı etkisizleştirildikten sonra birliklerin tamamı Ağrı'ya kanalize olmadan önce de Ağrı'daki birlikler ile isyancılar arasında çatışmalar oldu. İşte tam bu günlerde basında çıkan bir haber Şeyh Sait isyanından sonra da Sovyetler ile Türkiye'nin olaya bakışlarının ne kadar paralel devam ettiğini gösterdi: "...Ağrı Dağı eteklerinde (İğdır)a tabi (Konaklar) nahiyesine saldıran aşiretler ile orada bulunan kuvvetlerimiz arasında müsademe devam ederken Rus karakol kumandanı yüzbaşımıza haber gönderip icabında bize yardım etmek üzere hükümetinden emir aldığını söylemiş ve bu hususta cevap istemişti..."³⁹⁹

³⁹⁸ Kazım KARABEKİR, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 1995, s.163.

³⁹⁹ **Vakit Gazetesi**, "Şark'ta Tarama Harekatı Bitiyor", s.1.19 Temmuz 1930

Bu cümleden olarak isyancılar, Ruslar'dan umdukları desteği bulamadılar. Zaman zaman sıkıştıklarında İran sınırında olduğu gibi Sovyet sınırını da kullanmak istediler. Ancak kendi politikasına doğrultusunda isyanı desteklemeyen Sovyetler Birliği buna izin vermedi. Özellikle 1930 yılında yapılan son harekâta Sovyet sınırının isyancılara kapalı olması harekâtı nispeten kolaylaştırdı. İsyancıların Rus sınırında destek göremedikleri ve ateşle karşılandıkları haberi yerel basında da yer aldı.⁴⁰⁰ 17 Temmuz 1930 tarihli gazeteler “*Rus karakolları eşkıyayı geçirtmiyor*”⁴⁰¹ haberlerini verdiler.

Times gazetesinin Ağrı'daki muhabiri 16 Temmuz 1930 tarihinde gazetesine gönderdiği telgrafında olaylar ile ilgili şu bilgiyi veriyordu: “...*Aralık yakınında Kürtler Türklere tecavüz etmişlerdir; fakat haber verildiğine göre püskürtülmüşlerdir. Türk-İran hududu boyunca mücadele cereyan etmiş olup Sovyet hududundan kaçmak teşebbüsünde bulunan Kürtlere Sovyet hudut muhafızları tarafından ateş edilmiştir...*”⁴⁰²

Sovyetler Birliğinin sınırları kapatması kontrollerin sıklaşmasına sebep oldu. Gece karanlığında dahi sınıra yaklaşmak güçleşti. Türk Hükümeti, Sovyet desteği ile beraber büyük kuvvetlerle Ağrı'ya yöneldi.

Sonunda Sovyet sınırının kapalı olması Türk askerinin bölgeyi çembere almasına yardımcı oldu. Bu durum isyancıları çok büyük sıkıntılara düşürdü. İsyancı elebaşları halkı propagandalarla canlı tutmaya çalışmışlarsa da bunda başarılı olamadılar. Sonuçta isyancılar halkı ellerinde tutamadılar ve destek bulamadılar.

2. İran – Türkiye İlişkileri

Her müstakil devlet kendi memleketi içinde yalnız kendi milleti için değil, komşu devletler adına da asayişini sağlamakla yükümlüdür. Bu hususta acizlik göstermek mazeret olamaz. İran ise isyan yıllarında, komşusunu taciz eden harekâtın kendi topraklarında örgütlenmesine engel olmadı. Aynı dönemde İran da, topraklarındaki aşiretlerle sorunlar yaşıyordu. Bu aşiretler sık sık olay çıkarıyordu. İran'daki aşiret isyanları, İranlı yetkililerin de adının geçeceği kadar ciddi olmaktaydı. Örneğin Maliye Veziri, Şiraz Valisi ve Jandarma Komutanı gibi isimler bu isyanlarda geçmekteydi.⁴⁰³ Bu aşiretlerin bizimle meşgul olması İran'ın

⁴⁰⁰ Cumhuriyet Gazetesi, “Eşkîya Mahvedildi”, s.1., 14 Temmuz 1930

⁴⁰¹ Cumhuriyet Gazetesi, “Ağrı Tepelerine Sığınanlar Yakalanıyor”, s.1., 14 Temmuz 1930

⁴⁰² Milliyet Gazetesi, “Ağrı Dağı'ndaki Çember Daralıyor”, s.1., 21 Temmuz 1930

⁴⁰³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 437142, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 261.756..4.

işine yarayabilirdi. Böylece aşiret olaylarını bir süreliğine de olsa ertelemiş olacaktı. Bilhassa İran Azerbaycanı'nda kuvvetlenmesi muhtemel olan Türklük akımlarının Türkiye ile irtibatını kesmek, İranlılar için çok önemliydi. Ayrıca bu dönemde Türkiye – İran arasındaki sınır meseleleri de çözülebilmüş değildi.⁴⁰⁴

Bu sebeplerden dolayı İran, o dönemde Türkiye ile komşuluk hukukuna fazla yer vermeyen bir ülkeydi. Yapılan her askeri harekâta isyancıların İran topraklarına kaçmaları yıllardır tekrar ediyordu. Böylece Türk kamuoyunca, Tahran hükümeti eşkıyaları teşvik eden bir unsur olarak kabul edildi. Ağrı isyanı ile beraber İran topraklarındaki aşiret tehdidi Türkiye'ye yöneldi. Bu yüzden Türkiye'nin de o topraklarda doğan bu tehlikeye karşı müdahale etmesi sık sık tartışılır oldu. Hatta sınır ötesi müdahalelerin yapıldığı dahi iddia edildi.

Türkiye ve İran hududu özellikle İran tarafında kontrolsüz bir durumda idi. Bu durum isyancıların hem destek almasına hem de sıkıştıkları anda İran'a kaçmalarına sebep oldu. Gelişmeler, konunun süratle çözümünün gerektiğini gösteriyordu.

İsyanın başlangıcından itibaren takındığı bu tutum nedeni ile Türkiye basını da İran'ı suçlandı. İsyancıların her defasında İran'a kaçtıklarına dair haberler basında çok sık yer aldı. Basına göre de “İran İsyancılar destek veriyordu!” İran'ın olaylarda “Türkiye'nin aleyhinde olduğu” dahi açıkça söylendi: “*Hükümet en seri tedbirlerle acemlerden hududunun tashihini isteyecektir. Çünkü Şeyh Sait isyanından beri tekrarlanan bu hadiselerin karşısında yegâne mesuliyetin İran Hükümetinin aczine ve hatta tarafgirliğine dayandığı pek açık olarak anlaşılmıştır...*”⁴⁰⁵

Türk yetkililer 1930 yılından önce, konunun önemini İran'a kabul ettirmekten yana çaba sarf ettiler. İran Şahı, “sorunun kendi topraklarını ilgilendirmediğini” savunarak İran'ı bu konunun dışına çekmek istedi. İran, isyana sadece sınırı kapatmayarak ya da şakilerin sınırı geçerek isyancılara katılmasına göz yumarak destek olmadı. İhsan Nuri, Hoybun tarafından isyanda görevlendirildikten sonra İran Şahı tarafından da teşvik edildi. İran Şahı, İhsan Nuri'nin Ağrı'nın batı yakasına mevzilenmesi için İran'dan geçmesine izin verdi.⁴⁰⁶ Bunun sebebi hemen yanı başındaki tehlikenin o an için kendini İran'a hissettirmemiş olmasıydı.

⁴⁰⁴ Mehmet BAYRAK, a.g.e.,s.360.

⁴⁰⁵ **Vakit Gazetesi**, “Şiddetli Bir Takipten Sonra”, s.1., 13 Temmuz 1930

⁴⁰⁶ M. KALMAN, **Botan Direnişleri**, s.80.

Ancak isyanın özellikle 1930'lara kadar sürmesinin ve hatta 1930 yılındaki çatışmaların ardındaki temel sebep İran'da yaşayan o dönemin basınında da sık sık adı geçen "Şakiler"di.

Ağrı isyanının son yılında da yine aynı sıkıntılar devam ediyordu. İsyancılar İran topraklarını kullanıyorlardı. İsyancıların arasında bulunan Halikanlı Halit ve Tozu Ağa gibileri İranlı yetkililerle görüşmeler dahi yapabiliyorlardı.⁴⁰⁷ Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan isyancılara İran uyruklular da destek veriyordu.

İran sadece sınırlarını açarak isyancıları korumakla kalmıyordu. İran ile ilgili çok daha ciddi iddialar ortaya atıldı. Kamuoyunda isyancıların İran'da askeri eğitim aldıkları, askeri tertiplenme içinde oldukları ve o suretle idare edildikleri kanaati vardı.⁴⁰⁸ Hatta Yunan basınında "harekâtın niçin Irak değil de İran'dan idare edildiğine dair yorumlar yazıldı."⁴⁰⁹

1930 yılı içerisinde Ağrı isyanının tekrar alevlendiği ama artık sona geldiği dönemlerde İran'ın desteği açıkça konuşulmaya ve tartışılmaya başlamıştı. Artık isyan iki yönü ile görülüyordu. İsyan ve İran'ın teşviki ile himayesi.⁴¹⁰

Gerçekten de İran, isyanın son dönemlerinde desteğini açıktan açığa daha da arttırdı. İran'da yaşayan Kürt asıllılar örgütlenilerek yurda sokuldu. İsyancılar içeriden bulamadıkları desteği İran'da yaşayan şakilerden buldular. Denilebilir ki İran Hükümeti'nin bu iddiaları kabul etmesini beklemek de doğru olmayacaktır. Nitekim, yarı resmi bir gazete sayılan ve İran hükümetinin resmi görüşlerini yansıtan Tahran'da yayınlanan "İran" adlı gazete tüm bu iddiaların gerçekdışı olduğunu ve İran'ın isyancıları desteklemediğini yazdı.⁴¹¹ Buna rağmen isyancıların sık sık sınırı kullanmaları sonucu, İran sınır görevlilerinin bu beyanı doğrulayacak şekilde davrandıkları söylenemez.

Her şeye rağmen isyancılara karşı aralıksız askeri harekâtlar yapılıyordu. Ama kesin sonuç bir türlü alınmıyordu. 4-5-6 Temmuz tarihli gazetelerde de İran'ın isyancılara destek verdiği bu yüzden de Türk Hükümetinin düzenlenen operasyonlarda kesin bir sonuca ulaşamadığı

⁴⁰⁷ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:96A311, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 112.753..14.

⁴⁰⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Ağrı Dağı Üzerindeki Askeri Harekatımız", s.1., 06 Temmuz 1930

⁴⁰⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 85105 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 83.550..1.

⁴¹⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, "İran Hükümetine Bir Nota Verdik", s.1., 13 Temmuz 1930

⁴¹¹ Bilal ŞİMŞİR, a.g.e., s.192.

bir kez daha yazıldı. Ancak İran bu desteği kestiği takdirde Türk Hükümeti isyancılara karşı çok daha net sonuçlar elde edebilecekti.

1930 yılının Temmuz ayında İran sınırının kapatılması hariç alınabilecek tüm tedbirler alınmıştı. İran sınırı Ağrı'daki askeri harekâtın tek açık bölgesiydi.⁴¹² Hudut bölgelerimizde askerlerin başarılı harekâtları ile karşılaşan şakiler kolaylıkla tekrar İran topraklarına kaçtıkları ve bu harekât senelerden beri devam ettiği için artık kaçmalarına meydan vermemek gerekiyordu.

Bu durum ise İran ile görüşmenin aciliyetini gösteriyordu. Bu cümleden olarak İran kendi sınırını kapatacak tedbirleri almadığı sürece isyanın kesin olarak sonuçlandırılması mümkün olmayacaktı.

Artık kamuoyunda da İran'ın verdiği destek bir yana, İran'ı açıkça suçlayıcı ibareler yer almaya başladı. *“Bu hadiselerde İran hükümeti âdemi mesuliyetten bahsedemez. Aşiret haydutlarına nüfuz ve sözünü geçiremeyen bir hükümetin kuvvet ve hakimiyetinden şüphe etmek pek haklı olur...”*⁴¹³

Ağrı'daki isyancılara destek veren sadece İran hükümeti değildi. Burada yaşayan aşiretlerden Halikanlı ve Alimaholu aşiretleri Türk hududuna yaklaşarak isyancılara destek verdiler. Bütün bu gelişmeler devam ederken İran hâlâ olaylara tepkisiz kalmaya devam etti. Aynı tarihlerde basındaki bir haber; *“İran hudut amirleri eşkıyaya her türlü yardımı göstermeye devam ediyorlar...”*⁴¹⁴ şeklinde idi. Görüldüğü üzere eşkıyalara yardım etmeleri için bu aşiretleri örgütleyenler yine İran hudut subaylarıydı. Ne ilginçtir ki, aynı yıl İran'dan ülkemize iltica edecek olan Halikanlı aşiretinin, mallarını ve hayvanlarını taşımak ve batıya nakletmek üzere pazarlıkla vapurlar kiralamak görevi devletimize düşecekti. 19 Haziran 1927 tarihinde kabul edilen kanun⁴¹⁵ gereği İstanbul ve Trabzon vilayetlerine, nakledilenleri taşımak üzere vapur kiralama görevi verilecekti.⁴¹⁶

Bu arada şakilerin İranlılar tarafından silahlandırıldığı iddiaları her iki ülke arasında karşılıklı notaların verilmesine sebep oldu. Bu tarihlerde Ağrı Dağı'nda isyancılara karşı

⁴¹² **Vakit Gazetesi**, “Hududun Tahdidi Değil Tahsisi Mevzuudur”, s.1., 23 Temmuz 1930

⁴¹³ **Milliyet Gazetesi**, “Şark Hududumuza Tecavüzde Bulunan Şakiler”, s.1., 01 Temmuz 1930

⁴¹⁴ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Tenkil Harekatı Başladı”, s.1., 07 Temmuz 1930

⁴¹⁵ Resmi Gazete “**Bazı Eşhasın Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun**”, 4 Temmuz 1927, Sayı.624.

⁴¹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 080-18-01-02, Yer No:23-69-20, Sayı:14/11838

düzenlenen harekâtlar da devam etmekteydi. Türk hükümeti kısa zamanda kesin netice elde edileceğine inanmıştı. Fakat eşkıyanın İran'dan silahlanarak gelmesi rahatsızlık vericiydi. Bu durum İran ile komşuluk ilişkilerimizi ve sınır güvenliğimizi tehdit ediyordu. Ankara'da bulunun İran büyük elçisi ile bir görüşme yapıldı. Kendisi bu konuda herhangi bir bilgi sahibi olmadığını olayları gazetelerden takip ettiğini beyan etti. Bunun üzerine Türk hükümeti İran hükümetine Tahran sefirimiz Memduh Şevket Bey aracılığı ile bir nota verdi.⁴¹⁷ Hükümet, basına yaptığı açıklamada bunun gerekçelerini açık açık belirtti:

“...İran hükümetinin eşkıyaya erzak ve silah vermek sureti ile açıktan açığa yapmaktan çekinmediği yardım keyfiyeti lâyikile tespit edilmiş ve Türk efkârı umumiyesinin en geniş manasile duyduğu infial ve asabiyete terciüman olan hükümetimiz Tahran hükümetine oradaki sefirimiz Memduh Şevket Bey vasıtasile bir nota tevdi etmiştir...”⁴¹⁸

İran konuya uzunca bir süre duyarsız kaldı. Verdiği cevaplar sürekli oyalama ve zaman kazanma amacı güttü. Sanki olanlardan hiç haberi yokmuşçasına tavır takındı. Varılan mülakattan hemen önce Ankara'da bulunan İran maslahatgüzarı Mehmet Sait Han'ın basına yaptığı açıklama bu tutumun en güzel örneğidir.

“...Tahran'da asilerin İran'dan geldikleri hakkındaki malumat tetkik edilmektedir. Ancak tetkikat neticesinde hüküm vermek kabil olacaktır. Yalnız şunu söyleyeyim ki, ben şahsen Türkiye aleyhindeki herhangi bir hareketin İran'da yer bulacağına katiyen ihtimal vermem. Bizim iyi komşuluk münasebetimiz hiçbir şeye benzemez.”⁴¹⁹

Yapılan siyasi teşebbüsler neticesinde İran, 11 Ağustos 1930'da Türkiye ile işbirliğine hazır olduğunu bildirdi. Memduh Şevket Bey aracılığı ile verilen notaya sonunda olumlu bir sonuç alınmıştı.

İran hükümeti, verilen notaya cevaben müşterek askeri harekâtı kabul etmediğini, fakat işbirliğine hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Türk tarafı, gerektiğinde eşkıya takibi amacıyla İran topraklarına da girebileceğini ilettili. Türk topraklarından İran'a bir tehdit olması durumunda İran'ın da Türk topraklarında takip harekâtı yapabilmesine izin vereceğini de açıkladı. Hatta Türkiye bu konuda İran'a yardım yapmaya dahi hazır.⁴²⁰ İran'ın sözünü tutması

⁴¹⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Şakiler İhata Ediliyorlar”, s.1., 08 Temmuz 1930

⁴¹⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, “İran Hükümetine Bir Nota Verdik”,s.1.,05 Temmuz 1930

⁴¹⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 07 “Tenkil Harekatı Başladı”, s.1., Temmuz 1930

⁴²⁰ **Milliyet Gazetesi**, “Kıtaatımız Küçük Ağrı-Aybey Dağlarına Doğru”, s.1., 12 Ağustos 1930

halinde isyancılar köşeye sıkıştırılmış olacaktı. Ancak bu sözün tutulması için bir süre daha geçmesi gerekti.

Öte yandan Türkiye Tahran büyükelçisini de değiştirmek ihtiyacını duydu. Memduh Şevket Esenal'ın yerine daha sert yaratılışlı bir büyükelçi atanması gerekti. Sonunda bu göreve Hüsrev Gerede getirildi.

Memduh Şevket Bey, yumuşak huylu, halimselim, yazar, âlim, sanatkâr yaradılışlı bir kimseydi. Hüsrev Gerede, Atatürk ile birlikte Samsun'a çıkan 18 kişiden birisi idi. Hüsrev Bey asker kökenli, sert yaratılışlı, tuttuğunu koparan, iş bitiren ve Atatürk'e yakınlığı ile bilinen bir kimseydi.⁴²¹

Hüsrev Gerede 20 Ağustos 1930'da Tahran'a elçi olarak atandı. Ancak sorunun bir an önce çözümlenebilmesi için Hüsrev Gerede'nin göreve getirilmesi daha önceden planlandığı 23 Temmuz 1930'da basında çıkan haberlerden de anlaşılıyordu. Zira gazeteler o tarihte Gerede'nin bu göreve getirileceğini yazmıştı.⁴²²

Hüsrev Gerede daha önce Bakanlar Kurulu kararı ile Varşova Büyükelçisi olarak görevlendirilmişti. Ancak bu karardan vazgeçilerek İran büyükelçiliğine atandı. Görevlendirilmenin yapıldığı anda kendisi İsviçre'nin Montrö kentinde tatildaydı.⁴²³ Olayların gelişmesi yeni büyükelçinin zaman kaybetmeden göreve başlamasını zorunlu kıldı. Gerede, 1930 yazında Türkiye'ye çağrıldı. İstanbul'a iner inmez, 24 Temmuz 1930'da Yalova'da bulunan Atatürk'ü ziyaret etti.⁴²⁴

O günlerde İran ile asiler dolayısıyla siyasi gerginlikler artarak devam ediyordu. Sınır sorunları da çözümlenememişti. Yalova köşkündeki akşam yemeğinde yapılan görüşmeye gazeteciler de davet edildi. Bu görüşme esnasında Atatürk, Hüsrev Gerede'nin yanaklarından öperek ona duyduğu güveni şu cümlelerle açıkladı: *“Hüsrev, pasaportun cebindedir. Fakat dönmeni değil, orada kalmanı, durumu dostane bir biçime sokmanı, sınır işlerini de çözümleneni isterim.”*⁴²⁵

⁴²¹ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.68.

⁴²² **Vakit Gazetesi**, “Ağrı Dağı'nda Bombardıman Devam Ediyor”, s.1., 23 Temmuz 1930

⁴²³ Sami ÖNAL, **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, İstanbul 2003, s.237.

⁴²⁴ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.69.

⁴²⁵ Sami ÖNAL, a.g.e., s.237.

Atatürk'ün basının önündeki bu davranışının iki sebebi olabilirdi. Birincisi; bu olay süratle gündeme oturacak, tüm dünyaya yayılacak, başta İran olmak üzere isyanın arkasındaki güçlere ülkemizin kararlılığı açıklanmış olacaktı. Nitekim basın büyük bir hevesle bu haberi yayımladı. İkincisi ise Atatürk Hüsrev Gerede'ye ne kadar güvendiğini herkesin içinde açıklayarak, onun da göreve motivasyonunu sağlayacaktı.

Hüsrev Gerede, Türk - İran sınır antlaşmasının biran önce yapılmasından yanaydı. Hüsrev Gerede, göreve başlar başlamaz İran Şahı'yla görüştü.⁴²⁶ Yine aynı günün gazetelerinde İran maslahatgüzarı Mehmet Sait Han ile biran önce Türk-İran sınır komisyonunun çalışmalarını başlattıkları haberi yayınlandı. Bu haberde ayrıca hudutla ilgili tedbirlerin süratle önce alınması için gerekli çalışmaların başlatılacağı da bildiriliyordu.⁴²⁷

İlişkilerin düzelmeye başladığı bu durum, İran'ın kendi içinde sıkıntılar yaşamasına sebep oldu. Zira İran, o güne kadar desteklediği, teşvik ettiği, hatta silahlandığı isyancılara sırt çevirmişti. Olayların bu şekilde gelişmesi İran'ın kendi içerisinde sakladığı sorunların yavaş yavaş ortaya çıkmasını sebep oldu. Ulusal Türk basını, Atina'daki Yunan basınının 20 Ağustos 1930 tarihinde Roma haber ajanslarına dayanarak verdiği haberden naklen İran'da da bir isyan baş gösterdiğini, isyancılarla İran askerleri arasında çatışmalar olduğunu ve her iki taraftan da ölen ve yaralananların bulunduğunu bildiriyordu.⁴²⁸

Bu arada sınır komisyonu ile ilgili çalışmalar süratle başlatıldı. Yapılan görüşmeler ve planlamalar sonunda Türk-İran Hudut Komisyonu adıyla bir komisyon kuruldu. Hudut komisyonu 31 Ağustos 1930 tarihinde Iğdır'da toplanarak çalışmalarına başladı.⁴²⁹ Öte yandan komisyon çalışmaları ile bağlantılı olarak Türk ordusu, eşkıya takibi amacıyla İran topraklarına doğru hareketlendi. Küçük ve Büyük Ağrı Dağı tamamıyla Türk ordusunun kontrolüne girdi. Türk birlikleri tarafından kontrol edilen bu bölge 23 Ocak 1932'de imzalanan "Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması" ile resmen Türkiye'ye bırakılacaktı.⁴³⁰

⁴²⁶ Rahat ALAKAM, a.g.e., s.69.

⁴²⁷ **Vakit Gazetesi**, "Ağrı Dağı'nda Bombardıman Devam Ediyor", s.1., 23 Temmuz 1930

⁴²⁸ **Milliyet Gazetesi**, "Ağrı Harekatının Uzamaya Tahammülü Yoktur", s.1., 22 Ağustos 1930

⁴²⁹ **Milliyet Gazetesi**, "Ağrı Harekatı Başlıyor", s.1., 30 Ağustos 1930

⁴³⁰ Fahir ARMAOĞLU, a.g.e., s.332.

Karşılıklı görüşmelerde öncelikle isyancılara karşı sınırda alınması gerekli tedbirler ve müşterek askeri hareket konusu görüşüldü.⁴³¹ Gerede nihayet, çok ciddi ve etkili kararlar aldirmayı başarmıştı.

İsyanın sonlandırılması ve benzer olayların daha sonra yaşanmaması için, ülkemiz sınır düzeltmesi sonunda bütün Ağrı'nın sınırlarımız içerisinde kalmasında ısrar etti.⁴³² Ağrı'nın İran tarafındaki köyler Türkiye'ye, Çaldıran'dan Türkiye sınırına yakın yerler de İran'a verildi.⁴³³ Böylece Türk askerleri Ağrı'nın İran sınırına dönük alanlarda, isyancıları kuşatma ve daha rahat hareket etme imkânını yakaladılar.

Artık isyancıların buldukları bölge çember altına alınmıştı. Ayrıca İran'daki Kürtlerin ayaklananlara destek olması da engellenmişti. Bölgede isyancılara karşı mücadele vermek daha da kolaylaştı. Bu antlaşma isyancıların gerçekleşmesine hiç ihtimal vermedikleri bir diplomatik başarıydı. Buna göre hareket ederek faaliyetlerine devam eden isyancılar, ummadıkları sonuçlarla karşılaşarak ağır kayıplar vereceklerdi.

Düzenleme İran basınında da geniş yer aldı. İran hükümetinin, Türk hükümetine tam destek verdiği yazıldı. 19 ve 20 Ağustos tarihli Türk gazetelerinde İran'la ilgili haberler verilerek, İran'ın sınıra her geçen gün daha fazla asker yığıldığı ve asilere karşı olan mücadeleyi biran önce bitirme çabası içerisinde bulunduğu belirtildi.

D) İSYANIN BASTIRILMASI

Artık isyanın sona erdirilmesi için hiç bir engel kalmamıştı. Tüm planlar yapıldıktan ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra üçüncü Ağrı harekâtı 7–14 Eylül tarihleri arasında yapıldı.

Yapılan son harekâtın süresine bakıldığında harekât için fazla bir zaman harcanmadığı görülmektedir. Oysa bu tür bir harekât için ayrıntılı bir planlama ve bu planlamaya uygun olarak eksiksiz bir hazırlık dönemi gereklidir. Bu durumda gerekli planlama ve hazırlıkların daha önceden başladığı sonucu çıkmaktadır. Bu cümleden olarak İran ile anlaşmanın da daha öncesinde beklendiği ortadadır. Zira İran sınırı kapatılmadan yapılacak hiçbir harekâtın

⁴³¹ Hüsvrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım**, İstanbul 1952., s.15.

⁴³² **Cumhuriyet**, "Yeni Sefirİran'la Pürüzlerin Halledileceğinden Emin",s.1., 24 Ağustos 1930

⁴³³ **Çaldıran**, Ağrı ilinin Güneyinde Van'a bağlı bir ilçedir. İsyân bölgesine nazaran daha düz ve tarıma elverişli bir arazisi vardır. İklimi de nispeten tarıma elverişlidir. Türkiye bu bölgeden arazi vererek karşılığında Ağrı Dağı bölgesinin tamamını topraklarına katmıştır. Böylece isyancıların arkaları çevrilerek İran'a kaçmalarına engel olunmuş oluyordu. İran'ın da verimli toprakları alarak kendine avantaj sağladığı söylenebilir.

başarılı olamayacağı o tarihe kadar isyanın sonuçlandırılmamasından da ispatlanmıştı. İran ile sorunlar da henüz çözülmüştü.

1. İsyancıların Yaşadıkları Sıkıntılar

İsyanın son döneminde isyanı canlı tutmak için pek çok yol denendi. İsyancılar isyanı yaymak için sembolik bir bez parçasını bayrak diyerek ortaya çıkardılar. İsyancıların bayrağı günümüzde de kullanıldığı şekliyle üstte kırmızı, altta yeşil ve orta da sarı renkte ışık saçan güneş biçiminde ilk defa Ağrı İsyanı sırasında kullanıldı. Bu sırada bayrağın açıldığı köyde halkın büyük bir bölümü Türkçe konuşuyordu.⁴³⁴ Öyle ki bu bayrağı astıkları yerin adını bile, İhsan Nuri Kürtçe bir isimle değiştirdi.

*“Kurdava düşmana en yakın köy idi... Kürt bağımsızlık bayrağı bu köyde dalgalanıyordu. Daha önce **Türkmen** olan bu köyün ismini ben değiştirmiştım...”*⁴³⁵

Anılan köyde çoğunluk Türkçe konuşurken bayrağı burada açmanın altında yatan sebep güçlerini göstermek, yöre halkını daha da etkileyerek desteklerini sağlamaktı. Ancak bir türlü halkın çoğunluğunun desteğini sağlayamamaları sorunlarından biri oldu. İsyancılar yöre halkını tutmayı başaramadılar. Halkı ellerinde tutmanın iki yolu vardı. Bunlardan ilki; isyanın halka ne vereceğinin bir gaye olarak gösterilmesiydi. İkincisi ise; o gaye uğruna halkı teşkilatlandırmaktı.⁴³⁶

Ağrı isyanı sırasında en önemli sorunlardan bir diğeri de yiyecek ve su kıtlığıydı.⁴³⁷ Su sıkıntısının sebebi belliydi. Ancak burada üzerinde durulmayan husus *neden yiyecek sıkıntısı çekildiği*ydi. Zira isyancılar sözde yöre insanları adına savaş vermekteydiler. Ancak yöre halkı onlara bekledikleri desteği bir türlü sağlamadı. Bu arada yörede boşalan köylerden de artık destek alamıyorlardı.

Ayrıca isyana katılanların kendileri ile beraber taşıdıkları ailelerini de doyurma zorunluluğu vardı. Dolayısı ile isyancıların yaşadığı yiyecek sıkıntısı daha da artmaktaydı. Açlıkla mücadele neredeyse birinci öncelikli duruma gelmişti.⁴³⁸

⁴³⁴ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.81.

⁴³⁵ İhsan NURİ, a.g.e., s.38.

⁴³⁶ Hikmet KIVILCIMLI, **İhtiyat Kuvveti**, İstanbul 1979, s.198.

⁴³⁷ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.218.

⁴³⁸ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e.,s.:366.

İsyanın idaresini üstlenen Hoybun Örgütü'nün merkezinin isyan bölgesine uzak olması da ayrı bir sıkıntıydı. Bu durum örgütün isyana müdahalesini zorlaştırdı. Yine Türkiye'nin İran'a karşı yaptığı siyasi manevralara karşı örgüt pasif kaldı. Denilebilir ki artık isyancıların örgüte, örgütün de isyancılara inancı zayıflamaya başlamıştı.

İran sınırının kapatılması da isyancılara gelen her türlü desteğin kesilmesini sağladı. Kendi vatanına sırtını dönerek, ordusuna kurşun sıkanlar artık tek başlarına kalmışlardı.

2. Yaşanan Son Çarpışmalar

İsyan sona erece kadar Türk ordusu, kendi alabildiği tedbirlerle sınırı kapatabildiği her an isyancıların üzerine harekât yaptı. Ordu, tedbirleri alarak yaptığı bu operasyonlarda kısmi başarılar sağladı. İsyancılar ise çaresizlik içinde her yolu denediler. Ordunun baskısını azaltmak amacıyla farklı bölgelere baskın yapmak istediler.

Devlet, Zeylan olayları ile uğraşmaya devam ederken bir yandan da Ağrı isyanının etkisini azaltmak için tedbirler almaya devam etti. Ağrı Dağı eteklerinde bulunan köyler tamamen boşaltılmış, isyancıların lojistik ihtiyaçlarını karşılamaları engellenmişti. Köylerde oturan halk zor durumda bırakılmamış Erciş'e sevk edilmiş ve orada iskân edilmişlerdi.⁴³⁹ Burada amaç kesinlikle halkı cezalandırmak değildi. İsyancıların faaliyet gösterdikleri bölgeyi boşaltarak onları ele geçirmeyi kolaylaştırmaktı.

Yapılan etkili harekâtı durdurabilmek veya yavaşlatabilmek amacıyla Hoybun da Suriye – Türkiye sınırında ve yakın bölgelerde olaylar çıkması için örgütlendirdiği eşkıyaları sınırdan içeri soktu. Bunların bir kısmı Mardin ve Midyat bölgesinde, bir kısmı da Suruç Ovası'nda askerleri üzerlerine çekmeye çalıştılar.⁴⁴⁰ Bu arada farklı bölgelerde kurulan çeteler de ortamı değerlendirmek maksadıyla teşkilatlanarak olaylar çıkardılar. Amaç bölgede oluşan otorite boşluğundan da istifade ile eşkıyalık ve soygunculuk yapmaktı. Ayrıca askeri başka bölgelere de kanalize etmeyi hedefliyorlardı. Bu eşkıyaların faaliyet gösterdikleri başlıca bölgeler: Melato Dağı'nda Abdurrahman Ağa ile Eliye Yunis komutasındaki çeteler. Bu çeteler Siirt'teki 2 nci Tümenin dikkatini üzerlerine çekmeye çalıştılar. Cizre bölgesinde ise Garısan Aşiretinden çeteciler faaliyet gösteriyorlardı. Lice kuzeyinde Zaza Mıstan Aşiretinden çeteler bulunuyorlardı.

⁴³⁹ Cumhuriyet Gazetesi, "Ağrı Harekatı Bu Hafta Başlıyor", s.1., 16 TEMMUZ 1930

⁴⁴⁰ M. Nuri DERSİMİ, a.g.e., s.165.

Hani ve Diyarbakır arasında Perika Aşiretinden Mehmet Peri ve İbo komutasındaki çeteler faaliyet gösterdiler.⁴⁴¹

3. Son Askeri Harekât (7–14 Eylül 1930)

Ağrı bölgesinde yaşanan isyanın, dış güçler tarafından “bağımsızlık” vaadi ile çıkarıldığını basın sık sık yazdı.

*“...Bazı ecnebilerin merkezi Bayazıt olmak üzere Van havalisinde bir Kürt Hükümeti tesis ederek bütün Kürtlere istiklal verileceğini ilan ettikleri ve bu suretle Şark kıyamını hazırladıkları teyyüt etmiştir.”*⁴⁴²

Ancak yapılan siyasi manevralarla dış destek de azalmıştı. Ayaklanmanın artık sona erdirilmesi için şartlar olgunlaşmıştı ve yapılacak harekâtın zamanlaması çok önemliydi. Bu durum karşısında son askeri harekâttan önce bazı aşiret liderlerinde tedirginlikler oldu. Nitekim Cemil Paşazadeler harekât öncesi tedirginlik yaşayarak Halep’e firar ettiler ve Fransa’ya sığındılar.⁴⁴³

28 Aralık 1929’da Bakanlar Kurulunun Cumhurbaşkanı Atatürk’ün başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) ile 1 nci Genel müfettiş İbrahim Tali Bey’in de hazır buldukları bir toplantıda, 1930 senesi Haziran’ında harekâtın yapılması planlandı.⁴⁴⁴ Gerçekte isyancılara yönelik harekât neredeyse planlandığı zamanda başladı. Ama bölge planlanan bölge değildi. Zira Zeylan’da bir ayaklanma başlamıştı. Evvela bu bölgenin kontrol altına alınması gerekiyordu. Zeylan İsyanı, Ağrı harekâtını Eylül ayının başına kadar erteledi.

Eylül dönemi, Haziran ayı kadar olmasa da artık yazın bitip Ağrı dağının yükseklerinde barınılamayacak şekilde soğukların başladığı, ancak ordunun görev yapmasına engel teşkil etmeyecek bir dönemdir. Zira isyancılar zirveden aşağıya inmek zorunda kalacaklardı. Bu sürede Türk halkına sabırlı olmaları için açıklamalar içeren haberler gazetelerde yayınlandı.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.356. (O yıllarda yöre insanı sebepli veya sebepsiz çetecilik yapmaktaydı. Bütün çetelerin isyanı desteklemek amacıyla kurulduğunu iddia etmek doğru değildir.)

⁴⁴² **Cumhuriyet Gazetesi**, “Ağrı Harekatı Bu Hafta Başlıyor”, s.1., 16 Temmuz 1930

⁴⁴³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:96B291, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 113.771..2.

⁴⁴⁴ Faik BULUT, a.g.e., s.190.

⁴⁴⁵ **Vakit Gazetesi**, “Şark’ta Tarama Harekatı Bitiyor”, s.5., 19 TEMMUZ 1930

Zeylan olaylarından sonra her şey hazır olmuştu. Bölgede rakımın da yüksek olması dolayısı ile artık zirvelere kar yağması ve isyancıların aşağılara indiği haberleri gelmesi zamanın geldiğini gösteriyordu. Gazeteler; Ağrı harekâtının daha fazla uzamaya tahammülünün olmadığı haberlerini yazmaya başlamışlardı. Görüşmeler ne sonuç verirse versin Eylül’de bu harekât sona erdirilmeliydi.⁴⁴⁶

İran’ın da verdiği olumlu cevaptan sonra Kolordu Komutanı Salih Paşa’nın⁴⁴⁷ bizzat emir komutası ile harekât yapılması planlanmıştı. Burada en önemli husus isyancıların dışarıdan destek almasına ve dışarı kaçmalarına engel olunmasıydı.

İran ve Sovyetler her ne kadar harekâta destek olacaklarsa da Doğu Anadolu’nun arazi yapısı sınırın tamamen kapatılmasına müsait değildi. Zira çok sert, yüksek rakımlı ve sarp bir arazi yapısı sınırdaki mevcuttu. Bu durumda isyancıların arazinin bu yapısından istifade etmelerini engellemek için isyan bölgesinin tamamen içinde görülmeyen, ama sonucu etkileyebilecek olan kritik arazi arızalarının da işgal edilmesi gerekli idi. Planlar da bu esaslarda yapıldı.

1930 yazındaki çatışmalarda Türk hükümeti isyancıların sayısı hakkında tam bir bilgi sahibi olamamıştı. Zikredilen rakamlar 250 ile 3000 arasında değişmekteydi. Rıza Nur ise bir Ermeni ile görüşerek bilgi aldığını belirtiyor ve asilerin hepsinin yedi-sekiz yüz kişiden ibaret olduğunu ifade ediyordu.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ **Milliyet Gazetesi**, “Ağrı Harekâtının Daha Fazla Uzamaya Tahammülü Yoktur”, s.1., 22 AĞUSTOS 1930

⁴⁴⁷ **Orgeneral Salih OMURTAK**, 6 EYLÜL 1889 yılında Selanik’te doğdu. 1907 yılında Harp Okulu’nu Teğmen rütbesi ile bitirdi. Aynı yıl girdiği Harp Akademisi’nden 1910 yılında bitirerek Kurmay Subay olarak mezun oldu. 1920 yılına kadar çeşitli karargâh ve birliklerde görev yaptı. 22 Ocak 1920 ’de görevle geldiği Ankara’da kalarak Milli Ordu’ya iltihak etti. 1926 yılına kadar çeşitli birliklerde komutanlık yaptı. 1926 yılında Tümgeneral (Mirliva), 1930 yılında Korgeneral ve 1940 yılında Orgeneralliğe yükseldi. Tümgeneral rütbesi ile 8 nci Kolordu Komutanlığı, Korgeneral rütbesi ile 9 ncu ve 3 ncü Kolordu Komutanlığı görevlerinde bulundu. Orgeneral rütbesinde Yüksek Askeri Şura Üyesi, Genelkurmay II nci Başkanlığı ve 1 nci Ordu Komutanlığı yaptı. 29 Temmuz 1946 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına atanarak 8 Haziran 1949 tarihine kadar Genelkurmay Başkanlığı yaptı. Rahatsızlığı nedeniyle 1 Ocak 1950 tarihine kadar sıhhi sebepten izinli bulundu. Yüksek Askeri Şura Üyesi görevinde iken, 6 Temmuz 1950 tarihinde isteği ile emekli oldu. 23 Haziran 1954 tarihinde vefat etti. Katıldığı savaşlar şunlardır: 1911 -1912 Osmanlı-İtalyan savaşı, 1914–1918 Birinci Dünya Savaşı, 1918–1922 İstiklal harbi. Ayrıca Şeyh Sait ve Genç İsyancıları Harekâtlarına katıldı. Ağrı isyanında da komutan olarak görev yaptı.

⁴⁴⁸ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, 1992, s.467.

Yapılması planlanan büyük harekâta diğer harekâtlardan farklı olarak yöre halkının dâhil edilmesinin düşünülmediği söylenebilir. Çünkü bu son ve bitirici harekât olacaktı. Ne vatandaşın riske girmesi, ne de harekâtın riske atılması düşünülemezdi. Türkiye dâhilinde ve Iğdır bölgesinde bulunan Zılanlı, Kâmikânlı, Şimikânlı, Delberanlı, Kellioğlu aşiretlerinin ve Bayazıt bölgesindeki Hassas Örenli, Keskünlü aşiretlerinin sadakatlerine de tamamen güvenilemiyordu. Zira bunların harekât sırasında birliklerimize, erzak ve cephane kollarımıza fırsat buldukça tecavüz etmeleri ve kıtalarımızın meşgul bulunmalarından faydalanarak eşkıyalıklarını genişletmeleri her zaman için olasıydı.⁴⁴⁹

Bu arada isyancılar da boş durmuyor, her fırsatta baskınlar yapmaya ve moral kazanmaya çalışıyorlardı. 14 Ağustos 1930 günü asiler Taşburnu'ndaki Piyade karakolumuza baskın yaptılar. Buradaki askerlerin cesurca direnişi karşısında başarılı olamayarak kaçtılar. Burada bir subayımızın şehit olduğu 9 ncu Kolordu Komutanlığı'na bildirilmekteydi.⁴⁵⁰

Artık harekât başlıyordu. Yapılan plana göre; Tümen Komutanı emrinde olan 5 nci Piyade Taburu ve Topçu Bataryasından oluşan birlik iki koldan baskın tarzında Gevgeve istikametinden ilerleyeceklerdi. Aynı zamanda Kolordu Süvari Alayı, Doğu Bayazıt hudut bölüğü ve mahalli Jandarmalarla Hallaç bölgesinde toplanarak, Demirkapı bölgesinden kuzey istikametine doğru giderek, bu bölgeyi de emniyet altına alacaklardı. Karaköse'deki 17 nci Alayın 2 nci Taburu ile Bayazıt'ın bir topçu bataryası Iğdır'da bulunacaklardı.⁴⁵¹

Küçük Ağrı Dağı işgal edilecek, asilerin dışarıyla irtibatları kesilecekti. Böylece Ağrı Dağı etrafındaki çember kapanmış olacaktı. Ağrı Dağı'nın isyancılar tarafından hâkim olunan tepelerini işgal etmek üzere, isyancılarla muharebe etmeden tedbirli bir şekilde yürünecekti. Devlet Kuvvetlerinin bu harekâta esas maksadı, Serdarbulak civarında buldukları önceden haber alınan Kerki, Cinikanlı, Melhikanlı, Sakanlı ve Kızılbaş isimli İran'dan gelen aşiretlerin kontrolünde bağlı bulunan tepeleri işgal ederek, Iğdır müfrezesi ile irtibat kurup buradan isyancıların üzerine yürümektir.⁴⁵² Ayrıca bu bölge su ve yiyecek yönünden zengin bir yerdi. Artık dağdaki eşkıyaların kaçmasına mani olunacak tedbirlerin tamamı alınmıştı.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Faik BULUT, a.g.e., s.188.

⁴⁵⁰ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.7.

⁴⁵¹ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.131.

⁴⁵² Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.131.

⁴⁵³ **Milliyet Gazetesi**, Kıtaatımız Küçük Ağrı-Aybey Dağlarına Doğru", s.1., 12 Ağustos 1930

Ağrı bölgesi arazisi arızalı bir yapıya sahipti. Sığınabilecek mağaralar ve birliklerin intikalini geciktirecek engebeli arazi arızaları vardı. Arazinin yapısını bertaraf etmek gerekliydi. Bu nedenle isyancılara baskı yapabilecek, askeri birliklere zaman ve moral kazandırabilecek tüm imkânlar değerlendirildi. Bu amaçla hava kuvvetleri de harekâta dâhil edildi. Uçakların kullanılması sadece bombardıman amaçlı olmadı. Zira askeri birliklerin karadan yaptığı her harekâttan isyancıların haberi oluyordu. Bu durum o zamana kadar yapılan harekâtlarda kesin sonuç alınamamasının sebeplerinden birisiydi. Ancak bu harekâtta 1926 yılından beri çok az kullanılan ve 1930 yılında daha da güçlenmiş olan hava desteğine ihtiyaç vardı. Zeylan isyanı ile son Ağrı harekâtı iç içe olduğundan hava kuvvetleri, isyan bölgesinin genelinde görev yaptı.

İsyan sahasındaki hava kuvvetleri Diyarbakır'daki 3 ncü Tayyare Taburundan ibaretti.⁴⁵⁴ 3 ncü Tayyare Taburunun Bölükleri, kendi teklifleriyle Diyarbakır'dan Karaköse'ye gönderildiler. Tayyare Bölükleri, isyan bölgesinde kara birlikleri ile işbirliği içerisinde faaliyet gösterdiler. Görülen önemli hedeflere bomba ve makineli tüfeklerle taarruz ediyorlardı. Ayrıca asilerin durumlarını mıntıkadaki birliklere, 9 ncu ve 7 nci Kolordu Komutanlıklarıyla Genelkurmay Başkanlığı'na bildiriyorlardı.⁴⁵⁵ İsyancıların buldukları bölgeyi karadan hareket eden birliklere destek olmak amacıyla bombalıyorlardı. Basın bu bombardıman haberlerine de yer verdi.⁴⁵⁶

İsyanın merkezinde 1500 silahlı isyancı tahmin ediliyordu.⁴⁵⁷ O günlerde asilerin elinde 6 ağır ve 9 hafif makineli tüfek bulunmakta idi.⁴⁵⁸ İsyancılar özellikle makineli tüfeklerini uçaklara karşı kullanmaya gayret gösterdiler. Bunun sonucu olarak da harekât başlamadan önce bölgede keşif görevi yapan pilotlarımızdan zayıatlar oldu.

2 Eylül 1930 günü 1 nci Tayyare Taburundan Ağrı'ya keşfe giden Pilot Yüzbaşı Seyit ve Râsıt Yüzbaşı Zeki'nin bindikleri bir Brege uçağı öğleden evvel dönmedi. Uçaklar aranılmışsa da bulunamadı. Uçağın Küçük Ağrı doğusundaki Tujik tepeye düştüğü ve mürettebatın şehit oldukları tespit edildi.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.7.

⁴⁵⁵ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.7.

⁴⁵⁶ **Milliyet Gazetesi**, "Tayyare Bombardımanları Devam Etmektedir", s.1., 21 TEMMUZ 1930

⁴⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.e., s.21.

⁴⁵⁸ Faik BULUT, a.g.e., s.189.

⁴⁵⁹ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.41.

7 Eylül sabahı birliklerimiz harekâta başladılar. İsyancıların çadırlarını sökerek daha yükseklere taşıma çabası içersine girdikleri birliklerimiz tarafından görüldü. Birkaç eşkıya kurşunundan başka da direniş olmadı.⁴⁶⁰ İsyancılar derhal sınırı terk etmek için çaba gösterdiler. Ancak uçakların hücumu ile yönlerini değiştirerek tekrar Serdarbulak bölgesine döndüler.⁴⁶¹ Üstelik artık sınır da kapanmıştı.

8 Eylül 1930 günü asilerden bir kısmının su bulmak amacıyla Ahuri deresine indikleri fark edildi. Mevcutları 15 kişi kadardı. Ancak 2 nci Seyyar Jandarma Alayının ateşiyle karşılaştılar ve dağınık bir halde bölgeyi terk ettiler.⁴⁶² Eşküyalar suyu ve kurtuluşu Ağrı'nın yükseklerine çıkmak suretiyle temin edeceklerini zannederek yukarılara tırmanmaya devam ettiler. Ancak askeri birlikler daha yükseklere tırmanmak suretiyle bunları imhaya çalıştılar.⁴⁶³

Birliklerimiz Serdarbulak'ta sıkıştırılan eşküyalara doğru ileri harekâtına devam ettikçe; eşküyalar da güneye kaymaya başladılar.⁴⁶⁴ 8 Eylül'de İçişleri Bakanlığı bir rapor hazırladı. Bu raporda da eşküyalar daha önceden Türk birlikleri tarafında tutulmuş olan Güneydoğu bölgesine kaymaya başlamışlardı. İran ile yapılan işbirliği sonucu eşküyalar belli bir bölgeye sıkıştırılmış ve hareketleri tamamen kontrol altına alınmıştı. Ayrıca direniş güçleri kırılmış ve lojistik sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Ağrı bölgesinden güneye doğru inen isyancılar kayıplar vermeye başladılar. Böylece eşküyalar perişan bir halde harekât sahasını terk etmeye devam ettiler.⁴⁶⁵

9 Eylül günü birliklerimiz fazla mukavemet görmediler. Ağrı Dağı kuzeyinde isyancıların sayısı azalmıştı. Doğu'da sınır da kapatılınca isyancılar güneye kaymaya devam ettiler. Birliklerimiz arazide yerleşmeye ve tertiplenmeye başladılar. Süvari Tümeni de Sultantop mevkiini Jandarma Alayından teslim aldı.⁴⁶⁶ Eşküyaların takibi görevi bu birliğe verildi.⁴⁶⁷ Zira Süvari birliğinin harekât kabiliyeti daha fazlaydı. Bu arada hava harekâtına da devam edildi.⁴⁶⁸

⁴⁶⁰ Emin KARACA, a.g.e., s.165.

⁴⁶¹ Fahri UÇANTÜRK ,a.g.e., s.53.

⁴⁶² Emin KARACA, a.g.e., s.166.

⁴⁶³ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.53,54.

⁴⁶⁴ Faik BULUT, a.g.e., s.198.

⁴⁶⁵ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.218.

⁴⁶⁶ Emin KARACA, a.g.e., s.167.

⁴⁶⁷ Faik BULUT, a.g.e., s.199.

⁴⁶⁸ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.54.

10 Eylül'e gelindiğinde birliklerde su problemi en üst seviyeye çıkmıştı. Arazi çok bozuk, askerlerin yükleri ise fazlaydı.⁴⁶⁹ Birlikler bitkin ve yorgunlardı. Ancak moraller son derece yüksekti. Zira tüm bu olumsuzluklara rağmen, harekât hâlâ başarı ile devam etmekteydi. Ordu, Ağrı Dağı'nın uzantısı olan 2415 rakımlı tepenin güneyinde bulunan Yeşil Tepe'yi işgal etti. Daha sonra Yeşil Tepe'nin güneyinde bulunan Şeyh Mirza köyü ve Demirkapı, Türkmen, Çiftlik istikametine doğru yürüyerek, buralarda isyancılarla yaptıkları çarpışmalardan sonra, bu bölgeleri de isyancılardan temizledi. Türk askerinin bu başarıları karşısında bozguna uğrayarak dağılan isyancıların son grupları da kaçmaya çalıştılar.⁴⁷⁰

10–14 Eylül 1930 günlerinde asiler kara ordusu tarafından Büyük Yar (Büyük Ağrı Kuzeyinde) Mıh Tepe, Serdarbulak batısı üçgeni içerisinde sıkıştırılarak imha edilmekte olduğundan bu saha içine emniyet bakımından bomba taarruzu yapılmadı, yalnız keşif uçuşu yapıldı.⁴⁷¹

Bu arada isyancılara destek olmak amacıyla 40 kadar silahlı Ermeni de isyancılara katıldı.⁴⁷² Ancak ordumuzun başarılı manevraları neticesinde, harekâtın sonuna doğru asiler açısından zor günler yaşanmaya başladı. İsyancılar başarısızlıklarının yanı sıra açlıkla da baş edemiyorlardı.⁴⁷³ İsyancılarla beraber bulunan Ermeni Taşnak temsilcisi gelişmeler karşısında İhsan Nuri'ye şu öneriyi yaptı: “... *Eğer biz 24 saat içinde Ağrı'yu terk etmezsek, hepimiz Türklerin eline geçeceğiz...*”⁴⁷⁴

İsyancılara böylece kesin bir darbe vurulmuştu. İsyancılar koordinesiz olarak dağıldılar. Harekâttan sonra Ağrı Dağı'nda bir tek asi kalmadı ve bunların hepsi İran'a kaçtı. Her ne kadar İran'da ve hududumuz dâhilinde bulunan aşiretlerin İran ve Türkiye'ye karşı kendilerini savunmak için birleştikleri haber alınmışsa da kıtalarımızın gizlice ve hızla yaptığı harekât sonucunda vurulan manevi darbe bunların birleşerek karşı koymasına olanak bırakmadı. İsyancılar bu durum karşısında kesin mukavemetten kaçındılar.

İsyanın bastırılması sırasında yakalanan isyancı liderler arasında Şimikanlı Timur, Musa Lezgi, Tozu, Halit ve Ali Aksu bulunmakta idi. Bütün aramalara rağmen Ermeni Zilan ve

⁴⁶⁹ Emin KARACA, a.g.e., s.168.

⁴⁷⁰ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.131.

⁴⁷¹ Fahri UÇANTÜRK, a.g.e., s.53,54.

⁴⁷² Emin KARACA, a.g.e., s.162.

⁴⁷³ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.366.

⁴⁷⁴ İhsan NURİ, a.g.e., s.79.

İhsan Nuri yakalanamadılar. İhsan Nuri ile Ermeni Zilan İran'a kaçmayı başardılar. İran'a girişleri de İran ordusuyla savaşıyorlardı.⁴⁷⁵

12 Haziran 1930 yılında başlayan son harekât ile aynı yılın yaz mevsiminde Ağrı yöresinde çok hareketli günler, şiddetli çarpışmalar ve sıcak temaslarla artık sonlandırılmış oldu. Ağrı yöresinde yıllarca süren bu isyan hareketi böylece dağılmıştı.

Harekâtın sonunda Fevzi Çakmak Paşa subaylarına “Yeni Türk hududunun Aybey Dağları olduğunu; artık Küçük Ağrı'nın bizim olduğunu ve hudut anlaşmazlığı yüzünden eşkıyanın takibi ile ilgili aksaklıkların ortadan kalktığını” açıkladı.⁴⁷⁶ Gerçekten de İran ile anlaşarak kabul edilen yeni sınırlar böylece fiilen de çizilmiş oluyordu.

TBMM'de konu ile ilgili 22 Eylül 1930'da konuşma yapan Başbakan İsmet İnönü özetle, isyancıların bu seneki hedeflerinden birincisinin tren yolu ağının birinci kısmı tamamlanmadan isyanı hedeflerine ulaştırmak olduğunu ve isyancılara Irak'tan da bazı çetelerin yardım ettiğini açıkladı. Aynı gün söz alan Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey ise “bu başarıda askerle yan yana Cumhuriyet ve vatanını müdafaa eden yerli halkın kahramanlık ve fedakârlıklarının takdirini” TBMM'ye teklif etti.⁴⁷⁷

Mustafa Kemal ATATÜRK' de şu mesajı yollayarak isyanın bastırılmasında rolü olan komutanları tebrik etti: “*Doğu sınırimızda genel asayiş ve milli birliğı bozmak isteyen şaki ve asileri imha edenleri takdir ve tebrik ederim*”.⁴⁷⁸

E) BAŞARISIZLIK KARŞISINDA İSYANCILAR ARASINDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI

Ağrı isyanından sonra bölgeyi temizleme işi 25 Eylül tarihine kadar sürdü. Bu arada cephane ve yiyecek sıkıntısı isyancıların en büyük sorunuydu. Türkiye'nin komşularıyla iş birliğine girişmesi eşkıyaların durumunu giderek kötüleşmesine sebep oldu. İsyanın başka bir özelliğı de asilerin ailelerinin isyanın içinde aktif olarak rol almış olmalarıydı.⁴⁷⁹ Ancak bu

⁴⁷⁵ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.366.

⁴⁷⁶ Emin KARACA, a.g.e., s.170.

⁴⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre III, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s.4,5,6.

⁴⁷⁸ M. KALMAN, Ağrı Direniş, s.224.

⁴⁷⁹ Milliyet Gazetesi, “ Ağrı Dağı'ndaki Çember Daralıyor”, s.1., 21 Temmuz 1930

durum yiyecek sıkıntısının daha da artmasına neden oluyordu. Asiler yük hayvanlarını bile kesip yemeğe başlamışlardı.⁴⁸⁰

Zor durumdaki isyancılar arasında bu durumdan kurtulmak için iki farklı görüş ortaya çıktı. Görüşlerden birincisi ve en acımasız, isyanın öncülerinden olan Bro Heski Tello tarafından ortaya atıldı. İkincisi ve nispeten daha merhametli olan görüş ise isyanın komutanı rolünü oynayan İhsan Nuri'ye aitti. İsyanı körükleyerek çok masumun ölmesinde rolü olan İhsan Nuri, Heski Tello'nun görüşünün acımasızlığı karşısında kendi görüşünde ısrar etti.

Heski Tello bütün kadın, çocuk ve ihtiyarların öldürülmesini ileri sürdü. Bütün bağları kopmuş savaşıların daha iyi direneceğini ve savaşağını inatla savundu. Heski Tello'ya göre manevi bağları kopmuş isyancılar daha etkin mücadele verebilirdi. Üstelik daha az insanın karnını doyurmak zorunda kalınırdı. Bunun için de hiç düşünmeden kendi ailesinin katline başlamayı göze aldı. Yapılan tartışmalar sonunda bir sonuç elde edilemeyeceğini anlayan Heski Tello kararlılığını göstermek için savunduğu fikrini icraata döktü. Dediğini kendi ailesinden başlayarak yapmaya başladı. Ailesinden 10 kişiyi öldürdüğünde, kendisine müdahalede bulunuldu.⁴⁸¹ Daha sonra isyan bölgesini terk etti. İran'a geçerek oradaki aşiretlerin olaylarına karıştı.

Hem bağımsızlık hakkına sahip olduğunu ileri sürüp hem de peşinden sürüklediği zavallı halkı bir hiç uğruna gözünü bile kırpmadan öldürme fikrini dile getirmesi, isyancıların ne kadar insanlık dışı ve haince düşünüp hareket ettiklerini gözler önüne serdi.

Diğer bir görüş ise İhsan Nuri'ye aitti. İhsan Nuri başarısız oldukları bölgelerden çekilip başka bölgelerde faaliyetlerine devam ederlerse başarılı olabilecekleri düşüncesindeydi. Fazla zayıat vermeden ve bütünlük bozulmadan süratle başka bir bölgeye çekilmeleri gerekliydi.⁴⁸² Ancak bu fikrin gerçekleştirilmesi için geç kalınmıştı. Sözde büyük komutan İhsan Nuri, kendisine daha önce yapılan benzer bir teklifi kabul etmemişti. Şimdi ise kendisi aynı yolu çıkar yol olarak görüyordu. Af kanunundan yararlanmalarına izin vermediği, kandırılmış insanlar için artık çok geç kalınmıştı. İsyancılar kesin bir yenilgiye uğratılmış ve darmadağın olmuşlardı. Halen arazide kalan askerler ise, eşkıyaların mağara ve sığınaklarda saklananlarını arıyorlardı.

⁴⁸⁰ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.:366.

⁴⁸¹ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.226.

⁴⁸² M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.226.

Başarısız olan isyancılar kendilerine sunulan af fırsatını da kaçırdıklarından dolayı geri dönemediler. Kendilerine sığınacak yeni bir yer aramak zorunda kaldılar. Bu durum onları Sovyetler ve İran'a sığınarak kurtulmaya itiyordu. Ancak başvurdukları iki devletin de bu iltica taleplerini kabul etmediği görüldü. Bunun üzerine İhsan Nuri ve yanındakiler İran ordusuyla çatışarak İran topraklarına girdiler.⁴⁸³ İran bunu daha sonra siyasi iltica talebi olarak kabul etti. Böylelikle İran'a zorla iltica etmiş oldular.

İsyanın sona ermesi, İran ve Suriye'de ortaya çıkacak olan olayların başlangıcı ile çok yakın bir zamanda gerçekleşmişti. İran ve Suriye kendi ülkelerindeki olaylara "Türkiye'den kaçan isyancıların sebep olduğunu" iddia ediyorlardı.

Ne olursa olsun Ağrı isyanı sona ermişti. Son durum ile ilgili olarak Ankara Ticaret Odasının 1931 yılında çıkardığı "Taşnak- Hoybun" adlı yayın şöyle bilgi veriyordu:

*"Ağrı harekâtı kati bir tediple bitmiştir. Kürtler kendilerini teşvik edenlerin kaçtığını görerek uyanmış, bir kısmı hükümetimize iltica etmiş, diğerleri de eski dostları aleyhine silaha sarılmıştır. İran'da, Irak'ta ve hata Suriye'de yerli kuvvetlerle çarpışıyorlar. İran'da Simko ve Celalliler meselesi, Irak'ta Kürtlerin kıyamu ve Suriye'de güya bizim taraftan geçen çetelerin tecavüzleri hep Ağrı Dağı dersinin neticeleridir."*⁴⁸⁴

Ağrı harekâtı, Türk ordusu adına büyük bir başarıdır. Böylesine zor şartlarda, araziyi kendi evi gibi bilen eşkıyaya karşı, haklıyı haksızdan ayırarak yapılan askeri harekât zaferle sonuçlanmıştır. Ülke basını da "Rusların Ağrı eşkıyalarına karşı daha önce yaptığı harekâtlarda başarılı olamadığını, oysa genç Cumhuriyetin ordusunun bu işi kısa bir sürede başardığını" vurgulamıştır.⁴⁸⁵

F) İSYAN SONRASI DURUM

Ağrı isyanının sonunda amaç, açıkça ortaya çıkmıştı. Bu amaç aynı zamanda bu isyanın diğer isyanlardan farkını gösteriyordu. Bağımsız bir Kürt devleti kurulmak isteniyordu. Harekâtın başındaki komutan Salih Paşa ise Kürdistan Krallığı kurulmak istendiğini iddia

⁴⁸³ Hasan Hişyar SERDİ, a.g.e., s.366.

⁴⁸⁴ Mehmet BAYRAK, a.g.e., s.364.

⁴⁸⁵ **Hâkimiyeti Milliye Gazetesi**, s.1., 15 Eylül 1930,

ediyordu.⁴⁸⁶ Ancak bu çalışmada herhangi bir kişinin kral yapılacağına dair bir belgeye ya da bilgiye rastlanmamıştır.

Ağrı isyanı, yöre insanlarının çoğunluğu tarafından desteklenmese bile milliyetçilik duygusunun öne çıktığı bir ayaklanmaydı. Milliyetçilik iddiasıyla ortaya çıkarılan isyan yöre halkından umulan desteğin alınmaması sonunda başarısız olmuştu.

1930 yılındaki Ağrı ayaklanması sonrasında Ödemiş'te yaptığı konuşmada İçişleri Bakanı Mahmut Esat Bozkurt; tüm ülkedeki vatandaşların Türk olduğunu ve ülkenin sahibi olduklarını vurguladı.⁴⁸⁷ Şüphe yok ki buradaki “Türk” kavramı, Atatürk’ün “Ne Mutlu Türküm Diyene” vecizesine uygun düşmekteydi.

1931 yılına girildiğinde Ağrı Ayaklanması yöresel bazı eşkıyalıklar hariç, son bulmuştu. 1932 yılında isyancıların yargılanması Adana Ağır Ceza Mahkemesi’nde yapıldı. Mahkeme çalışmalarını kısa sürede tamamladı. 34 kişi idama mahkûm edildi. Cumhuriyet gazetesinin ifadesine göre beraat edenler ise hükümete ve cumhuriyete dua ediyorlardı.⁴⁸⁸

İsyan sonunda yörede yaşayan ve isyana katıldığı tespit edilen bir kısım aileler İskân Kanunu gereğince Anadolu’nun çeşitli şehirlerine yerleştirildiler. Cumhuriyet arşivindeki bir belgede bölgede eşkıyalık yapan ailelerden bir kısmının Manisa, Denizli ve Muğla gibi batıdaki illere nakledildiklerini görüyoruz.⁴⁸⁹

Ağrı Ayaklanması'nda, öncü kadrolar Türkiye'de yakalanıp, ölümlerle yargılanmadılar. Ağrı Ayaklanması'nın öncüleri İran sınırını geçerek, bu ülke topraklarına sığınmayı başarabildiler. İsyancıların bir kısmı da Suriye’ye kaçtı. Ancak her iki ülkede de gerçek vatanları olan Türkiye’deki huzuru ve rahatı bulamadılar. İran bu isyancılara kucak açarken Türkiye’ye yönelik düşmanca politikasının bir örneğini daha sergiledi. Suriye’de ilticacı olarak kalan isyancılar, çok uzun yıllar büyük sorunlarla karşılaştılar. Suriye devleti onlara hep sığınmacı gibi davrandı.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Kürdistan Krallığı”, s.1., 15 TEMMUZ 1930

⁴⁸⁷ **Milliyet Gazetesi**, “Adliye Vekili Ödemiş’te Bir Nutuk Söyledi”, s.6., 19 Eylül 1930

⁴⁸⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Ağrı Dağı Maznunları Hüküm Giydiler”, s.1., 23 MAYIS 1932

⁴⁸⁹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:95-106, Fon Kodu:030-18-01-02, Yer No:75-48-18, Karar Sayısı 1/6766

⁴⁹⁰ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.99

İsyancıların başarısız olmalarının pek çok sebebi vardı. Bunların en önemlilerinden biri aşiret yapısıydı. Bu yapı isyancıların birlik olmalarında olumsuz rol oynadı. Aşiretler arasındaki çatışmalar, kırgınlıklar oldukça fazlaydı. Bu çelişkiler isyancıların Türk askerine karşı bir varlık gösteremeyişinin birinci nedenidir. Ayrıca yörede yaşayan halkın ve aşiretlerin çoğunun isyancıların beklediği desteği sağlamaması, onların açlık başta olmak üzere büyük sıkıntılar yaşamasına sebep oldu.

Bölgedeki Kürtlerin örgütsüz ve dağınık olması isyancıların umdukları desteği bulmalarını engelledi. Bu durum ise Türk hükümetinin başarısında önemli rol oynadı.

Bu arada Hoybun Örgütü sürdürdüğü çalışmalar ile bölgeyi sıcak tutmaya çalıştı. Ancak olaylara uzak kalmıştı. Başarısızlığa rağmen isyan sonrası olayları canlandırma çabaları devam etti. 1932 yılında Halep'te "Havar" isimli gazete gibi yayınlar çıkarttı. Ancak devlet aldığı tedbirlerle bu gibi yayınların yurda sokulmasını yasakladı.⁴⁹¹

Türk hükümeti ile İran'ın isyancılara karşı antlaşma yapması isyanların sonunu getirmekte önemli etken oldu. Türk Silahlı Kuvvetlerinin düzenli, deneyimli, örgütlü ve disiplinli oluşu Ağrı isyanında eşkiyalara karşı başarı kazanılmasının temel sebebiydi.

Fakat Ağrı isyanının sona ermesi ülkede huzuru sağlamaya yetmedi. Zira isyandan sonra Tunceli'de yeni sıkıntılar ortaya çıktı. Devlet artık bu sorunla uğraşmaya başlayacaktı. Ağrı isyanının bastırılmasından sonra Dersim olayları Türk hükümetinin buraya yönelmesine sebep oldu.

Bu arada isyancıların artıkları, devleti farklı alanlarda da uğraştırmaya devam ettiler. Bazıları başka ülkelerde zararlı yayın faaliyetlerinde bulundular. Bir kısmı ise ikamete mecbur edildikleri bölgeleri terk ettiler. Örneğin Kayseri'de ikamete mecbur edilen Kör Hüseyin Paşa'nın oğullarından Mehmet ve Nadir Bey, bu bölgeyi terk edip kaçtılar. Bunun üzerine onlara verilen mallar da aileleri arasında bölüştürüldü.⁴⁹²

1934 yılında, Fırat ve Dicle nehirleri arasında, Irak hududu ile Beyrut, Şam ve Halep'teki Ermeni, Kürt ve Nasturilerden kurulu yeni bir oluşumun haberleri Ankara'ya ulaştı.⁴⁹³ Ermenilerin bu kez de pes etmeyecekleri anlaşılıyordu. 1938'de Şam'da bastırılan "Xwendina

⁴⁹¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:86-118, Fon Kodu: 18-01-02-7, Yer No:29-43-13, Sayı:129936

⁴⁹² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:95-43, Fon Kodu: 030.18.01.02., Yer No: 36.39.2.

⁴⁹³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya 3.BÜRO, Belge No: 490.1.0.0. Yer No:607.102.7.

Kürdi” isimli yayın kargaşalık çıkarma çabalarına birer örnek olabilir.⁴⁹⁴ Daha sonraki yıllarda Kamuran Ali Bedirhan’ın Paris’te yayınlanan “Bulletin Du centre d’ études Kurdes” adlı broşür yine yöre insanını isyana teşvik amacı taşıyordu.⁴⁹⁵ 1950 yılında çıkarılan kanunla broşürün sayılarının toplanmasına karar verildi.⁴⁹⁶

X. YABANCI BASINDA AĞRI İSYANI

İsyan sonunda, gerek Avrupa basını gerekse de Arap basını olayları “Kürtlerin kullanıldığı” şeklinde yorumladılar. İngilizlerin rolü basına yansıyan yorumlarda yer aldı.

Yabancı basın şöyle yorumluyordu Ağrı hadisesini:

“GLARUS ZEİTUNG GAZETESİ (Almanya’da çıkan 11 Ekim 1930 tarihli bu gazeteden özet olarak)

1. *Kürtler, İngiliz memurları tarafından teşvik edilmiş, silah, malzeme ve para yardımı yapılmıştır.*

2. *İngiliz basını Cemiyet-i Akvam’ın müdahalesi için çalışmıştır.*

3. *İranlılar isyanın başında yardım etmişlerdi.*

4. *İsyanın gayesi:*

a. *Türkiye ile Rusya arasına bir tampon devlet sokmak.*

b. *Türkiye’yi iktisaden zayıflatmak.*

c. *Türkiye’yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevk etmek.*

5. *Doğu petrollerinden faydalanmak için Kürtleri elde etmişlerdir.*

6. *Kürtlere her çeşit silah ve makineli tüfekler verip, kendi menfaatleri için Kürt kanı döktürmüşlerdir.”*⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu: 030.18.01.02., Yer No:121.88.01.

⁴⁹⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:52-141, Fon Kodu: 030.18.01.02., Yer No: 121.88.1., Sayı: 3/10260.

⁴⁹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No:52-141, Fon Kodu: 030.18.01.02., Yer No: 122.43.18.

⁴⁹⁷ Vedat ŞADILLI, a.g.e., s.133.

Feth-El-Arap Gazetesi, kandırılan insanların bu savaşa sürüklediklerini yazıyordu ve olayların bu şekilde gelişmesinde isyancıların büyük suçu olduğunu yorumluyordu. :

*“ 21 Ekim 1930...Kürtler ezildiler, onları ateşe sürenler için Türkler veya Kürtler ezilsin mühim değildir. Türkler bu başarı ile övünmezler, çünkü ölen kardeşleridir. Kürtler iyi ders aldı. Gördüler ki, yabancı vaatleri bir yere kadar gelir, felaket baş gösterince ortada görünmezler.”*⁴⁹⁸

Aynı gazetenin başka bir sayısında ise Ermenilerin Ağrı isyanında büyük rolleri olduğu yazıldı.

“Bu harekette Ermenilerin rolü büyüktür. Kürtler unutmasınlar ki, şerefli ve mefahirle dolu Türk tarihinden ayrılarak ecnebi boyunduruğuna girmek feci bir gaflettir ...”

*“...Kendi menfaatlerini arayan bir takım harisler, ecnebi yardımlar ve Cemiyet-i Akvam sözleri ile masum Kürtleri iğfal ettiler. Ve isyana teşvik ettikten sonra onları bırakıp kaçtılar...”*⁴⁹⁹

Sehend Gazetesi (7 Aralık 1930 tarihli İran gazetesi)

*“...Araplar derler ki; akıllı bir adam akrebin deliğine iki defa parmağını sokmaz. Hâlbuki Kürtler delikte kendilerini kaç defa zehirlettiler. Kürtler “koyun kendi kuzusunun ayağını kırmaz” derler. Bizim ayağımızı kıranlar Türkler değildi...”*⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.133.

⁴⁹⁹ Hayri BAŞBUĞ, a.g.e, s.67., Vedat ŞADİLLİ, a.g.e., s.133.

⁵⁰⁰ M. KALMAN, **Ağrı Direnişi**, s.190.

SONUÇ

Görülüyor ki, günümüz dünyasında bile çeşitli şekillerde ve farklı yollarla devam eden “Türkiye’nin doğusuna hâkim olma” mücadelesinin çok derin bir geçmişi vardır. Doğrusunu söylemek gerekirse bölgede yaşanan ve yaşanmaya devam eden olayların arkasında dış güçler rol oynamaktadır. Ağrı isyanı da geçmişteki bu tür olaylar zincirinin halkalarından sadece bir tanesidir.

1926 yılında hayvan çalma bahanesi ile başlayan Ağrı isyanına karşı yapılan Türk askeri harekâtı 14 Eylül 1930 tarihinde tamamlandı. Olaylar 4 yıldan uzun sürdü. Gerçekte denilebilir ki, isyanın başlangıcı olarak zamanlaması, isyancılar adına çok da doğru değildi. Şeyh Sait ayaklanmasını Türk ordusunun başarıyla bastırması, eşkıyaların moral olarak olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmuştu. Zira Ağrı isyanı, Şeyh Sait ayaklanmasından çok kısa bir süre sonra başladı. Ancak ilk olaylar karşısındaki askeri başarısızlık isyanın başlamadan bitirilmesini engelledi.

Yaklaşık 4 yıl süren bu olayların ilk yılındaki askeri harekâtların başarısız olması, İhsan Nuri başta olmak üzere daha önceki isyanlara katılmış olan eşkıyaların da ilgisini çekti.

Ağrı isyanı özellikle Ermeniler başta olmak üzere, dış desteğin açıkça ortaya çıktığı bir isyandı. Ermeniler kadar, isyanda İran da rol aldı. Hangisinin desteğinin daha etkili olduğu tartışılabilir. Ancak kesin olan birinin isyanın başlangıcında etkili olduğu, diğerinin de devamına katkıda bulunduğu budur. Bunlardan başka Fransızların ve İngilizlerin isyan sürecine dolaylı olarak etkili oldukları söylenebilir. Ancak özellikle İngilizlerin adının bu isyanda geçmesi, Rusların da bizim lehimize tavır takınmalarına sebep olmuştur. Hatta sırf bu desteği sağlamak amacıyla “İngilizlerin adını olaylara Türkiye’nin bilerek karıştırdığını” iddia edenler de vardır. İsyancıların arasında yer almış olan Hasan Hişyar Serdi bu görüştedir.

Ermeniler, isyanın adının duyulmaya başladığı 1927 yılında kurdukları Hoybun Örgütü ile isyancılar üzerinde etkili olmaya çalıştılar. Ancak Ermeni kökenli Hoybun’un desteği oldukça sınırlı kaldı. Hoybun’un liderleri Suriye’nin dışına çıkmadılar. Bu durum ise onların isyana gereken etkiyi yapmasına yetmedi. İran ise bu isyanı kendi çıkarları için kullanmak istedi. Ancak isyanın sonunda kendi topraklarına zorla giren isyancıların çıkardığı olaylar yüzünden sıkıntı çekecekti.

İsyancılara yönelik dört kez büyük çaplı sayılabilecek askeri harekât yapıldı. Bunların ilk üçünün başarısız olmasının en önemli nedeni sınır güvenliğinin sağlanamamasıydı. Ancak 1930 yılında İran ile gerekli anlaşma sağlandıktan sonra isyan sonlandırılabilirdi.

Geçen dört yıl boyunca isyancılar bölgede isimlerini unutturmamak amacıyla pek çok faaliyette bulundular. Yol kestiler, karakol bastılar, propaganda amacıyla her yolu denediler. Devletin bölgeye yaptığı bütün hizmetleri “sömürge amacıyla yapılıyor” gibi saçma iddialarla engellemeye çalıştılar. Tren yolu gibi hizmetlerin bölgeye gelmesine engel olmak amacıyla tüm fırsatları değerlendirdiler.

İsyanı daha da yaygınlaştırmak için Hoybun’un direktiflerine uygun olarak farklı bölgelerde değişik bahanelerle farklı isyanlar çıkartılmasını sağladılar. İsyancılar, kendi üzerlerindeki baskıyı azaltmak maksadıyla değişik bölgelerde olaylar çıkarttılsa da bölge halkının tamamından umdukları desteği sağlayamamaları sebebiyle başarılı olamadılar.

Devlet ise isyanın önüne geçmek için sadece bölgesel tedbirler almakla kalmadı. İran ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerin de isyanı desteklemelerine engel oldu. Ayrıca Hakkâri’ye kadar olan bölgede isyana destek olabilecek başka ayaklanmaların çıkmaması için tedbirler aldı. En küçük bir olaya bile süratle müdahale etti. Alınan tüm tedbirlerin sonunda isyan bastırıldı.

Ağrı hadisesinden alınan dersler de vardı: Cumhuriyetimiz, olası benzer isyanlar için yeni müttefikler aramak mecburiyeti duymuştu. İran ve Irak ile anlaşıldı. Ayrıca Rusya’nın da desteği sağlandı.

Ağrı Ayaklanması’nın 1930'lara kadar değil de, 1932'lere kadar devam ettiğini ileri süren araştırmacı ve tarihçiler vardır. Bunların gerekçeleri arasında, İran’a geçen asilerin, Makü yöresinde devam eden ayaklanmaları da hesaba kattıkları görülmektedir. Ancak isyanın arkasındaki isimin, yani Hoybun’un artık etkisini daha da yitirmesi, isyancıların bir daha eski teşkilatlanmalarını Ağrı bölgesinde yapamamaları ve İran’daki olayların ülkemizden bağımsız olması gibi nedenlerle isyanı 1932 yılına kadar uzatmak mümkün görülmemektedir. Keza, İran’daki olayları da ne ülkemiz organize etmiş, ne de desteklemiş değildir. İran kendi yaptıklarının cezasını çekiyordu.

İsyan aldatmacasına inananlar eski düzenlerine dönebilmek için uzun süre sıkıntı çektiler. Oysa ülkedeki siyasetçilerin de belirttiği gibi ülkemiz, o yıllarda da son derece demokratik ve adaletli bir şekilde yönetiliyordu.

Günümüze gelindiğinde yöre insanlarının bir kısmının hala aynı yalanlarla benzer rüyaların peşinde koştukları görülmektedir. Aradan geçen yaklaşık 80 yıla rağmen Doğu'da yaşayan insanlarımızı kandıracak başka İhsan Nuri'ler ve Ermeni kökenli örgütlerin var olduğunu görüyoruz.

Halen daha devletimiz bölgeye gerekli yatırımları yapmakta sıkıntı çekmektedir. Bölücüler bu hizmetlerin yetersizliğini bahane ederek olay çıkarmaktadırlar. Ancak, öte yandan devletin de bölgeye yapmaya çalıştığı yatırımları 80 yıl önceki bahanelerle engellemekteler. Bölgede görevli devlet memurlarını öldürmekten dahi sakınmıyorlar.

Bütün bunlar gösteriyor ki, "Türkiye'nin yumuşak karnı" olarak nitelendirebileceğimiz Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Osmanlı'dan günümüze kadar gelmiş ve halen sorunlar yaşanan bölgelerdir. Devletimiz tarafından gerekli tedbirler alınmadığı sürece sorunlar yaşamaya da devam edeceğiz.

Aradan geçen bunca zamana rağmen insanlarımızın aynı kandırmacalara inanarak, kullanılmaları yörede eğitimin ve vatandaşlık bilincinin üzerinde daha fazla durulması gerektiğini göstermektedir. Gelecekte de aynı sorunun tekrar etmemesi için devletimiz üzerine düşen tüm yükümlülükleri yerine getirmelidir. Ancak bölgede yaşayan vatandaşlarımızın da kandırmacalara inanmadan, geçmişte yaşanan olaylardan ders alarak akli başında davranmaları gereklidir. Zira kandırmacalara inanarak daha önceki isyanlara katılmış olanların son pişmanlıkları fayda etmemiştir. Ülkelerine geri dönememişler, sığındıkları ülkelerde ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Bölgeye getirilen her türlü hizmetin de kendi gelişmeleri için yapıldığını ve devletin kendi vatandaşına sunduğu bir hizmet olduğunu anlamaları gerekmektedir.

Ülkemiz doğusuyla, batısıyla aynı anda kalkınmayı başarması halinde çok daha zenginleşecektir. İçinde bulunduğu konumun jeostratejik önemi dolayısı ile tüm devletlerin kıskandığı bir ülke olacaktır. Bunu gerçekleştirmemiz için herkes üzerine düşen görevleri yerine getirmelidir.

Eğer tüm vatandaşlar olarak bilinçli olur, birlik ve beraberlik içinde yaşamaya özen gösterirsek, ülkemizin jeostratejik konumu dolayısı ile de çok daha fazla kalkınıp zenginleşeceğimizi unutmamalıyız. İnsanlarımızı da bu bilinçle yetiştirmeliyiz.

EKLER

EK	SAYFA
EK NO 1 Ağrı Dağı Krokisi.....	123
EK NO 2 Sevres Antlaşmasına göre Türkiye'nin Taksimi Haritası (10 Ağustos 1920)...	124
EK NO 3 1926 yılı 1 nci Harekât Tatbik Krokisi.....	125
EK NO 4 Asilerin Dağılımını Gösteren Kroki.....	126
EK NO 5 Hoybun Örgütü'nün dağıttığı bildirinin kapağı ve öncü kadroları ile bazı üyelerinin toplu halde fotoğrafları.....	127
EK NO 6-1 Hoybun Tüzüğü'nün Kapağı.....	128
EK NO 6-2 Hoybun Örgütü Tüzüğü'nün İsyarla İlgili Maddeleri.....	129
EK NO 7 Psikolojik Harp kapsamında; İhsan NURİ'nin isyancılarla beraber çektiği ve kartpostal olarak dağıttığı resim.....	130
EK NO 8 Nakil Kanunu.....	131
EK NO 9 1928 yılı "Af Kanunu".....	134
EK NO 10 Eşkîyanın İran'daki merkezi Makû'yü, Ağrı dağı, Bulakbaşı hudut karakolunu ve diğer harekât sahasını gösteren harita.....	136
EK NO 11 Askeri birliklerin Ağrı dağı ile aynı anda Zeylan deresine yaptığı askeri harekâtı gösteren harita.....	137
EK NO 12 1930 yılında eşkıyanın üstlendiği ve askeri harekât planlanan bölgeleri (Ağrı, Bayazıt, Erciş, Zeylan) gösteren harita için	138
EK NO 13 1930 yılında yapılan harekâtı idare eden Salih Paşa'nın milli mücadele yıllarından kalma resmi.....	139
EK NO 14 1919-1938 Döneminde Meydana Gelen İç Ayaklanmalar.....	140
EK NO 15 İsyar Döneminde Orduda Kullanılan Sahra Topları.....	141
EK NO 16 1930 yılı 1 nci Harekât Tatbik Krokisi.....	143

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri:

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 11825 Sayılı Kararname; Fon Kodu: 080.18.01.02.;
Yer No: 23.69.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 3 / 5194 Sayılı Kararname; Fon Kodu: 080.18.01.02.
Yer No: 112.85.17.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 3 / 5195 Sayılı Kararname; Fon Kodu:
080.18.01.02.Yer No:112.85.18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 3820 Sayılı Kararname; Dosya: 96-39; Fon Kodu:
30..18.1.1.; Yer No: 19.44..1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 3820 Sayılı Kararname; Fon Kodu: 030.18.01.01. Yer
No:023.18.12. Tarih:20.03.1927

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Belge No: 030.10.00. Yer No: 77.511.16.
Tarih:06.02.1950

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya 3.BÜRO, Belge No: 490.1.0.0. Yer
No:607.102.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106557; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer
No:127.913..12.; Sayı: 4/803

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106579; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer
No:127.914..2.; Tarih: 22.04.1929

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106585; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer
No:127.914..8.; Sayı:4/3279

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106586 Fon Kodu: 030.10.0.0 Yer
No:127.914..9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106742; Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No:
128.917..35.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106859; Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No:
128.920..4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 106861 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No:
128.920.6.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 424143; Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No:
236.597..3.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 437-11 Fon Kodu: 30.18.1.2. Belge No: 6.56.6.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 437142; Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No: 261.756.4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 85103; Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No: 83.549.19.;

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 85105 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 83.550.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 8589M;Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No: 83.549.5.;Sayı: 4/5038

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 8593 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No:83.549.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 9194; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer No:105.684.14.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 96A311; Fon Kodu:030.18.01.02., Yer No:112.753.14.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No: 96B76; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer No:112.758.13.; Sayı:4/1676

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:106602; Fon Kodu: 030.10.0.0 Yer No:127.914.25.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:106742; Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 128.917.35.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:52-141; Fon Kodu: 030.18.01.02. Yer No: 121.88.1.; Sayı: 3/10260.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:52-141; Fon Kodu: 030.18.01.02.; Yer No: 122.43.18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:86-118; Fon Kodu: 18-01-02-7; Yer No:29-43-13; Sayı:129936

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:95-106; Fon Kodu:030-18-01-02; Yer No:75-48-18; Karar Sayısı 1/6766

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:95-43; Fon Kodu: 030.18.01.02.; Yer No: 36.39.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:96A311; Fon Kodu: 30.10.0.0.; Yer No: 112.753..14.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:96B291 Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 113.771..2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Dosya No:96B298; Belge No: 030.10.0.0 Yer No:113.771.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.; Yer No:127.912.10; Sayı: 928/6/5

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.0.0.; Yer No:127.913.6.; Sayı: 4/193

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer No:12.73.13.; Tarih: 10.07.1929

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer No:127.914.25.; Tarih:19.06.1929

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.0.0; Yer No:128.917.35.; Sayı:4/7275

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.10.; Yer No:127.912.10 Sayı: 928/6/5;

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.11.1.; Yer No: 6.22.10; Sayı:6/2879

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.18.01.02.; Yer No:121.88.01.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030.18.1.1; Yer No:6.46.3; Sayı: 2083

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 030-18-01-22; Yer No: 48-64-12; Sayı 2/1292

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 080.10.01.02. Yer No:/36.39.2 Sayı: 15/14440

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 080.18.01.02; Yer No:4.36.6.; Sayı:1/8139

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 080-18-01-02; Yer No:23-69-20; Sayı:14/11838

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 272.12; Yer No:60.168.13; Sayı:1/2569

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 30.18.01.02 Yer No: 45.15.7; Sayı:2/303

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu: 490.01.0.0; Yer No:1.2.21.; Tarih:21.03.1929

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu:030-10, Yer No:113-771-1; Tarih 4.4.29.; Sayı:2264

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Fon Kodu:030-10; Yer No:113-771-4; Tarih 13.4.29.;
Sayı: 2456

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; Sayı: 9037; Dosya No: 40-89; Fon Kodu: 30.18.01.02.;
Yer No: 9.16..7.

B. Zabıt Cerideleri ve Resmi Gazeteler;

TBMM Zabıt Ceridesi; Devre II; Cilt 27; İçtima Senesi IV; s. 77.

TBMM Zabıt Ceridesi; Devre II; Cilt 33; İçtima Senesi IV; s. 274

TBMM Zabıt Ceridesi; Devre III; Cilt21; İçtima Senesi 3; s. 4,5,6.

Resmi Gazete “**Bazı Eşhasın Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun**”; 4 Temmuz 1927; Sayı.624.

Resmi Gazete “**Şark Mıntkasında Muayyen Vilayet Ve Kazalarda Ceraim Takibatı İle Cezaların Tecili Hakkında Kanun**”; 14 Mayıs 1928; sayı.888

C. Gazeteler;

Cumhuriyet Gazetesi;

Hadisat Gazetesi;

Vakit Gazetesi;

Dünya Gazetesi;

Hâkimiyeti Milliye Gazetesi;

Milliyet Gazetesi;

Kenthaber Gazetesi;

Zaman Gazetesi;

Yeşil İğdır;

D. Makale ve Ansiklopedi Maddeleri:

Grolier International Americana; “Ağrı” Maddesi; Cilt 1; İstanbul 1993;

İslam Ansiklopedisi; “Ağrı” Maddesi; Cilt 1; İstanbul 1950;

AYTEPE Oğuz; “**Kürdistan Teali Cemiyeti**” Tarih ve Toplum Dergisi; Ankara 1998; Sayı 174;

AYTEPE Oğuz; “**Hoybun Cemiyeti’nin Amerika Faaliyetleri**” Tarih ve Toplum Dergisi; Ankara 1998; Sayı 176;

AYTEPE Oğuz; “**Kürt İstiklal Komitesi**” Tarih ve Toplum Dergisi; Ankara 1998; Sayı 173;

AYTEPE Oğuz; **Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti**; Toplumsal Tarih Dergisi; EKİM 1998;

E. Kitap ve Anılar

- ALAKAM Rahat; **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**; İstanbul 1998;
- ALPARSLAN İsmet; **Ağrı, Anadolu'nun Giriş Kapısı**; Ankara 1984;
- Anadolu İsyancıları**; Kara Kuvvetleri Komutanlığı; KK Basımevi Ankara;1998;
- ARMAOĞLU Fahir; **20 nci Yüzyıl Siyasi Tarihi I-II**; İstanbul 1992;
- AYBARS Ergün; **İstiklal Mahkemeleri**; 2 nci Baskı; İstanbul 1997;
- AYBARS Ergün; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**; İzmir 2005;
- AYDEMİR Ş. Süreyya; **İkinci Adam**; İstanbul 1966; Cilt 1;
- AYDEMİR Ş.Süreyya; **“Tek Adam”**; İstanbul Mart 1996; Cilt 3;
- BAŞBUĞ Hayri; **Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**; Ankara 1984;
- BAYKARA Tuncer; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I – Anadolu'nun İdari Taksimatı**; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; Ankara 1988;
- BAYRAK Mehmet; **Kürdoloji Belgeleri II**; Ankara 2004
- BİLGİN M. Sıraç; **Barzani**; İstanbul 1992; s.31.
- BOZDAĞ İsmet; **Kürt İsyancıları**; İstanbul 2001;
- BULUT Faik; **Devlet Gözüyle Kürt İsyancıları**; İstanbul 1991
- CEMİL Kadri (Zinar SİLOPİ), **Doza Kürdistan (Kürt Davası)** Ankara 1991;
- ÇANKAYA Necati; **Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu**; İstanbul 2000;
- ÇAY A.Haluk; **Her Yönüyle Kürt Dosyası**; Ankara 1996;
- ÇETİNER Selahattin; **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**; Ankara 2003;
- DERSİMİ M. Nuri; **Kürdistan Tarihinde Dersim**; İstanbul 1994;
- Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyancılar ve Alınan Dersler**; Genelkurmay Basımevi; Ankara1946
- GOLOĞLU Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti 1923**; Ankara 1971;
- GÖKTAŞ Hıdır, **Kürtler İsyancı-Tenkil**; İstanbul 1991;
- GÜNEŞ İhsan; **Türk Parlamento Tarihi - I. ve II. Meşrutiyet Cilt II**; Ayan ve Mebusan Üyelerinin Özgeçmişleri; Yalova 1988;
- GÜNEŞ İhsan; **Türk Parlamento Tarihi**; IX ncu Dönem 1950-1954; Cilt VII; Yalova 1988
- GÜRSEL İ.Ethem; **Kürtçülük Gerçeği** Ankara 1977;
- HÂLLİ Reşat; **“Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar”** Genel Kurmay Harp Yayınları; Ankara 1972;
- İNÖNÜ İsmet; **Hatıralar**; Bilgi Yayınevi; Ankara 2006;

KALMAN M.; **İngiliz ve Türk Belgelerinde Botan Direnişleri**; İstanbul 1996;

KARABEKİR Kazım; **Ermeni Dosyası**; İstanbul 1995;

KARABEKİR Kazım; **Kürt Meselesi**; İstanbul 1995;

KARACA Emin; **Ağrı Eteklerinde İsyân**; İstanbul 2003;

KIRZIOĞLU Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993

KIVILCIMLI Hikmet; **İhtiyat Kuvveti**; İstanbul 1979;

KOCABAŞ Süleyman; **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**; İstanbul 1989;

KOÇAŞ M. Sadi; **“Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği”**; İstanbul 1990;

KOLOĞLU Orhan; **Lawrence Efsanesi**; 2003 İstanbul;

KUNT Metin, AKŞİN Sina, ÖDEKAN Ayla, TOPRAK Zafer, Hüseyin G. YURDAYDIN, **Türkiye Tarihi 3 - Osmanlı Devleti**; İstanbul 1992;

KURUBAŞ Erol; **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**; Ankara 2004

LEWIS Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**; Ankara 2004;

M. KALMAN; **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi**; İstanbul; EKİM 1997;

NUR Rıza; **Hayat ve Hatıratım**; İstanbul 1992;

NURİ İhsan; **Ağrı Dağı İsyanı**; İstanbul 1992

ÖNAL Sami; **Hüsrev Gerede'nin Anıları**; İstanbul 2003

ÖZTÜRK İbrahim Sadi, **Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları**, ATOyayınları, Ankara 2004,

PEHLİVANLI Hamit; Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I; **Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye**; İstanbul 23–25 Ekim 1995;

SAKALLI Bayram; **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**; İstanbul 1997;

SASUNİ Garo; **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**; Med Yayınları;

SAYGIN Selami; **Yeni Şark Meselesi**; İstanbul 2003;

SEKBAN Mehmet Şükrü; **Kürt Meselesi**; Ankara 1979;

SERDİ Hasan Hişyar; **Görüş ve Anılarım**; İstanbul 1994;

ŞADİLLİ Vedat; **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyânlar**; Ankara 1980; Cilt No:1;

ŞİMŞİR Bilal; **İngiliz Belgelerinde “Kürt Sorunu”**; Ankara 1975;

TANYOL Cahit, **“Türkler ile Kürtler”**; İstanbul, 1999;

TEVETOĞLU Fethi; **“Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar”**; Ankara 1987;

TOYNBEE Arnold J. –JAESCHKE Gotthard; **Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası**; İstanbul 2005;
UÇANTÜRK Fahri; **1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karaköse'den Bir Bakış**; Eskişehir 1948